

ביטאון המורים לערבית ולאסלאם

47

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
אגף שפות
הפיקוח על הוראת הערבית והאסלאם

Editor

Dalit Selzer

עורכת

דלית זלצר

Editorial Board

Sigalit Shoshan

Prof. Eliezer Schlossberg

Moshe Zaafrani

Prof. Eyal Zisser

Dr. Shlomo Alon

Dr. Naama Ben Ami

חברי המערכת

סיגלית שושן

פרופ' אליעזר שלוסברג

משה זעפרני

פרופ' אייל זיסר

ד"ר שלמה אלון

ד"ר נעמה בן עמי

Graphics

Mesh Branding

גרפיקה

מאש ברנדינג

Copy Editor

Nili Gerber

עריכה לשונית

נילי גרבר

Arabic Language Advisor

Nimer Namarneh

ייעוץ לשוני בערבית

נימר נמארנה

הוצאה לאור

גף הפרסומים, משרד החינוך

Editorial Address

Journal of The Teachers
of Arabic and Islam
Ministry of Education
2, Devora Haneviah St.
Jerusalem 9510402

כתובת המערכת

ביטאון המורים לערבית ולאסלאם
משרד החינוך,
הפיקוח על הוראת ערבית ואסלאם,
בניין לב רם, רחוב דבורה הנביאה 2
ירושלים 9510402

Tel:

Fax:

E-mail address:

טלפון : 02-5603597

פקס : 02-5603596

דואר אלקטרוני :

Sigsh5@education.gov.il

ISSN9985

תוכן העניינים

פתח דבר | 11

מהנעשה בשטח / סיגלית שושן | 21

אופקים - מאמרים ודברי עיון

לזכרו של צבי גבאי (1938 - 2018) / אורנה גבאי קפואה | 31

יהודי ערב: מגלות לגאולה / צבי גבאי ואורנה גבאי קפואה | 41

אביב ערבי כוזב / פרופ' אייל זיסר | 51

המחלוקת ההלכתית בין חכמי האסלאם בעניין שתיית קפה

במאות ה-15 עד ה-18 / ד"ר חיים ניסים וד"ר חאתם מחאמיד | 57

תרגום שירו של עפיד בן אֶל-אַבְרָךְ לשפה העברית / פרופ' עלי חוסיין

ותלמידיו: ורד אנדרייב, שקד עזרן, דוד כהן ואלעד אברהם | 65

סיפור יוסף ואחיו בשירי שבזי ומשוררים בתימן / ד"ר נעמה בן עמי | 73

מורה דרך - הוראת הערבית והאסלאם

'הקטנים צוחקים' מאת הסופר הסורי זַכְרְיָא תַאמֶר –

יחידה להוראת הסיפור / ד"ר אלון פרגמן | 95

המורה שלי - מורים שהשפיעו על חיינו

לזכרו של דב עירון (1922 - 1983) / פרופ' חגי ארליך, ד"ר שלמה אלון | 109

לזכרו של דוד כהן (1930 - 2018) / ד"ר הילה פלד-שפירא, רחל רביבו,

סיגלית שושן, רינת שורץ | 111

בסימן קריאה - ביקורת ספרים

על ספרים חדשים / ד"ר שלמה אלון | 117

סימנייה - ספרים שנתקבלו במערכת

יחידות הוראה להוראת הערבית בבתי הספר היסודיים :
תוכנית הלימודים החדשה / צוות הפיקוח על הוראת הערבית | 125

מבזקים - מידע למורה

שאלונים של בחינות הבגרות בערבית, תשע"ח 2018 | 137
קווים מנחים לבדיקת תשובות לבחינות הבגרות בערבית, תשע"ח 2018 | 161
שאלונים של בחינות הבגרות בעולם הערבים והאסלאם, תשע"ח 2018 | 169
קווים מנחים לבדיקת תשובות לבחינות הבגרות בעולם הערבים והאסלאם,
תשע"ח 2018 | 174

רשימת הכותבים

ד"ר אלון שלמה	מפמ"ר ערבית ואסלאם לשעבר
פרופ' ארליך חגי	פרופסור אמריטוס, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר בן עמי נעמה	חוקרת ומרצה לשפה וספרות ערבית ולהכשרת מורים לערבית
גבאי צבי ז"ל	שגריר, מזרחן ומתרגם שירה ערבית
גבאי קפואה אורנה	עורכת דין, בתו של צבי גבאי
פרופ' זיסר אייל	סגן הרקטור, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' חוסיין עלי	פרופ' חבר בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת חיפה
ד"ר מחאמיד חאתם	מרצה בכיר במכללת סכנין להכשרת עובדי הוראה, מנחה במחלקה להיסטוריה באוניברסיטה הפתוחה
ד"ר ניסים חיים	חבר סגל ההוראה במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה וראש צוות ההקמה של המילון המקוון מאת דוד איילון ופסח שנער (כיום : מילון מילסון) באוניברסיטה העברית
ד"ר פלד-שפירא הילה	מרצה וחוקרת ספרות ערבית באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת אריאל
ד"ר פרגמן אלון	מורה, חוקר, מתרגם ועוסק בהכשרת מורים לערבית בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב
רביבו רחל	מורה ב"אורט" על שם הנרי רונסון, אשקלון
שוורץ רינת	מורה במקיף ד', אשקלון
שושן סיגלית	מפמ"ר ערבית ועולם הערבים והאסלאם

الفهرست

مقدمة | 11

نشاطات وفعاليّات تعليميّة / سيجليّت شوشان | 21

مقالات ودراسات | 21

كلمة عن تسفي غباي المرحوم (1938 – 2018) / أورنة غباي قَبّواة | 31

اليهود في البلدان العربيّة: من الجالوت إلى النجاة / تسفي غباي وأورنة غباي قَبّواة | 41

ربيع عربيّ كاذب في الشرق الأوسط / بروفيّسور إيال زيسر | 51

الجدل الشرعيّ بين العلماء حول شرب القهوة من القرن الخامس عشر حتّى القرن الثامن عشر / د. حاييم نيسيم ود. حاتم محاميد | 57

ترجمة قصيدة عبيد بن الأبرص للغة العبريّة / بروفيّسور علي حسين وطلّابه: فيريد أندريّف, شاقيد عزران, دافيد كوهن وإلعاد أبراهام | 65

قصّة يوسف وإخوته في قصائد الشبزي وشعراء يهود آخرين في اليمن / د. نعمة بن عمي | 73

تعليم اللغة العربيّة والإسلام

"ألصغار يضحكون" لזكريا تامر - وحدة تعليميّة / د. ألون فرغمان | 95

من علّمني حرفاً صرت له عبداً

لזكري دوف عيرون المرحوم (1922 – 1983) / بروفيّسور حاچاي إرليخ, د. شلومو ألون | 109

لזكري دافيد كوهن المرحوم (1930 – 2018) / د. هيلة پيلد شايبيرا, راحيل رفيفور, سيجليّت شوشان, رينات شفاترس | 111

زاوية الكتب

كتب جديدة / د. شلومو ألون | 117

كتب على مكتب هيئة التحرير

وحدات تعليمية لتعليم اللغة العربية في المدارس الابتدائية: المنهج التعليمي الجديد / طاقم الإرشاد - التفتيش على تعليم اللغة العربية | 125

معلومات للمعلمين

امتحانات البجروت – اللغة العربية عام ٢٠١٨ | 137

الأجوبة لامتحانات البجروت – اللغة العربية عام ٢٠١٨ | 161

امتحانات البجروت – عالم العرب والإسلام عام ٢٠١٨ | 169

الأجوبة لامتحانات البجروت – عالم العرب والإسلام عام ٢٠١٨ | 174

قائمة المشتركين في كتابة هذا العدد

- إرليخ حاجاي (بروفيسور) بروفيسور متفرّغ في قسم تاريخ الشرق الأوسط وأفريقيا
في جامعة تل-أبيب
- ألون شلومو (دكتور) المفتش العام السابق للغة العربيّة وعالم العرب والإسلام
- بن عمي نعمة (دكتورة) باحثة ومحاضرة في مجالي اللغة العربيّة وتأهيل المعلمين
للغة العربيّة
- بيلد شاپيرا هيلة (دكتورة) محاضرة وباحثة في قسم اللغة العربيّة وآدابها في جامعة
بار-إيلان وفي جامعة أريئيل
- حسين علي (بروفيسور) بروفيسور في قسم اللغة العربيّة وآدابها في جامعة حيفا
- رفدقو راحيل معلّمة في مدرسة "أورط هنري رونسون", أشكلون
- زيسر إيال (بروفيسور) نائب المدير الأكاديمي في جامعة تل-أبيب
- شفارتس رينات معلّمة في مدرسة "شاملة د", أشكلون
- شوشان سيجليت المفتشة العامّة للغة العربيّة وعالم العرب والإسلام
- غباي تسفي (طبيب الله ذكراه) سفير ومستشرق ومترجم شعر عربيّ
- غباي-قبّواة أورنة محامية, بنت تسفي غباي
- فرعمان ألون (دكتور) معلّم وباحث ومترجم, يعمل في تأهيل المعلمين في قسم
التربية في جامعة تل-أبيب
- محاميد حاتم (دكتور) محاضر في كلّية سخنين لتأهيل المعلمين, مرشد في قسم
التاريخ في الجامعة المفتوحة
- نيسيم حاي (دكتور) محاضر في قسم التاريخ والفلسفة وعلوم الديانة اليهوديّة في
الجامعة المفتوحة ورئيس طاقم إنشاء القاموس المَحَوَّسَب
"أبالون-شنعار" (قاموس "ميلسون") في الجامعة العبريّة

הגיליון ה-47 יוצא לאור במהלך שנת הלימודים תשע"ט, ומטרתו להביא לפני הקוראים מאמרים חדשים מתחומי הערבית וחקר המזרח התיכון, לשתף את ציבור המורים בנעשה בתחום הדעת ולהציע רעיונות וחידושים בהוראת המקצוע.

את הגיליון פותח מאמרה של אורנה גבאי קפואה, המספרת את סיפור חייו של אביה, צבי גבאי ז"ל, שהיה בין הכותבים בביטאון המורים לערבית ולאסלאם, מומחה לענייני המזרח התיכון, שגריר, מתרגם שירה ערבית ומי שפעל עד יומו האחרון למען הגברת לימודי השפה הערבית במדינת ישראל. גבאי עסק רבות בסוגיית מורשת יהודי ערב. את הרצאתו "יהודי ערב: מגלות לגאולה", שנשא בהשתלמות המורים לערבית ולעולם הערבים והאסלאם בבאר שבע, העלתה בתו על הכתב. הייתה זו הופעתו הפומבית האחרונה. צבי גבאי הלך לעולמו ביולי 2018.

פרופסור אייל זיסר סוקר את שמונה השנים שחלפו מאז פרץ "האביב הערבי" ושטף את המזרח התיכון, ומתאר מה נותר מאותן תקוות לשינוי המציאות החברתית, הכלכלית והפוליטית בעולם הערבי. ד"ר חיים ניסים וד"ר חאתם מחאמיד מתארים את המחלוקת ההלכתית שהתעוררה בנוגע לשתיית הקפה במאות ה-15 עד ה-18, תוך העלאת שאלות באשר לשורשי המחלוקת והסיבות לה.

פרופ' עלי חוסיין ותלמידיו: ורד אנדרייב, שקד עזרן, דוד כהן ואלעד אברהם, מביאים לפנינו מעט מן השירה הערבית הקדומה ומשתפים את הקורא בתרגומם לפואמה שחוברה על ידי המשורר הטרנס-אסלאמי, עבד בן אל-אברץ. ד"ר נעמה בן עמי עוסקת במאמרה בסיפור יוסף המקראי, שמצא את דרכו גם לשירה שחוברה על ידי משוררים בתימן, ובראשם רבי שלם שבזי.

את הפרק **מורה דרך** הקדשנו לסופר הסורי זכריא תאמר. ד"ר אלון פרגמן חיבר עבור המורים והתלמידים יחידה להוראת הסיפור "הקטנים צוחקים" של תאמר.

השנה הוספנו לביטאון פרק חדש בשם **המורה שלי לערבית**, ובו מונצחים מורים לערבית ולאסלאם שהלכו לעולמם והשפיעו על דורות של תלמידים. פרופסור חגי ארליך וד"ר שלמה אלון שהיו תלמידיו של דב עירון ז"ל, כתבו על המורה הנערץ שלהם לערבית. ד"ר הילה פלד-שפירא, רחל רביבו, סיגלית שושן ורינת שוורץ, תלמידותיו של דוד כהן ז"ל, שיתפו את הקוראים בדבריהן על המורה שהשפיע על חייהן.

בפרק **בסימן קריאה** סוקר ד"ר שלמה אלון ספרים חדשים מתחומי הוראת הלשון הערבית, המזרח התיכון וחקר הקוראן.

בפרק **סימנייה** מוצגות יחידות להוראת הערבית בבתי הספר היסודיים במגזר העברי.

נסיים בתודות לכל מי שלקחו חלק בכתובה בביטאון, ושיתפו את המורים בפירות מחקריהם. תבואו על הברכה.

אנו מזמינים את ציבור החוקרים והמורים לשלוח תגובות, הצעות ורעיונות לכתובת הדואר האלקטרוני הבאה : sigsh5@education.gov.il

בברכה,

דלית זלצר

עורכת הביטאון

يصدر العدد السابع والأربعون من مجلة المعلم خلال السنة الدراسية الحالية، ويعرض أمام القارئ الأبحاث الأكاديمية الجديدة التي تتعلق بتعليم اللغة العربية وشؤون الشرق الأوسط. بالإضافة إلى ذلك يقترح هذا العدد الأفكار والمستجدات التعليمية للمعلمين في المدارس.

نفتتح هذا العدد بكلمة "أورنة غباي قهوة" التي تسرد قصة حياة أبيها، "تسفي غباي" المرحوم. كتب "تسفي غباي" مقالات عديدة وردت في مجلة المعلم وكان خبيراً لشؤون الشرق الأوسط وسفيراً و مترجماً للشعر العربي. عمل "غباي" حتى آخر لحظة من عمره من أجل تعليم اللغة العربية في دولة إسرائيل وعالج في مقالاته قضية تراث اليهود في البلدان العربية. دوت بنته محاضرتها: "اليهود في البلدان العربية: من الجالوت إلى النجاة"، التي ألقاها في الدورة الاستكمالية لمعلمي اللغة العربية وعالم العرب والإسلام في بئر السبع. كانت هذه المحاضرة آخر مرة يظهر فيها أمام الجمهور. توفي "تسفي غباي" في تموز 2018.

يستعرض البروفيسور "إيال زيسر" السنوات الثماني التي مرت منذ اندلاع ثورات "الربيع العربي" وانتشارها في الشرق الأوسط، ويصف ما بقي من هذه الآمال لتغيير الواقع الاجتماعي والاقتصادي والسياسي في العالم العربي. يصف الدكتور "حاييم نيسيم" والدكتور "حاتم محاميد" الجدال الشرعي حول شرب القهوة من القرن الخامس عشر حتى القرن الثامن عشر ويسألان عن جذور هذا الجدال وأسبابه.

يتابع هذه النبذة البروفيسور "علي حسين" وطلابه: "فريد أندريش"، "شاقيد عزران"، "دافيد كوهن" و"إلعاد أبراهام" الذين يعرضون القليل من الشعر العربي القديم ويشركون القارئ في ترجمتهم لقصيدة ألفها الشاعر الجاهلي "عبيد بن الأبرص". يختتم هذا الفصل مقال الدكتورة "نعمة بن عمي" عن قصة يوسف في التوراة. وقد وجدت هذه القصة سبيلها إلى الشعر الذي ألفه الشعراء في اليمن وعلى رأسهم الحاخام "سالم الشبزي".

يعرض الفصل "تعليم اللغة العربية والإسلام" بعض الوسائل والطرق الحديثة لمساعدة المعلمين والطلاب. نكرس هذا الفصل للكاتب السوري "زكريا تامر". وردت في هذا الفصل وحدة تعليمية للطلاب والمعلمين كتبها الدكتور "ألون فراغمن" عن قصة "الصغار يضحكون" لتامر.

أضفنا هذه السنة للمجلة فصلا جديدا يسمى "من علمني حرفاً صرت له عبداً" لتخليد معلّمي اللغة العربيّة والإسلام الذين انتقلوا إلى رحمة الله وأثروا في أجيال من الطلاب. كتب البروفيسور "حاجاي إرليخ" والدكتور "شلومو ألون"، طالبا "دوف عيرون"، عن معلّمهما المُبجلّ للغة العربيّة، وأشركت طالبات المعلّم المرحوم "دافيد كوهن": الدكتورة "هيلة بيلد شاپيرا"، "راحيل رفيفو"، "سيچليت شوشان" "ورينات شفارتس" القراء في كلمتهنّ عن المعلّم الذي أثر في حياتهنّ.

في الفصل "زاوية الكتب" يكتب الدكتور "شلومو ألون" عن مؤلّفات جديدة في مضممار تدريس اللغة العربيّة والدراسات القرآنيّة والشرق أوسطيّة.

أمّا فصل "كتب على مكتب هيئة التحرير" فيعرض وحدات تعليميّة لتعليم اللغة العربيّة في المدارس الابتدائيّة العبريّة صدرت مؤخّراً.

وأخيراً نشكر الباحثين الذين ساهموا في كتابة هذا العدد وأشركوا المعلّمين في نتائج أبحاثهم. مزيد الشكر والتقدير.

ندعوكم ونحثّكم، جمهور الباحثين وأساتذة اللغة العربيّة في المدارس العبريّة بأن تکرّسوا من وقتكم لإرسال تعليقات واقتراحات وأفكار لعنوان البريد الإلكترونيّ التالي:

sigsh5@education.gov.il

مع أطيب التحيّات،

داليت زلتسير

محرّرة المجلة

למורים לערבית ולעולם הערבים והאסלאם,

לפני כמה שבועות התכנס במוזיאון לאומנות האסלאם בירושלים פורום של מפמ"רי מורשת, חברה ורוח של המגזרים השונים בחברה הישראלית. במסגרת היום הוזמן הפייטן הרב דוד מנחם ואליו הצטרף המואזין שיח' נאסר חלאק מאכסאל. המואזין פייט את הקריאה לתפילת הבוקר ואליו הצטרף הרב דוד בפיוט בבלי המולחן באותה מנגינה. המפגש ביניהם עורר התרגשות רבה והדגים את השפה המשותפת הטבעית ואת החיבור הבלתי אמצעי בין התרבות המוזיקלית של האסלאם והיהדות. נוצרה תחושה של קרבה ואותנטיות, שהיוותה רקע לעיסוק מעמיק בהשלכות תרבויות טקסטואליות רחבות.

דומני שזו דוגמה נהדרת לפוטנציאל שיש להיכרות העמוקה בין העולמות, ומי מכיר את הפוטנציאל הזה ומורכבותו יותר מכם, המורים שבהוראתם מהווים את הגשר האמיתי בין העולמות ואת התקווה של כולנו לחיבורים ושיתופים נכונים בין תרבויות ועולמות שונים. זו משימה לא פשוטה אך חשובה מאין כמוה, והיא צריכה להיות נתמכת מן החוויה ומן הידע כאחד.

ביטאון זה המביא את מיטב הידע ומעניק גם חוויה, הוא חלק ממאמץ גדול שאתם שותפים בו.

ובהזדמנות זו, תודה רבה לסיגלית העמלה בהתמדה ובחיוך גדול על האתגר.

שאו ברכה בעמלכם,

שלכם,

ד"ר מירי שליסל

יו"ר המזכירות הפדגוגית

משרד החינוך

למורים לערבית ולאסלאם שלום וברכה,

מונח לפניכם הגיליון ה-47 של ה"ביטאון למורים לערבית ולאסלאם". המאמרים שבו מייצגים את מגוון תחומי העשייה של משרד החינוך בכל הקשור להוראת השפה הערבית, להכרת העולם הערבי והמוסלמי ותרבותו וללימוד דת האסלאם והתפתחותה.

לידיעת השפה הערבית על בורייה יש במדינת ישראל חשיבות רבה: עלינו להכיר את העולם הערבי הסובב אותנו ולהכיר את השכן. דוקיום עם שכנינו הוא משימה גדולה, הטומנת בחובה אחריות רבה, ולהכרת השפה, התרבות והמורשת יש בה מקום של כבוד.

לידיעת השפה הערבית והתרבות המוסלמית יש חשיבות רבה גם לצורך הכרת מורשתנו אנו. כך, למשל, עומד הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, מייסד הרבנות הראשית בארץ ישראל, באחת מאיגרותיו על התועלת שיש בלימוד אקדמי מסודר של השפות השמיות ותרבותן. בתשובה לשאלה אילו מקצועות כדאי ללמוד באוניברסיטה, הרב כותב:

מאז שאלתני, יקירי, על דבר בחירת איזה מקצוע... לא אוכל להשיאך עצה מעשית, רק אגלה לפניך, יקירי, את נטייתי, כי שלושת המקצועות אשר ליקר ערך, מלא דעת ויראת-השם טהורה, לבחור למען התועלת הרוחנית של כלל עמנו, הראויה להצטרף לכל מטרה פרטית, הינן, לדעתי, **הפילוסופיה, השפות השמיות וספרותן והאקונומיה הלאומית**. נימוקי הוא, משום שהרעיונות נבוכים הרבה בדור, והמבוכה מתכנסת בעולם בחוג הרעיונות האקונומיים, ומושפעים מהפילוסופיה ונכנסים לגבול ישראל בתור נטיות לאומיות וגזעיות. **וכל אלה יש להם יחש מרובה להספרות השמית, הצייר של מחצב אומתנו**. אשר לזאת תקוה נפשי, כי אם נעמיד חניכים, ממולאי כשרון ויושר לב, באלה המקצועות, ירבו את האור ע"י עבודה חופשית, שתהיה ממילא ברורה ומכוונת אל האמיתיות היסודיות, שעל ידן יהיו לעזר לברר את הרעיונות המסובכים של הדור (איגרות הראי"ה, ירושלים תשכ"ב, ח"א, איגרת קח, עמ' קלב).

אף שהרב קוק לא ציין באיגרת זו במפורש את הלשון הערבית ואת הספרות שנכתבה בה, יש להניח שהן נכללות בתוך המקצוע "השפות השמיות וספרותן", שהן "הצייר של מחצב אומתנו", שהרי לספרות הכתובה בלשון הערבית, הן זו המוסלמית והן זו היהודית (למשל: "אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון, "חובות הלבבות" לרבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה, "הכוזרי" לר' יהודה הלוי ו"מורה

נבוכים לרמב"ם), הייתה השפעה עצומה על הפילוסופיה היהודית ועל מהלך האידיאות בישראל עד ימינו.

ועדת המקצוע להוראת הערבית ועולם האסלאם עושה מאמצים גדולים כדי להביא להכרה לאומית בחשיבות הטמונה בהוראת השפה הערבית ותרבות האסלאם. אני תקווה שלא ירחק היום שמאמצים אלה יישאו פרי, והוראת הערבית והאסלאם תזכה להכרה כ"פרויקט דגל" של משרד החינוך ושל מדינת ישראל, ובעקבות זאת גם יוקצו המשאבים הדרושים להרחבת ההוראה ולפיתוח המקצוע. המקצוע שלנו.

תודה לכל מי שתרום להפקת הגיליון המונח עתה לפניכם, ובראש הראשונה לעורכת הנאמנה, גב' דלית זלצר, ולמפמ"רית, גב' סיגלית שושן.

תודה לראש אגף שפות, מר משה זעפרני, על עידוד ותמיכה בלתי פוסקים.

ותודה וברכה לכם, ציבור המורות והמורים, השוקדים במסירות ובנאמנות על הוראת הלשון הערבית ועולם האסלאם. ועדת המקצוע אחראית על עיצוב המדיניות של הוראת הערבית והאסלאם, אבל אתם אלה הנושאים בעול במשך כל ימות השנה ומוציאים את התוכניות לפועל.

יישר כוחכם!

פרופ' אליעזר שלוסברג

יו"ר ועדת המקצוע לערבית

ולעולם הערבים והאסלאם

עמיתי המורים לערבית ולאסלאם,

נושאי הביטאון עשירים ומגוונים. כולנו נהנים מפרי מחקריהם, שיעוריהם או מאמריהם של טובי החוקרים והמורים. לרוב, הביטאון עוסק בשפה הערבית והוראתה, תרבות האסלאם, אישים וסופרים ערבים, סוגיות בעולם הערבי, עדות במזרח התיכון, יחידות דידקטיות, ספרים ועוד. בגיליון הנוכחי חידוש מרענן בהביאו דברים לזכרם של מורים לערבית שהקימו דורות של תלמידים ממשיכי דרכם, בבחינת "והיו עיניך רואות את מוריך".

אני רוצה להתייחס במיוחד לדב עירון ז"ל. לא הכרתי אותו, לא למדתי אצלו, אך הערכתי והוקרתי אותו מאוד. ראשית, כמו רבים בינינו, למדתי מספריו ונעזרתי בהם רבות כשלימדתי ערבית. ספריו על הפועל הערבי (גזרותיו ובנייניו), תחביר הלשון הערבית. שנית, בכל מקום בו היו ערביסטים, מצאתי את תלמידיו מהללים ומשבחים אותו. מי שהשתתף בכנס המורים בקיץ שמע את פרופ' אליעזר שלוסברג, יו"ר ועדת המקצוע, מתרפק על זיכרונותיו מתקופת היותו תלמידו. הוא הדגיש את העובדה שהוא הקפיד בקנאות שאף דקה בשיעור לא תבוזבז ושלכל שיעור התלמידים היו צריכים להגיע מוכנים להיבחן. המזרחן חתן פרס ישראל, פרופסור אמנון כהן, סיפר עליו: "היה לנו מורה נפלא – דב עירון ז"ל – שלימד אותי לאהוב את השפה, ובאמצעותה פתח לי גם צוהר לתרבות הערבית". ידידי ד"ר שלמה אלון שיבח אותו ואת גדולתו בהזדמנויות רבות שבהן הזדמן לנו לשוחח עליו. מיותר לציין שתלמידיו הגיעו לפסגות המשפט ולתפקידים ציבוריים רמי מעלה.

עם זאת ישנם מורים דגולים שלמדנו מהם והם חיים בקרבנו. אני מציע שנראיין אותם ונשמע אילו מסרים יש בניהם לדור המורים הצעיר.

ברצוני להודות לכל העוסקים במלאכת הביטאון: למפמ"רית סיגלית שושן, לעורכת הביטאון דלית זלצר ולכותבים, על איכות הביטאון והעניין שהם מצליחים לעורר בקוראים בכל פעם מחדש.

יישר כוח

משה זעפרני

מנהל אגף שפות

לכל מורי הערבית ועולם הערבים והאסלאם

שלום רב,

ביטאון המורים לערבית ולעולם הערבים והאסלאם 47 יוצא לאור בשנת תשע"ט, שנת האחדות והייחודיות.

אבקש לשתף אתכם בדגשים המתבטאים בהוראת הערבית והאסלאם בשנת תשע"ט:

א. שאלות עמ"ר (ערכים, מעורבות ורלוונטיות)

קידום החשיבה, הדגשת ערכים בלמידה, כחלק מפיתוח ה"חממה הפדגוגית".

בכל אחד מתחומי הדעת - ערבית ועולם הערבים והאסלאם - נוכחים ערכים רבים. באמצעות חילוץ והבלטה שלהם, אפשר להגיע לדיון עמוק. בשנתיים הקודמות העמקנו את העיסוק בעמ"ר (ערך, מעורבות ורלוונטיות) בלמידה, בהוראה ובהערכה. הדבר בא לידי ביטוי בפיתוח המקצועי, בשיח בכיתה ובשילוב שאלות בהיקף של כעשר נקודות העוסקות בעמ"ר בבחינת הבגרות. בשנה זו נעמיק ונרחיב את השיח על המעורבות, הרלוונטיות והערכיות בתוך הלמידה ובהערכה. אנו מבקשים מכם לשלב את השיח בלמידה ובכיתות. נמשיך גם לשאול את שאלות העמ"ר במבחני הבגרות בהיקף של כעשר נקודות. שאלות העמ"ר בבגרות יכללו גם סעיפי ידע וערכים. עוד על תפיסת העמ"ר ועל שאלות שנשאלו בבחינות הבגרות בתחומי הדעת השונים בקישור הזה:

<http://edu.gov.il/mazhap/pedagogical-secretariat/innovative/Pages/omer.aspx>

המטרה בהוראת הערבית והאסלאם היא שנושא הערכים יהווה חלק בלתי נפרד מהלמידה בכיתה בכל קטע אשר המורה מלמד, בתחום האקטואליה, הספרות המודרנית או הקלסית וכדומה, ותשובה נכונה תהיה מבוססת ומנומקת על בסיס הידע של תחום הדעת.

ב. חלופות בהערכה

מגוון החלופות בהערכה נתונות לבחירתו של המורה/הרכז בבית הספר, בהתאמה למבנה הכיתה/תלמיד והתייחסות למאפיינים המשתנים.

להלן מגוון אפשרויות הבחירה:

חלופות בהערכה – 30% בהוראת הערבית במגזר היהודי

1. שיח בין-אישי – שיחה בערבית ספרותית או מדוברת.

2. מיזם (פרויקט) בתחום אקטואליה.

3. מיזם בתחום עיתונות.

4. מיזם בתחום הספרות.

5. מיזם בתחום הדקדוק.

6. סקירת העיתונות הערבית בישראל.

7. האזנה, תמלול ותרגום סרטון/פרסומת/ידיעה.

8. כל חלופה/הצעה שבית הספר מרכיב בהתאם לנושאים והדגשים שהוא

מבקש להנחיל ולפתח בקרב תלמידיו.

מידע מפורט ניתן למצוא באתר מפמ"ר:

[http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/
/ArabSafa/TochnitLimudim/halufot](http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/ArabSafa/TochnitLimudim/halufot)

ג. פיתוח מקצועי

בשנת הלימודים תשע"ט מתקיימות השתלמויות בכל המחוזות, השתלמויות ארציות (השתלמות בערבית מדוברת והשתלמות מרוכזת בבית יציב), ארבע השתלמויות מקוונות בערבית, פדגוגיה בעידן החדש א'+ב'+ג' למתחילים ולמתקדמים, אשר יסייעו למורים בהטמעת הפדגוגיה הדיגיטלית בהוראת הערבית בבתי הספר, והשתלמות מקוונת לרכזי מקצוע. נערכת גם השתלמות מקוונת באסלאם.

22

22

ד. השיח הדבור בכיתה והוראת הערבית הדבורה בשיעור - דגשי המקצוע

על פי תוכנית הלימודים, מושם דגש על השיח בערבית בכיתה בכל שכבות הגיל. המטרה היא שבכל שיעור תתנהל שיחה בערבית בין המורה

לתלמידים. כל שיעור יכלול בחלקו הראשון (כעשר דקות) שיחה בערבית דבורה בין המורה לתלמידים ובין התלמידים לעמיתיהם התלמידים, על אודות מגוון הנושאים הנלמדים בתוכנית הלימודים על פי שכבת הגיל, מתוך מטרה שהתלמיד יוכל לנהל שיחה בסיסית עצמאית בערבית דבורה. אנו מבקשים כי המורים יקפידו לשוחח עם התלמידים בערבית ויעודדו אפשרויות והזדמנויות לשיח בערבית בכיתה. פותח אוגדן לשיח הבינאישי והוא לשימושכם באתר המפמ"ר.

ה. מאמרי מפמ"ר תשע"ט ותוכנית "הסיפור השלם" להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח"

המאמרים האקטואליים שנבחרו לשנת תשע"ט הם:

1. على أنهار بابل - يهود العراق

2. اللغة العربية

יש ללמד את המאמרים מבחינת תוכן, תופעות דקדוקיות (פועל ותחביר), מסרים וערכים המופיעים בקטעים. כמו כן יש לחזק את נושא הכתיבה באמצעות מענה על שאלות ספציפיות ושאלות כלליות וכן שאלות נקיטת הבעת עמדה כלפי סוגיה המופיעה בקטע. במסגרת הוראת הערבית והאסלאם, נשלב גם בשנת הלימודים תשע"ט טקסטים העוסקים בתרבות יהודי המזרח. במסגרת ועדת הסיפור השלם "העצמת תרבות יהודי המזרח בתוכנית הלימודים", נדון בסוגיות המאפיינות את יהודי התפוצות כדוגמת ערבית-יהודית במסגרת חלופות בהערכה ומאמר המפמ"ר בנושא "יהודי סוריה" המצוי בקובץ המאמרים ומלווה בתרגילים. בין מאמרי המפמ"ר שנבחרו לשנת תשע"ט יש מאמר על יהודי עירק ופותחה יחידת לימוד רחבה להוראת הנושא. ניתן להרחיב את המידע בנוגע לתרבות הערבית, סגנונות המוזיקה הערבית, זמרים ערבים ועוד. על הערכים המופיעים במאמרים אלה ניתן גם לשאול במסגרת שאלות ועוד. עמ"ר (ערכים, מעורבות ורלוונטיות).

ו. תחרות כרזות

שנת תשע"ט תהיה השנה השישית שבה יפרסם תחום הדעת "ערבית ועולם הערבים והאסלאם" תחרות עיצוב כרזות של תלמידים בהלימה לנושא השנתי. מטרת התחרות היא עידוד לימוד השפה הערבית ותרבותה. בשנת

הלימודים תשע"ט יהיה נושא תחרות הכרזות במסגרת הנושא השנתי "אחדות וייחודיות" ויעסוק בחשיבות השפה הערבית ותרבותה. הרעיון הוא לשלב את התלמידים בפעילויות שונות בתחומי הדעת, וזו אחת מהן.

ז. חידון הערבית הארצי תשע"ט

חידון הערבית הארצי נערך בשיתוף מדור טל"ם (טיפוח לימודי מזרחנות) בחיל המודיעין והפיקוח על הוראת הערבית במשרד החינוך. השנה יהיה החידון במסגרת הנושא השנתי "אחדות וייחודיות". החידון מיועד לתלמידי כיתות י' ברחבי הארץ הלומדים ערבית ועוסק בשפה הערבית, עולם הערבים והאסלאם והמזרח התיכון. הוא מורכב משלושה שלבים: שלב בית ספרי, שלב מחוזי ושלב ארצי. לשלב הגמר יעפילו מועמדים מכלל בתי הספר ברחבי הארץ. חוויית ההשתתפות בחידון מקנה לתלמידים תחושת גאווה ועידוד להמשך למידת המקצוע והעשרה שאין כדוגמתה בנושאים המשמעותיים בכל הנוגע לשפה הערבית ותרבותה.

ח. עדכון אוצר מילים

אוצר המילים עודכן ונמצא באתר המפמ"ר. המטרה היא ליצור יריעה רחבה ורלוונטית ככל האפשר של אוצר מילים שישמש בסיס איתן להתמודדויות עם נושאי הלימוד השונים בהתאם לשכבות הגיל השונות. יש להדגיש כי כל מאגר המילים של שכבת גיל מסוימת מחייב לימוד של מאגרי המילים של שכבות הגיל הקודמות לו. למשל, תלמיד כיתה ט' מחויב לדעת את מאגרי המילים של שכבות ז'-ט' וכן הלאה. מאגר המילים של כיתה י' אינו כולל את המילים שהופיעו גם בחטיבת הביניים כפי שהיה במאגר הקודם. כאמור לעיל, תלמיד כיתה י' מחויב, מעתה, לדעת את מאגרי המילים של כיתות ז'-י'.

מאגרי המילים נוקדו לטובת התלמיד. נוספו צורות הריבוי של שמות העצם ברוב המילים, צורת העתיד של פעלים מגזרות החסרים במאגרים של כיתות שטרם למדו אותן, וכן הובאו כמה תרגומים אפשריים למילים מסוימות וכדומה. אנו ממליצים ללמד את מאגרי המילים מתוך הקשרים, במשפטים או בטקסטים, ולא כרשימת מילים מילונאית, העומדת בפני עצמה. מאגר זה הוא רק הבסיס לאוצר המילים הנדרש להבנת טקסטים בערבית מסוגים שונים. לפיכך ראוי להרחיב את אוצר המילים הזה

באמצעות קטעי אקטואליה ויצירות ספרותיות שונות. מאגר המילים המעודכן יהווה תשתית להערכה (מבחנים, עבודות, הערכה חלופית) בכל שכבות הגיל. הוא מופיע באתר המפמ"ר לנוחיות המורים והתלמידים. צורף אליו נספח שמרחיב את אוצר המילים בתחום השיח הבינאישי.

ט. תוכנית הלימודים החדשה לבתי הספר היסודיים

כידוע, אושרה תוכנית לימודים בערבית לבתי הספר היסודיים לכיתות ה' ו' המבוססת על הוראת השפה המדוברת בשילוב מיומנויות של ראשית הקריאה והכתיבה. התוכנית מתמקדת בשיח בערבית מדוברת בנושאים יומיומיים ובהכרת התרבות הערבית, וחושפת את הלומדים לאותיות ולמילים בערבית.

צוות הפיקוח וההדרכה פיתח עבור המורים יחידות הוראה שמהוות בסיס להוראה בכיתה. נערכו השתלמויות במחוזות והמורים הודרכו כיצד להורות את תוכנית הלימודים החדשה בכיתות החל משנת הלימודים תשע"ח. היחידות החדשות שפותחו נחשפו לפני המורים המשתלמים והן מפורסמות באתר המפמ"ר לשימוש המורים בכיתות, הן בגרסה מקוונת והן בגרסה קשיחה הניתנת להדפסה עבור התלמידים והמורים, להוראה בכיתה ולתרגול בבית. לקראת שנת הלימודים תשע"ט נערכו יחידות ההוראה כחוברת לימוד שניתן להשתמש בה בכיתות. נוסף על היחידות שפותחו, המהוות בסיס עיקרי להוראה, ניתן יהיה להשתמש גם בחומרים נוספים העומדים לרשות המורה וכן בחומרים שהמורה חיבר לתרגול בנושאים שבתוכנית החדשה.

תוכנית הלימודים החדשה שמה דגש על השיח הדבור במטרה להגביר את המוטיבציה של הלומדים הצעירים ללמוד את השפה הערבית, לטפח בהם את אהבת השפה ואת הסובלנות כלפי דוברי שפות אחרות, ולא פחות מכך, להכין אותם לקראת המשך לימוד הערבית בחטיבת הביניים. לימוד השפה הדבורה עשוי גם לסייע ללומדים הצעירים לקראת לימוד הערבית הספרותית הכתובה בחטיבת הביניים. ככל שהלומד יתקדם יותר בלימוד הערבית המדוברת, הוא יכיר יותר ויותר מילים ספרותיות המשותפות לשני משלבי השפה. בערך מאמצע כיתה ה' ניתן לחשוף את התלמיד לאותיות ואחר כך למילים ולצירופים למטרת זיהוי, אך לא ללמד את הכתב הערבי. צוות הפיקוח וההדרכה מאחל למורים הצלחה בהטמעת תוכנית הלימודים

החדשה בערבית לבתי הספר היסודיים. אנו עומדים לרשות המורים ונסייע בכל נושא. להלן הקישור לתוכנית הלימודים באתר המפמ"ר:
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/ArabSafa/TochnitLimudim/TochnitYesody.htm

י. חוזרים בנושא לקויות למידה בשיתוף אגף לקויות למידה

1. מבחנים מותאמים בתחום "עולם הערבית והאסלאם" ושיתוף פעולה עם אגף ליקויי למידה

בהמשך לשיח מתמשך בין המזכירות הפדגוגית ואגף לקויות למידה ובמטרה לראות את טובתו של התלמיד עם לקויות הלמידה, נקבע, על פי הנחיית היחידה המקצועית, מתווה בנוגע למבחנים מותאמים. המבחן המותאם הוא התאמה בדרכי היבחנות הניתנת לאור המלצות מבוססות על עדות של הצוות החינוכי, המגובות באבחון פסיכודידקטי. מידע זה עובר לדיון ועדת התאמות מחוזית ולאישורה. המבחן המותאם שייך לקבוצת ההתאמות מרמה 3. ההתאמה במבחן מסוג זה מאפשרת בחירה רבה יותר בין שאלות הבחינה או מענה על פחות שאלות. לעיתים ניתנות התאמות ייחודיות הקשורות למאפייני המקצוע ולקשיים ספציפיים של תלמידים עם לקויות למידה. ההתאמה נעשית על אופן הבחירה בין השאלות. התאמות אלו משנות את המהות הנמדדת על ידי הבחינה ומתייחסות לשינויים בתוכן הבחינה. ההוראות לביצוע המבחן המותאם בכל מקצוע (מה הן שאלות הבחירה) הן באחריות המפמ"ר ובהיוועצות עם אגף לקויות למידה.

להלן הנוהל שהוחלט ביחידה המקצועית ותואם עם המזכירות הפדגוגית: מבחני הבגרות המותאמים בכל המקצועות יכללו את כל חומר הלמידה בבחינות הבגרות. הבחירה המתאפשרת בבחינה מותאמת לא תאפשר להפחית מחומר הלימוד לבחינה. בסיום שנת הניסיון, תבחן המזכירות הפדגוגית עם אגף לקויות למידה, את השפעות הנוהל והשלכותיו כדי לוודא שאכן הוא נותן מענה ראוי לתלמידים אלו. יש חשיבות רבה לשמור על אחידות בנהלים אלה. כל מהלך חדש או שינוי בהתאמות בדרכי ההיבחנות או בחוזרים בנושא ההתאמות בתנאי היבחנות, מחייבים היוועצות עם אגף לקויות למידה. בכל מקרה של שאלה או התלבטות ניתן לפנות לגבי' הילי שמיר, רכזת היחידה לפדגוגיה מותאמת

באגף לקוויות למידה.

2. בשנת תשע"ח חובר חוזר מפמ"ר מעודכן בנושא לקוויות למידה

החוזר נערך בתיאום ובשיתוף פעולה עם האגף ללקוויות למידה והפרעת קשב ואגף הבחינות במטה משרד החינוך בירושלים ומעדכן ומחליף את חוזר מפמ"ר תשע"ב 2 שנכתב בנושא לקוויות למידה.

החוזר נשלח למורים וניתן למצוא אותו בקישור

http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/ArabSafa/hozermafmarlakuyot18.pdf

יא. תיק תוכניות לימודים לעובדי הוראה

תיק תוכניות לימודים לעובדי הוראה הוא כלי מקוון חשוב ומשמעותי ללמידה. התיק מציג את כלל תוכניות הלימודים בכל תחומי הדעת, בכל שכבות הגיל ובכל המגזרים. הוא מאפשר לתכנן את התהליך הלימודי והחינוכי בעילות מרבית ובד בבד ליצור קשרים בין ידע, מיומנויות וערכים.

תיק תוכניות לימודים כולל את :

1. הידע הנדרש על פי תוכנית הלימודים.
2. המיומנויות המרכזיות בכל תחום דעת (קוגניטיביות, תוד"אישיות וביך אישיות).
3. הערכים המרכזיים בתחומי הדעת השונים.

התיק כולל גם מגוון חומרי למידה, יחידות הוראה, סרטונים וכלי הערכה, ומעודד ליזום, ליצור ולגוון את אופני הלמידה תוך כדי שימוש בכלים עכשוויים ברוח הלמידה המשמעותית. התיק מהווה חלק ממהלך אסטרטגי לאומי רחב היקף, אשר נועד להתאים את הלמידה לאתגרי המאה ה-21.

קישור לתיק תוכניות לימודים

<http://edu.gov.il/special/Curriculum/Pages/hp.aspx>

לרשותכם מהלך מוצע הכולל מצגת מקצועית, סרטוני הדרכה, כלים משחקיים ועוד. ראו בקישור :

<http://edu.gov.il/special/Curriculum/Pages/presentation.aspx>

יב. תמונה ישראלית

"תמונה ישראלית" הוא מיזם חדשני המעניק חוויית לימוד ייחודית, באמצעותו יכולים תלמידים לחוות עשרות אירועים מרכזיים שעיצבו את המדינה, לחקור על אודותיהם ולהעמיק בהם.

המיזם כולל שלושה חלקים :

1. ציר זמן מודפס המיועד לתלייה בבית הספר.
2. אפליקציית מציאות רבודה, הניתנת להורדה לטלפון חכם ומיועדת לשימוש בקרבת ציר הזמן המודפס.
3. אתר אינטרנט "70 שנה למדינה" המציע מידע נוסף להעמקה וכן פעילויות חינוכיות משלימות.

משרד החינוך, בהובלת המזכירות הפדגוגית, פיתח את המיזם "תמונה ישראלית" לרגל שנת ה־70 למדינה. המיזם נועד לשימוש בשנים הבאות. אנו מזמינים את כולכם להשתמש ב"תמונה הישראלית", ליהנות ממנה, להרחיב ולהעמיק בנושאים רלוונטיים וגם לשלב אירועים נוספים.

יג. צוות ההדרכה

צוות ההדרכה עומד לרשות המורים ומסייע לו במהלך השוטף של השנה וכן בהיערכות לקראת שנת הלימודים הבאה.

ליצירת קשר ניתן למצוא את פרטי המדריכים באתר המפמ"ר בבעלי תפקידים בקישור

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/ArabSafa/MeshlchanAmafmar/Tafkidim.htm

תודה על שיתוף הפעולה,

בברכה,

סיגלית שושן

מפמ"ר ערבית ועולם הערבים והאסלאם

29

29

אופקים

מאמרים

ודברי עיון

לזכרו של צבי גבאי (1938-2018)

אורנה גבאי קפואה

אבי, צבי גבאי, הידוע לקוראי ביטאון זה כשגריר בדימוס, מומחה לענייני המזרח התיכון ומתרגם שירה ערבית, הלך לעולמו ביום 27 ביולי 2018 – ט"ו באב, תשע"ח. אבי היה פעיל עד ימיו האחרונים. פטירתו הייתה לא צפויה והשאירה אותנו, בני משפחתו, עם כאב אישי גדול. שלושה שבועות לפני פטירתו בחודש יולי 2018, הרצה אבי בהשתלמות המורים ל"ערבית ועולם הערבים והאסלאם", שהתקיימה בבאר שבע. עיקרי הרצאתו מובאים בביטאון זה. עם היוודע דבר מותו, זכה אבי להוקרה על פועלו הרב בתחום יהודי ערב ותרגום השירה של אינטלקטואלים ערבים.

אבי נולד בבגדד, בירתה של עירק, בשנת 1938. הוא היה בנם הבכור של אמירה (נזימה) ומשה גבאי. אחריו באו לעולם שלושת אחיו - פרדי, יוסף וששון (היום ששון הוא שחקן תיאטרון וקולנוע ידוע בישראל ובחו"ל). בלידתו הוענק לו השם "פואד" שהוא כינוי ספרותי ל"לב" וגם שמו של מלך מצרים דאז. אבי סיפר כי שם זה היה פופולרי באותן השנים וילדים רבים בני גילו נקראו בשם זה. זו הייתה המגמה באותם ימים בקרב יהודי עירק: להיטמע מבחינה תרבותית בחברה העירקית.

מקורה של משפחת גבאי הייתה בעיירה אל-כַּפֶּל (אל-צ'פֶּל) שבעירק, מקום קבורתו של הנביא יחזקאל. סבו של אבי היה אחד הגבאים האחראים על הקבר. אביו של אבי, שהגיע לבגדד בצעירותו, הקים עסק ליבוא בדים, תחום שהיה נפוץ בקרב היהודים בעירק. המשפחה הייתה אמידה והתגוררה בשכונה המודרנית "בֵּאב אל־שַׁרְגִי" (השער המזרחי) שבבגדד. אבי סיים את לימודיו היסודיים בבית הספר הידוע, "אליאנס". בשנת 1951 עלה לישראל עם משפחתו במסגרת מבצע "עזרא ונחמיה".

אבי סיפר רבות על ההתנכלויות והקשיים שהיו ליהודים בעירק תחת השלטון העירקי, כיצד נאלצה כל המשפחה, כמו מרבית יהודי עירק, לעזוב את עירק, להשאיר מאחוריהם את כל רכושם ולעלות לישראל. בספרו האוטוביוגרפי - מבגדד לנתיבי הדיפלומטיה – סיפור אישי,¹ כתב אבי על עזיבת ביתם בלילה

1 גבאי, צ' (2013). מבגדד לנתיבי הדיפלומטיה – סיפור אישי. אגודת האקדמאים יוצאי עירק בישראל.

שבו המריאו לישראל: "בלב שבור נעל אבי את דלת הכניסה ואמי הזילה דמעה... אבי ואמי מסרו את מפתח ביתנו הנעול למשמרת לידי השכנים היהודים בתקווה שיום יבוא ונוכל לממש מחדש את זכותנו עליו".²

עם הגיעו לישראל, הצטרף אבי לחברת נוער בקבוצת קיבוץ מצובה שבגליל המערבי, שם עבד ולמד במשך שנתיים וחצי. בספרו סיפר אבי על היחס המתנכר שלו זכו חברי קבוצת הנוער מבני הקיבוץ. אולם לחיי הקיבוץ ולתקופה שבה היה אבי בקיבוץ הייתה משמעות מיוחדת עבורו. זו הייתה התקופה שבה למד על החברה הישראלית והצליל למצוא את הדרך להשתרש בתוכה. החוויות מימיו בקיבוץ ליוו את אבי תמיד במהלך חייו.

בשנת 1965 סיים אבי את לימודיו האקדמיים במדעי המדינה ובהיסטוריה של המזרח התיכון, באוניברסיטה העברית בירושלים. עם סיום לימודיו, החל אבי לעבוד במשרד החוץ וכך החלה הקריירה הענפה שלו במשרד החוץ. במהלך 38 שנותיו במשרד החוץ, שירת אבי במגוון רחב של תפקידים בתחומים שונים, בארץ ובחוץ לארץ. תפקידיו התפרסו על פני חמש יבשות – אמריקה, אפריקה, אוסטרליה, אירופה ואסיה. בשנת 1969 נסע אבי לארצות הברית להמשיך את לימודיו האקדמיים בתחום המזרח התיכון, באוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה, בהנחייתו של אחד מגדולי חוקרי המזרח התיכון והאסלאם פרופ' דב גויטיין, שם עסק בין היתר בלימוד הגניזה.

קריירה של דיפלומט היא מסע בין מקום אחד למשנהו, מסע הכולל בתוכו נתיבים רבים וכל נתיב טומן בתוכו סיפור אחר ומיוחד על המקום, האנשים והקשרים שנוצרים. אבי, שניחן בזיכרון טוב והיה בעל כישרון לספר סיפורים, איגד את כל זיכרונותיו בספרו האוטוביוגרפי. בכל פרק סיפר את סיפור המקום שבו שירת, את הנושאים שבהם עסק ועל הדרכים שבהן פעל לקדם את יחסי החוץ של מדינת ישראל. פרופ' שמואל מורה ז"ל, יו"ר אגודת האקדמאים יוצאי עירק בישראל דאז, שהיה בין אלו שעודדו את אבי לכתוב את ספרו, כתב בהקדמה לספר: "הספר מהווה אוצר בלום של ידע, ממקור ראשון, על המדינות בהן שירת. הספר כתוב בסגנון קצר וקולע ובדייקנות של אקדמאי הבקיא בנושא וגאה בעבודתו, שראה שליחות לאומית וממלכתית. למעשה, הקורא מוצא בספר את תולדות מדינת ישראל, שזורים בחייו של הדיפלומט, צבי גבאי, מאז ילדותו בבגדד..."

תפקידו הראשון של אבי כנציג ישראל בחוץ לארץ היה בשנת 1970, כקונסול בפילדלפיה שבארצות הברית. בתקופה זו נחשף אבי לגדולתה של המעצמה הזו וליכולותיה האדירות של גלות יהודי ארצות הברית. בשנת 1974 מונה אבי לקונסול בסן פרנסיסקו. במשך כל שהותו בארצות הברית, פעל אבי להסביר וליידע, במיוחד את אנשי התקשורת, על ההיסטוריה של המזרח התיכון, בין היתר על קיומן של קהילות יהודיות בארצות ערב, עוד לפני קום המדינה.

עם חתימת הסכם השלום עם מצרים בשנת 1979, היה אבי בין מקימי השגרירות הראשונה של ישראל בקהיר, עם השגריר הראשון של ישראל במצרים, ד"ר אליהו בן אלישר ז"ל. בספרו מקבץ נרחב של סיפורים על הקשיים הרבים שהיו לצוות המקים במהלך הקמת השגרירות ובפיתוח קשרי דיפלומטיה וידידות עם המצרים. אבי סיפר כי כוחו של סאדאת, שהאמין בנורמליזציה בין שתי המדינות, היה נחוץ כדי לקדם דברים פשוטים ביחסים בין שתי המדינות. אבי כינה את סאדאת אדריכל השלום שביטא בדרכו ובפועלו את הכמיהה לחיים חדשים, חיים של פיוס, הכרה וכבוד הדדי. בתקופת כהונתו של אבי במצרים, נרצח סאדאת, דבר שפגע בהתפתחות היחסים בין המדינות והפך אותם ליחסים קפואים.

בשנת 1986 מונה אבי לקונסול הכללי של ישראל בסידני שבאוסטרליה. בזמנו הייתה אוסטרליה יבשת רחוקה שלא הייתה מוכרת לישראלים רבים – קצה העולם, אם כי אוסטרליה נמנית בין בעלות הברית הוותיקות של ישראל. עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, החלו קשיים בהסברה התקשורתית. אבי החל בפעילות הסברה ענפה וביצע ראיונות טלוויזיה ורדיו רבים כדי להגיב על אירועי היום יום. הוא פרסם מאמרים רבים כדי להאיר את עיני הציבור להיבטים ההיסטוריים בסכסוך עם הפלסטינים. זו הייתה תקופה לא קלה עבורו. אנשי התקשורת המקומיים גילו יחס עוין ביותר כלפי ישראל, לעיתים אף אנטישמי. בעוד העימותים בשטחים המשיכו, הגיע מועד חגיגות ה-40 לישראל. לרגל השנה המיוחדת ארגן אבי מבצע מיוחד בבתי הספר המקומיים – קורס על ישראל לשכבות התיכון. הקורס כלל תחרות כתיבה על ישראל, כאשר התלמידים הזוכים הוזמנו לביקור בישראל. המבצע היה מוצלח ביותר ובעזרתו הוצג פן אחר, חיובי ויפה, של ישראל.

עם חזרתו ארצה בשנת 1990, מונה אבי כראש מחלקת מצרים. לאחר מלחמת המפרץ ועם התחלתו של תהליך השלום בשנת 1992, התחממו היחסים בין ישראל לבין מצרים ואבי השתתף בביקורים רבים של בכירים ישראלים

במצרים ועסק בדיונים שהתנהלו בין המדינות. לאחר מכן קיבל אבי את תפקיד ראש חטיבת המזרח התיכון במשרד החוץ.

ב־1994 מונה אבי לשגריר התושב הראשון בדבלין, אירלנד. למרות יחסה הבלתי אוהד של אירלנד כלפי ישראל, שנבע מכמה בעיות ועיקרן בעיית הפליטים הפלסטינים, הצליח אבי לקשור קשרים אישיים חשובים מאוד עם אנשי ממשל ותרבות באירלנד. במהלך כהונתו של אבי באירלנד, נערך באירלנד ביקור רשמי של ראש ממשלת ישראל וראש ממשלת אירלנד ערך ביקור גומלין בישראל. אבי יזם הקמת מרכז ללימודי יהדות ותרבויות המזרח באוניברסיטת טרינטי, דבלין, ע"ש נשיא ישראל - חיים הרצוג ז"ל, יליד דבלין. בשנת 2000, עם סיום תפקידו באירלנד, מונה אבי לסגן המנהל הכללי ליבשת אסיה. הוא ערך ביקורים רשמיים ודיאלוגים מדיניים בכל המדינות של היבשת האדירה הזו, ליווה בכירים ישראלים בביקורים רשמיים ואף מצא שם שרידים לקהילות יהודי בבל. ב־2004 פרש אבי לגמלאות ממשרד החוץ, ומאז מילא תפקידים ציבוריים במוסדות ובארגונים שונים. הוא היה חבר בוועדות המינויים של נציבות שירות המדינה ושל משרד החוץ, חבר בחבר הנאמנים של מרכז מורשת יהדות בבל, אגודת האקדמאים יוצאי עירק, האגודה לעידוד הספרות והאומנות מיסודה של יוצאי עירק (אח"י), ומכללת עזריאלי - המכללה האקדמית להנדסה ירושלים וכן חבר הנהלה במרכז הארגונים של יהודי ארצות ערב והאסלאם.

בהיותו מומחה לענייני המזרח התיכון, ראה אבי חשיבות גדולה בלימוד ההיסטוריה של המזרח התיכון והשפה הערבית. בספריו ובמאמריו הרבים אמר שהבנת המציאות של המזרח התיכון מחייבת רגישות תרבותית ובקיאיות לשונית וקרא לשיתוף מזרחנים הבקיאים בידעת השפה הערבית, ההיסטוריה והתרבות של האזור, בכל הדיונים המדיניים והביטחוניים המתקיימים בנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי. בספרו האחרון יהודים וערבים בזמננו,³ הוא כתב: "הגורם שעיצב וממשיך לדרבן את הלאומיות הערבית היא השפה הערבית. השפה הערבית היא מקור גאווה של הערבים. בשפה זו קוראים, כותבים ומדברים זה עם זה. זו שרוצה להבין את הערבים, חייב ללמוד את שפתם הכתובה".⁴

3 גבאי, צ' (2016). יהודים וערבים בזמננו – אסופת מאמרים ופואמות, ירושלים.

4 שם, עמ' 102.

הוא פעל להגברת לימודי השפה הערבית בבתי הספר, במוסדות האקדמיים, בצה"ל ובמוסדות הממשלה. תמיד אמר "אנו חיים באזור ששפת העמים החיים בו היא ערבית ומחויבים לדעת ערבית כדי להרגיש שייכות לאזור, להבין את שפתו ותרבותו. הבנה זו דרושה לא רק לצרכים צבאיים, אלא גם לקשרים אזרחיים... אנגלית וצרפתית אינן תחליף לידיעת הערבית, ספרותה, שירה..."⁵ פעמים רבות חזר על כך שעתידה של ישראל במזרח התיכון תלוי בכך שהדור הצעיר יבין את שכניו בשפתם – בערבית: "עם קום המדינה נוצר בישראל מאגר אנושי הבקיא בתרבות ובלשון הערבית. מאגר אנושי זה היווה את גורם הקשר המרכזי להעברת המסרים הלשוניים והתרבותיים ממדינות ערב לישראל ולהפך, במרוצת השנים הולך מאגר אנושי זה ומתדלדל, ולצערנו לא נעשה די לרעננו בכוח צעיר הבקיא לא רק בשפה הערבית אלא בתרבותם של עמי האזור".⁶

בפורומים שונים ובמאמרים רבים, כתב אבי על חשיבותה המיוחדת של השירה הערבית לאומה הערבית, כיצד הם רואים בשירה מדיום חשוב ביותר ועל כן מי שרוצה להבין את העולם הערבי חייב לקרוא את שירתם של הערבים. מעקב אחר תגובת הקהל הערבי לשירה הערבית, אמר, יסייע בהבנת הקוד התרבותי הערבי. עוד בתקופת לימודיו בארצות הברית, החל אבי לחקור ולתרגם שירה ערבית, במיוחד של אינטלקטואלים ערבים. הבולט ביניהם היה ניאזאר קבאני,⁷ שעליו כתב את עבודת המחקר שלו. תרגומי השירה של אבי פורסמו בעיתונות ובכתבי עת שונים.⁸

עוד בתקופת שירותו במשרד החוץ הקדיש מזמנו הפרטי לתרגם את שיריהם של משוררים ערבים, מתוך רצון להרחיב את הידע של הציבור הישראלי על שכניו הערבים. בדרכו המיוחדת אשר תרגמה את השיר באופן השומר על מסגרתו הספרותית ועל רוח הדברים, הצליח להביא לקורא הישראלי את

5 שם, עמ' 104

6 שם, עמ' 105.

7 ניאזאר קבאני נולד בדמשק בשנת 1923, גדל והתחנך בסוריה ובגיל צעיר פנה לכתיבת שירה. במרוצת הזמן הפך לאחד מגדולי האסכולה המודרנית של השירה הערבית. הוא היה ידוע בכינויו "הילד הנורא של השירה הערבית" בשל סגנונו החופשי ואומץ ליבו להשמיע ביקורת בנושאים חברתיים ופוליטיים. בעקבות ביקורת קטלנית שהביאה להחרמתו על ידי הפרלמנט הסורי, הוא עזב לבירות ולאחר מכן ללונדון. בשנת 1998 הלך לעולמו. למרות ביקורתו הנוקבת של קבאני, מנהיגי סוריה הכירו בפופולריות העצומה שלו. בערוב ימיו הורה הפרלמנט הסורי לקרוא רחוב על שמו ובהוראת נשיא סוריה חאפז אל-אסד, הובאה גופתו לקבורה בסוריה.

8 שָׁבוּ, אפיריון, מאזנים, עיתון 77, מוסף התרבות של עיתון הארץ.

הלכי הרוח של אינטלקטואלים ערבים, בצורה קריאה ושוטפת. בין אלו אשר העריכו מאוד את התרגומים של אבי היה נשיא ישראל לשעבר שמעון פרס ז"ל.⁹ בתקופת כהונתו של פרס כשר חוץ, נהג אבי, מדי שבוע, להעביר לעיונו של פרס תרגום שיר של משורר ערבי ולעיתים היה הנשיא פרס עושה בו שימוש בנאומיו.

לאחר פרישתו של אבי ממשרד החוץ, הוא איגד את תרגומיו ופרסם את ספרו השירה האימפריאליזם היפה – משירת שכנינו¹⁰ שבו כלל פואמות של ניזאר קבאני, אדוניס, מחמוד דרוויש ואחרים. שם הספר נלקח מאחד משיריו המפורסמים של ניזאר קבאני "השירה היא האימפריאליזם היפה" שבו מביע קבאני את אמונתו עד כמה השירה חשובה לאומה הערבית, ואלו המילים הפותחות את השיר:¹¹

"הערבים נכנעו לאימפריאליזם של השירה,

יותר מאלף וחמש מאות שנה.

לא התקוממו נגדה,

לא נלחמו בה,

ולא התלוננו בפני מועצת הביטחון

או בפני בית הדין הבין-לאומי.

היה זה אימפריאליזם יפה, מעודן, מענג ותרבותי".

שבוע לאחר מותו של אבי, פורסם במוסף התרבות של עיתון הארץ¹² תרגומו

9 מכתבו של שמעון פרס ז"ל, נשיא לשעבר, מיום 19 ביולי 2010, בזמן כהונתו כנשיא ישראל: "ספרך, הנושא את שם שירו של המשורר הסורי הגדול ניזאר קבאני, מגיש לקורא העברי את מיטב הליריקה הערבית המודרנית בתרגום נאמן ובהיר. הפרשנויות והמאמרים הנלווים לשירים הם בבחינת רקע היסטורי, תרבותי וחברתי עשיר להבנת השירה הערבית. באמצעות השירה והספרות, המאפשרות להכיר ולהבין את תרבותו של האחר טוב יותר מכל אמצעי אחר, יוכלו הצבעים השונים להתמזג לאחדות אחת של דקיום, מבלי שיאבד כל צבע מאופיו הייחודי".

10 גבאי, צ' (2010). השירה – האימפריאליזם היפה: משירת שכנינו. ספרי עיתון 77.

11 שם, עמ' 25.

12 עיתון הארץ, מוסף התרבות, פורסם ביום 3 באוגוסט 2018.

האחרון של אבי, לשירו של המשורר אדוניס¹³ - "העתיד מאחוריך, הוי שפתי הערבית". בשירו מוחה אדוניס על מצבם העגום של העמים הערביים לנוכח העדר חירויות במדינותיהם ועל מצבה העגום של הערביות, על כך שלא נותנים לחופש הביטוי מקום של כבוד בעולם הערבי ובכך הערביות הולכת לאיבוד ועתידה מאחוריה. אבי כתב רבות על אדוניס: על היותו משורר וחוקר ספרות מן הבולטים בעולם הערבי, שנמנה עם מתי מעט ההוגים הערבים הקוראים להפסקת החרם התרבותי על ישראל; על כך שאדוניס מאמין שיש ליצור קשר תרבותי בין הערבים לישראלים, כפי שהיה בעבר, כאשר שתי התרבויות הפרו זו את זו, למרות המורכבות ההיסטורית של היחסים בין בני העמים.

במהלך כל הקריירה שלו ובמיוחד בשנים האחרונות מאז פרישתו ממשדד החוץ, פעל אבי ביתר שאת, בסוגיית יהודי ערב, מורשתם וזכויותיהם. אבי שאף להעלות על סדר היום הציבורי את סוגיית יהודי ערב שנאלצו לעזוב את ארצות מולדתם ולהותיר מאחוריהם את רכושם הפרטי והקהילתי. אבי פרסם מאמרים רבים בנושא. הוא האמין ודגל בחובה להתייחס גם לסבלם של הפליטים היהודים שעזבו את מולדתם, כדי שיהיה שלום אמיתי במזרח התיכון.

אבי היה איש נעים הליכות, צנוע, בעל חוש הומור, איש משפחה שתמיד דאג למשפחתו ותמך בה. הוא היה בן 79 במותו. מאז פטירתו של אבי, חסרנו מורגש בקרב בני משפחתו, חבריו ומכריו. במהלך כל שנות הקריירה שלו ופעילותו הציבורית, זכה אבי לתמיכתה האדירה של אימי – מרגלית – שתבדל"א, שהייתה שותפה מלאה לכל העשייה שלו. אני זכיתי להתלוות להוריי במסעותיהם לחו"ל, דבר שתרם לי רבות אישית ומקצועית. עבורי היה אבי 'אבי מורי'; זכיתי לאב אוהב, תומך, שהעשיר אותי בידענותו והיה שם לצדי בכל שלב בחיי. בשנים האחרונות לחיי, משפחתנו הקטנה הורחבה, נישאתי לבן זוגי, אייל, ואבי הפך לסב לשני ילדינו הקטנים, דבר שהסב לו אושר גדול ונחת.

בלכתו השאיר אבי בידיו ירושה אדירה של פעילות ועשייה ברוכה. כולי תקווה שספריו, מאמריו ותרגומיו יהיו מאגר מידע ייחודי ללמידת השפה

13 אדוניס (שם העט של עלי אחמד סעיד אַסבר) נולד בסוריה בשנת 1930. הוא התגורר בבירות ופרסם את דבריו במסגרת המדור הספרותי "מִדְאֶרֶת" (צירים) בעיתון אליחאת היוצא לאור בלונדון. בשנת 1995 גורש אדוניס מהתאחדות הסופרים והמשוררים הערבים שמושבה בדמשק, מאחר שהתבטא בזכות קשרי תרבות עם ישראל ובזכות הצורך לשים קץ לחרם התרבותי שהוטל עליה.

הערבית וההיסטוריה של המזרח התיכון, על כל היבטיה. מאז הלך לעולמו, רבים פונים אלינו, ומביעים את הערכתם לפועלו של אבי, מדברים בשבחו וזוכרים אותו לטובה. זוהי נחמה אדירה למשפחה.

יהיה זכרו ברוך!

מעטה ואילך העתיד מאחורייך, הוי שפתי הערבית

مَنْ أَلَانَ فَصَاعِدًا، سَيَكُونُ الْمُسْتَقْبَلُ وَرَاءَكَ، يَا
لُغَتِي الْعَرَبِيَّةَ

מערבית: צבי גבאי

המשורר והפילוסוף עלי אחמד אַסְבֵּר, הידוע בכינויו אדוניס, עלאווי ממחוז לטקיה בסוריה, שנוולד ב־1930 וגלה לצרפת, מבטא בכתביתו מחאה על מצבם העגום של העמים הערביים לנוכח היעדר חירויות במדינותיהם, בייחוד מאז פרוץ "האביב הערבי". הוא מפרסם את דבריו במדור "מדאראת" (צירים) בעיתון אלחיאת הלונדוני. במדור מ־29 ביוני 2017, שכותרתו "הערביות מדובבת את עצמה" [الْعَرَبِيَّةُ تُنَاقِي نَفْسَهَا], הוא מבכה את מצבה של הערביות. להלן תרגום שני הפרקים הראשונים של הפואמה.¹

הְעֶרְבִיּוֹת מְדוֹבְבֶת אֶת עֶצְמָהּ

אדוניס (עלי אחמד אַסְבֵּר)

תרגום מערבית: צבי גבאי

בְּהוֹדָעָה אֶלְמוֹנִית נְאֻמָּר,

הְעֶרְבִיּוֹת מְדוֹבְבֶת אֶת עֶצְמָהּ וְהִיא בְּמִטַּת חֵלָהּ.

אֵינִי מְדַבֵּר עַל הָאָדָם – חֲבֵרִים אוֹ אוֹיְבִים,

אֵינִי מְדַבֵּר עַל אוֹתִיּוֹת הָאֶלֶף בֵּית.

הְעֶרְבִיּוֹת מְנִסָּה לִפְתֹּחַ חֲרִים,

שְׁמָהֶם יִפְרְצוּ קֶרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ –

חֲרִים בְּמֶרְחֵב הַחֵלֶל,

חֲרִים בְּיוֹם וּבְלַיִל,

חֲרִים בְּסִפְרִים, בְּמַחְבְּרוֹת וּבְמִלּוֹנִים,

1 תרגום השיר פורסם במדור "בעולם התרבות" באתר News1 מחלקה ראשונה ביום 27.08.2017.

ראו: <http://www.news1.co.il/Archive/0024-D-122414-00.html>

וכן בעיתון הארץ במוסף "תרבות וספרות" ביום 03.08.18.

חֲרִים בַּפּוֹלִיטִיקָה, בַּשְּׁלֹטוֹן וּבִנְהוּל,
חֲרִים בְּכָל תּוֹא מֵאֲבָרֵי גּוֹפִי.
אֲנִי הָעֲרָבִיּוֹת הַמְּבֻדָּדֹת, הַחוֹלָה,
שֶׁהִיא רַק בְּטוֹי.

בְּשָׂמִי בָּנִי מְכַרְיָזִים עָלֵי יוֹם יוֹם,
פָּסֵק דִּין מָוֶת
רָגָשִׁי וּמַחֲשַׁבְתִּי,
מוֹסְרִי וְעֶרְפִּי,
יְצִירְתִּי וְאֶמְנוּתִי.
אֲנִי הָעֲרָבִיּוֹת – אֲשׁוּב רַק כְּחוֹזָה כּוֹכָבִים עֲתִיק הָעֲשׂוֹי אֲבֹן
לְכַתִּיבַת צִיטָטוֹת עַל קִבְרֵי בָּנִי.

אֲנִי הָעֲרָבִיּוֹת – סִפְרִי מֵתְקוּמָמִים עָלֵי,
מְשִׁילִים מַעַל כְּתַפְיָהֶם מְשִׁאוֹת עֲצוּמִים שֶׁל הַזֵּזָה וּבְחִילָה.
כָּל מְלָה מְכַרְיָזָה עַל אֲבֵל הַהִיסְטוֹרִיָּה שְׁלָה,
הַהוּוֹה שְׁלָה וְעֲתִידָה.
הַהִיסְטוֹרִיָּה שְׁלָה – כִּי הִגְרָה אוֹ נֶאֱלָצָה לְהִגָּר
לְמִקּוֹם שֶׁהִיא מְסֻרָּת לְחֹזֶר מִמֶּנּוּ.
הַהוּוֹה שְׁלָה – קְרִיסָה שֶׁלֹּא נָתַן לְמִנֵּעַ,
הָעֲתִיד שְׁלָה – פְּתִיחָה לְלִקּוֹי וּמַחִיקָה.
כְּמָה מְבַנִּי וְאוֹהֲבִי שְׁמִתּוּ מֵתַעוּרִים בְּהִסְתֵּר.
מְסִירִים בְּעָרֵי עָרֵב, מְדַבְּרִים עִם שְׁעָרֵיהֶן וְחִלּוֹנוֹתֵיהֶן,
עִם דִּרְכֵיהֶן וְאַפְקֵיהֶן.
כְּאֶשֶׁר הִבְכִּי מֵתַגְבֵּר עֲלֵיהֶם, הֵם שָׁבִים בְּשִׁקְט לְקִבְרֵיהֶם.

הַכְּתִיבָה נִהַפְכָה לְמַגְלָה,
הַשִּׁירָה בְּמִיחָד נִהַפְכָה לְפָצַע מִדָּמָם.
פִּיּו שֶׁל הַסּוֹפֵר לַע אֵשׁ וְרֹאשׁוֹ קִסְדָּה
פִּיּו שֶׁל הַמְּדִינָאִי כְּבָרָה
פִּיּו שֶׁל הַצָּבוּר גִּיהֶנֶם.
מַעֲתָה וְאֵילָף הָעֲתִיד מֵאַחֲוֹרֵיךְ,
הוּא שְׁפָתֵי הָעֲרָבִית.

יהודי ערב: מגלות לגאולה

צבי גבאי ואורנה גבאי קפואה¹

הקדמה

ביום 10 ביולי 2018, הוזמן צבי גבאי להרצות בהשתלמות מורים לערבית ול"עולם הערבים והאסלאם", בבאר שבע. הרצאתו, תחת הכותרת "יהודי ערב: מגלות לגאולה", הייתה הרצאתו האחרונה והופעתו הפומבית האחרונה. ביום 27 ביולי 2018, הלך צבי גבאי - אבי - לעולמו. ראיתי חשיבות גדולה לפרסם את עיקרי הרצאתו וקטעים ממאמריו האחרים בנושא. בשנים האחרונות עסק אבי רבות בסוגיית מורשת יהודי ערב. הוא פעל רבות להגברת המודעות להיסטוריה של יהודי ערב, לקשיים שהיהודים חוו במדינות ערב, לסכנת החיים שהובילה אותם לצאת בחוסר כול מארצות מולדתם, ולהותיר מאחור את כל רכושם הפרטי והקהילתי. הוא פרסם מאמרים רבים בנושא, בהם קרא להכרה בטרגדיה האנושית של יהודי ערב, אשר הוזנחה ולא נידונה ציבורית עד לאחרונה. הוא אמר, כי "לא ניתן להתעלם ממורשת יהדות ערב בת אלפי שנות חיים... מדינה המתעלמת מההיסטוריה שלה – גם העולם יזלזל במורשתה הלאומית"². להלן קטעים מהרצאתו ומאמריו האחרים בנושא:

גלות יהודי ערב

במשך כ-2,800 השנים שקדמו להקמת מדינת ישראל, חיו אלפי יהודים במזרח התיכון ובצפון אפריקה. הם הגיעו לאזורים אלה בעקבות הגליית ממלכת ישראל לאשור במאה ה-8 לפני הספירה, הגליית ממלכת יהודה לבבל לאחר חורבן בית ראשון וירושלים בידי נבוכדנצר (586 לפני הספירה), ולאחר חורבן בית שני על ידי הרומאים (70 לספירה). היהודים הגולים, תוך זמן קצר, ביססו את עצמם ואת קהילותיהם. בבבל הקימו הגולים ישיבות מפוארות – נהרדעא, סורא ופומפדיתא, וכתבו את התלמוד הבבלי שהיה לקוד האתי החשוב לכלל היהודים שחיו בתפוצות הגולה. הם הקימו קהילות משגשגות, עוד לפני עליית האסלאם במאה ה-7.

1 קטעים מדבריו של השגריר (בדימוס), צבי גבאי ז"ל מהרצאתו האחרונה ומאמריו בנושא. ערכה: אורנה גבאי קפואה.

2 גבאי, צ' (2018). חשיבות שימורה של מורשת יהודי ערב, ביטאון המורים לערבית ולאסלאם 46, עמ' 45.

בעקבות מלחמת העולם הראשונה והתמוטטותה של האימפריה העות'מאנית, חולק האזור לכמה מדינות והערבים קיבלו את עצמאותם מידי השלטונות הקולוניאליסטיים הבריטיים, הצרפתיים, והאיטלקיים.³ כמעט בכל המדינות הערביות החדשות שקמו, חיו קהילות יהודיות עתיקות יומין ומבוססות כלכלית. עם קבלת עצמאותם על מדינותיהם החדשות, החלו הערבים בהצרת צעדיהם של המיעוטים הלא מוסלמים, ובמיוחד של היהודים.

בשנות ה-30 וה-40, חשדו המנהיגים הערבים, שהיו ספוגים רוח לאומנית פרר-נאצית, ביהודים בהעדר לויאליות ובפרו-מערביות, במיוחד לאחר הצלחותיה של התנועה הציונית – הצהרת בלפור ומנדט חבר העמים על פלסטין. כתוצאה מכך, הפכו חייהם של יהודי ערב לקשים ולעיתים אף לבלתי נסבלים.

ב-1941, כאשר המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני, בעל בריתם של הנאצים, ברח מידי הבריטים בארץ ישראל והגיע לבגדד, התגברה שם העוינות כלפי היהודים.⁴ המופתי נתקבל בהתלהבות רבה על ידי השלטונות ועל ידי חוגים רחבים בציבוריות העירקית, והחל לפעול עם השגריר הנאצי בבגדד, ד"ר פריץ גרובה, להפצת התעמולה הנאצית. במהלך מלחמת העולם השנייה הצליחה גרמניה הנאצית להשיג השפעה משמעותית במזרח התיכון. הנאצים פעלו בשני מישורים: החריבו את הקהילות היהודיות באירופה, ובמקביל ניהלו נגד היהודים מסע תעמולה קשה שהזינה את הלאומנות הערבית הקיצונית בכל מדינות ערב, במטרה לפגוע בקהילות היהודיות במדינות ערב ובצפון אפריקה. היטלר קיווה ליישם את "הפתרון הסופי" גם כלפי יהודי מדינות ערב, כולל יהודי ארץ ישראל.

קבלת החלטת האו"ם על חלוקת פלסטין לשתי מדינות, יהודית וערבית, בכ"ט בנובמבר 1947, הרעה את מצבם של היהודים בארצות ערב והביאה לגל של פגיעות קשות. במהלך הדיונים באו"ם קראו מנהיגים ערבים לפגוע ביהודים. נציג מצרים - הֶיְכָל פֶּאשֶׁה, שר החוץ העירקי - פֶּאצִ'ל אֶלֶגִ'מֶאֶלִי וְגִ'מֶאֶל אֶל־חוסייני - חבר הוועד העליון של ערביי פלסטין, איימו כי אם תחולק פלסטין לשתי מדינות, תרחף סכנת מוות מעל הקהילות היהודיות בארצותיהם. ואכן, לאחר החלטת החלוקה וההכרזה על הקמת מדינת ישראל ב-14 במאי 1948,

3 ערב הסעודית ותימן היו המדינות הראשונות שזכו לעצמאות ב-1918, עירק קיבלה את עצמאותה מהבריטים בשנת 1932 ואלג'יר הייתה המדינה הערבית האחרונה שקיבלה את עצמאותה בשנת 1960.

4 לאחר שברח מעירק, הגיע המופתי לגרמניה ושם מונה על ידי היטלר לאחראי על התעמולה הנאצית ששודרה מרדיו ברלין בשפה הערבית.

במקביל למלחמה נגד היישוב היהודי בארץ ישראל, החלו התנכלויות קשות ביהודים שחיו במדינות ערב.

ההתנכלויות כללו איומים, מעשי שוד, שרפת רכוש, סקילה, הכאה ופרעות, שהסתיימו במותם של מאות יהודים. הפגנות המוניות נערכו בערים המרכזיות. לנוכח חומרת המצב, החלו היהודים, באמצעות התנועות הציוניות שפעלו בהסתר במדינות ערב, לחפש מוצא ודרכי מילוט מהמדינות שבהן חיו במשך אלפי שנים. לאור הזיקה ההיסטורית אל ישראל, שימשה ישראל עם הקמתה מקלט טבעי עבור רבבות היהודים שנסו על נפשם ממדינות ערב.

רציחות, שוד וגירוש

בעירק החלו ההתנכלויות ליהודים שנים לפני החלטת האו"ם על חלוקת פלסטין. בשנת 1941 אירעו בעירק הפרעות הנוראיות - ה"פרהוד" (פרעות קשות בכורדית-עירקית), המזכירות את ליל הבדולח בגרמניה.⁵ באפריל 1941 התחוללה בעירק מהפכה צבאית אשר הביאה לשלטונו של רשיד עלי אל-כילאני שהיה מקורב לממשלת גרמניה הנאצית ויזם ברית פוליטית וברית דמים איתה. משטרו הפרו-נאצי של אל-כילאני התקשה להחזיק מעמד וב-29 במאי 1941 חזרו הכוחות הבריטיים לבגדד. עלי אל-כילאני וחאגי אמין אל-חוסייני ברחו לגרמניה. באותם ימים נוצר חלל שלטוני בעירק, אשר הביא לכך שבמהלך 1–2 ביוני (חג השבועות), החל המון פורעים מוסת וצמא דם מהכפרים הסמוכים לבגדד בפגיעות קשות ביהודים שבמהלכן נרצחו, נאנסו ונשדדו יהודים רבים. למעלה מ-150 גברים, נשים וטף נרצחו ומאות נפצעו. מאות חנויות ובתי עסק נשדדו ומשפחות רבות נותרו ללא קורת גג. שמות מרבית הנרצחים רשומים במרכז מורשת יהדות בבל באור יהודה. יהודי עירק בכל רחבי תבל זוכרים לדיראון עולם את הפרעות הנוראיות. הפרעות גרמו לשבר עמוק באמון שהיהודים נתנו בשלטון המוסלמי-הערבי של עירק.⁶

5 ראו גם: גבאי, צ' (2014). לזכור ולא לשכוח את פרהוד, עיתון הארץ, 8.6.14; גבאי, צ' (2016). יהודים וערבים בזמננו, ירושלים: א.מ.ן, עמ' 129.

6 לאחרונה ישנם מחקרים מקיפים של נתן ויינשטוק הבליי ואדווין בלאק האמריקני ושל פרופ' שמואל מורה וד"ר צבי יהודה הישראלים, שחושפים את הקשר בין המשטר הפר נאצי שקם בעירק בשנת 1941, בראשות רשיד עלי אל-כילאני, לבין המשטר הנאצי בגרמניה. משטר זה הפעיל בעירק תקנות אפליה נגד היהודים בכל תחומי החיים ולאחר מכן הסית את ההמון לפרוע בהם. בהתאם להחלטת משרד האוצר, החל מ-2015, זכאים יהודי עירק, מרוקו ואלג'יר שנרדפו בתקופת השואה, למענק ולפטור מתשלום עבור תרופות.

במהלך המלחמה עם ישראל ב־1948, נמשכו הפגיעות ביהודים בעירק ואף התגברו. השלטון התעמר ביהודים והם חששו לנפשם. רבים נאסרו והיו גם שהוצאו להורג, ביניהם המיליונר היהודי שִפִּיק עֲדָס שב־23 בספטמבר 1948 נתלה בכיכר העיר בבצרה, באשמת מכירת נשק למדינת ישראל (תמיכה בציונות) וקומוניזם. נוצרה אווירת אימים אנטייהודית. היהודים חששו להזכיר את המילה "ציון" בפומבי פן יבולע להם. הם פרמו את סמלי ה"מגן דוד" שהופיעו על שקיות הטליתות ועל הכיפות ומחקו אותם מכל מקום שבהם הופיעו. ב־1949, מועד חג העצמאות הראשון של מדינת ישראל, הפיצה בחשאי התנועה הציונית בהנהגתם של צעירים אמיצים כרוזים בבתי הכנסת ובבתי היהודים, ובהם קראה ליהודי עירק לחגוג ולציין את יום החג, בסתר בבתיהם. ניתנה הוראה מפורשת להשמיד את הכרוז לאחר קריאתו פן יגיע לידי השלטונות העירקיים.⁷

נוכח המציאות הקשה, החלו רבבות להימלט מעירק בחשאי ובאופן בלתי לגלי. לבסוף, ב־2 במרס 1950 חוקקה ממשלת עירק חוק, שהתיר ליהודים לפרק זמן מוגבל לעזוב את המדינה בתנאי שהם מוותרים על אזרחותם: *تَسْقِطُ الْحَنَسِيَّةَ الْعِرَاقِيَّةَ [تَسْקِيتُ أَلْجِي'نْسِيَا أَل-عِرَاكِيَا]* (ביטול האזרחות העירקית). 140,000 יהודים ניצלו את ההזדמנות וויתרו על אזרחותם. כעבור שנה נחקק חוק "שהקפיא" (החרים) את רכושם הפרטי והקהילתי של היהודים שעזבו את עירק. כך סיימה קהילת יהודי עירק, שמנתה כ־150,000, את גלותה הארוכה בת 2,600 שנים בבבל.

הבודדים שהמשיכו לחיות בעירק לאחר גל העלייה הגדול של שנות ה־50, חיו בתנאי קושי ופחד. בשנת 1967 הצטרפה ממשלת עירק לברית בראשות נשיא מצרים עבד אלנאצר ושלחה את ההמונים בתעמולה נגד ישראל. עם היוודע הכישלון במלחמה, עלו תחושות התסכול והזעם כלפי היהודים. השלטונות פתחו במאסרים, החרמת רכוש, פיטורים, נישול מעמדות כלכליות וניתוק כל קווי הטלפונים בבתי היהודים. היהודים הוצגו כנוכלים העומדים להשתלט על כלכלת הארצות שבהן ישבו. עם עליית מפלגת הִבְעָת' לשלטון חלה הידרדרות נוספת במצבם. בינואר 1969 נתלו תשעה יהודים ואחרים נרצחו, נחטפו ונעלמו.⁸ זו הייתה התקופה הקשה ביותר שחוו היהודים בעירק המודרנית מאז מאורעות הפרהוד. רובם נסו על נפשם דרך כורדיסטן ובאו לישראל.

7 גבאי, צ' (תש"ע). חג העצמאות הראשון של מדינת ישראל בעירק, אפיריון: כתב עת לספרות, תרבות וחברה 115, עמ' 26; גבאי, צ' (2016). יהודים וערבים בזמננו. ירושלים: א.מ.ן, עמ' 66.

8 גבאי, צ' (2018). זמן להתעורר, פורסם לראשונה במעריב 25.1.18.

במצרים חיו יהודים עוד מהמאה הראשונה (על פי עדותו של יוסף בן מתתיהו). ב־2 בנובמבר 1945, יום השנה להצהרת בלפור וגם השנה שבה הצטרפה מצרים לליגה הערבית, היו הפגנות נגד היהודים. ב־15 במאי 1948, יום סיום המנדט הבריטי בארץ ישראל, נעצרו יהודים רבים בקהיר, רכוש רב נשדד, בית הכנסת בקהיר נפגע ויותר מ־20 יהודים נהרגו. הפגיעה הקשה ביהודי מצרים באה בסוף 1956, לאחר מבצע סיני, כאשר בוצע גירוש של היהודים ממצרים. ניתנה ליהודים הוראה מרשויות המדינה לעזוב את מצרים והותר להם לקחת איתם תיק יד וסכום מזומנים קטן בלבד. יהודים רבים נאלצו לחתום על הצהרה שהם "תורמים" את רכושם לממשלת מצרים. עם פרוץ מלחמת ששת הימים, חוו יהודי מצרים אירועים אכזריים נוספים, שנמשכו שלוש שנים עד 1970. חמש הדקות הארוכות, ספרו של עובדיה ירושלמי,⁹ מתעד את השתלשלותם של האירועים. הספר מתבסס על מסמכי ארכיונים, על גנוך המדינה, ובמיוחד על עדויות אישיות, ומתאר בפרוטרוט את מצבם הקשה של היהודים, המעצרים הרבים, ההשפלות המבישות והחרמת הרכוש. בשנת 1979, כאשר נחתם חוזה השלום בין ישראל ומצרים, חיו עשרות בודדות של יהודים בקהיר ואלכסנדריה. כיום נותרו בודדים מבוגרים. קהילת מצרים, שמנתה כ־90,000 יהודים, הפסיקה למעשה להתקיים.

בתימן חיו יהודים מאז גורשו מערב הסעודית במאה ה־7. הם סבלו במשך מאות שנים מפגיעות ואפילו קשות מהשלטון המוסלמי. ב־1945 היו 60,000 יהודים בתימן. כאשר הוחמר מצבם, ברחו רובם לעדן שהייתה תחת שלטון הבריטים, במטרה להגיע משם לארץ ישראל, אך הבריטים סירבו להעניק להם אשרות יציאה. בראשית דצמבר 1947, בעקבות החלטת החלוקה, פרצו מהומות שבהן נהרגו כ־100 יהודים. לאחר הכרזת העצמאות של ישראל, הרשו הבריטים ליהודים לעזוב לישראל. כיום נותרו בתימן מאות יהודים.

בלוב, כמו במצרים, התגוררו יהודים כבר מהמאה ה־1. ב־1945 חיו שם כ־40,000 יהודים. כאשר השתחררה לוב מהכיבוש האיטלקי ומהשליטה הגרמנית בראשית 1943, ניצלו מוסלמים את ההזדמנות, ובטרם השתלטו כוחות בריטיים על המדינה, התנפלו על היהודים והרגו כ־40 מהם. ב־5–7 בנובמבר 1945, הרג המון מוסת 133 יהודים ושרף בתי כנסת. ביוני 1967 פרצו פרעות שבהן נהרגו 18 יהודים, פרעות שהביאו לסיומה של הנוכחות היהודית בלוב.

9 ירושלמי, עי' (2017). חמש הדקות הארוכות. נתניה: אחיאסף. ראו גם: מאמרו של צבי גבאי על ספרו של עובדיה ירושלמי, יהודי מצרים במלחמת ששת הימים, מעריב 26.6.17.

בסוריה חיו ב־1945 כ־30,000 יהודים, בעיקר בדמשק ובחלב. לאחר קבלת החלטת החלוקה פרצו מהומות שבהן נהרגו ונפצעו יהודים רבים ובית הכנסת העתיק "אל־מנשה" הועלה באש. לאחר מלחמת ששת הימים חיפשו יהודי סוריה דרכים להימלט; מעטים הצליחו לברוח ואלה שנותרו נאסרו. לנוכח המצב הקטסטרופלי בסוריה לא נותרו בה יהודים. **בלבנון** השכנה חיו כ־20,000 יהודים בתנאים סבירים עד 1958. בעקבות מלחמת האזרחים במדינה, חששו היהודים להישאר ועזבו אותה. חלקם הגדול הגיע לישראל.

מרוקו, שקיבלה את עצמאותה ב־1956 מידי השלטון צרפתי, הייתה ביתם של למעלה מ־300,000 יהודים. במהלך יוני 1948, אירע פוגרום ביהודים בערים אוּג'דָה וגִ'ראַדָה שבצפון מזרח המדינה, שבו נהרגו עשרות יהודים, ביניהם רב קהילת ג'ראדָה ומשפחתו. רכוש רב נבזז ואלפי יהודים ברחו ממרוקו לאלג'יר. כיום, חיים במדינה רק כמה מאות יהודים.

באלג'יר, שקיבלה את עצמאותה ב־1960, מנתה הקהילה היהודית 140,000 יהודים. כל עוד שלטו הצרפתים במדינה, מצבם היה טוב. הוא הורע כאשר השלטון עבר לידיים ערביות והיהודים עזבו. **בתוניס** חיו כ־105,000 יהודים, אך כאשר המדינה עברה לשלטון ערבי, עזבה מרבית הקהילה למרות אווירת הסובלנות ששררה בה. כיום נותרו בתוניס כ־2,000 יהודים.

בשנת 1948, חיו במזרח התיכון כ־900,000 יהודים. נוכח ההתנכלויות נאלצו או אולצו היהודים לעזוב את ארצות מולדתם ולהותיר מאחור את רכושם הפרטי והקהילתי. כך נסגר המעגל ההיסטורי שראשיתו בהגליות היהודים מארצם על ידי האשורים, הבבלים והרומאים, וסיומו במאה ה־20 תחת שלטון ערבים. זוהי סגה היסטורית יחידה ומיוחדת בעולם שסיימה את גלותם של היהודים במזרח התיכון וצפון אפריקה.

הגאולה בישראל

היהודים שהגיעו לישראל מארצות ערב הגיעו כפליטים חסרי כול. היו ביניהם אקדמאים, סוחרים, רופאים, מהנדסים, פקידים ובעלי מלאכה. הם נתקבלו על ידי הממשד (הסוכנות היהודית והממשלה) ביחס קר ומתנכר ולעיתים אף משפיל. עם רדתם מהמטוסים הם רוססו בדי.די.טי והופנו לאולמות עלובים לביצוע רישומם. הם נאלצו לחוות תנאי חיים קשים במדינה שהייתה ענייה, שוכנו במעברות אוהלים שהוקמו בסמוך לערים וליישובים ותיקים, ללא תנאים מינימליים וללא תעסוקה מתאימה. רוב העולים הועסקו בעבודות

ייעור ועבודות דחק אחרות. ילדיהם לא זכו לחינוך מסודר, אם בכלל זכו ללמוד במסגרת חינוכית כלשהי.

ישנן עדויות רבות העוסקות בקשיים שהיו ליהודי מדינות ערב עם הגיעם לישראל, קשיי היומיום במעברה ומציאת פרנסה. עולים חדשים נאלצו להתרוצץ עם מזוודות, ארגזי פח וצרורות מסע, ולהיאבק על קבלת צריף ואוהל ללינת בני משפחותיהם. מרדכי בן פורת, בספרו מארץ הולדת לארץ מולדת¹⁰ היטיב לתאר את המצב הקטסטרופלי של העולים במעברות בשנות ה-50: אוהלי מגורים שקועים בחול ובימי החורף הגשומים בבז, ללא שבילי גישה וללא תנאי תברואה, ומעל לכול - התנאים הבלתי אנושיים, העדר יחס אוהד והכוונה מתאימה. תעודת העולה הייתה למסמך הזיהוי האישי הבלעדי, שבלעדיו העולה אינו יכול לזכות לטיפול החיוני להמשך התארגנותו. עד מהרה גילו העולים שישראל והישראלים אינם יודעים דבר עליהם. מצידם של העולים, הכול היה חדש ושונה מן העבר שהכירו: הלשון, התושבים, המנהגים, אורחות החיים, המגורים, העבודות, המחשבות. היחס המפלה השפיע לרעה לאורך זמן על התאקלמותם, התערותם והתקדמותם של העולים ממדינות ערב בחברה הישראלית.

היחס שהוענק לעולים שהגיעו מאוחר יותר בשנים 1958–1960 מצפון אפריקה היה אולי קשה יותר. הם הובאו במשאיות לנקודות יישוב נידחות בנגב ובגליל והוכרחו להתיישב במקומות אלה. הממסד נאחז בטענה שיש צורך בפיזור האוכלוסייה וביישוב השממות, אך ליהודים אלה לא היה ניסיון בעבודת כפיים, הם היו עירוניים ועסקו במסחר ובמלאכה. הם הוחזקו בכוח במקומות שאליהם הובאו ומנעו מהם תעסוקה מחוץ לאזור התיישבותם. כל זה נעשה בהוראת האחראים על יישובם של העולים, ללא יחס של חמלה והבנה. בסרטו של דוד דרעי סאלח, פה זה ארץ ישראל, ישנם תיאורים מסמרי שיער של המציאות הקשה והאכזרית שחוו העולים מצפון אפריקה.

טראומה קשה נוספת בארץ האבות הייתה מנת חלקם של העולים יהודי ערב: מסורותיהם היהודיות, שפתם (שנחשבה לשפת האויב) ותרבותם שהתגבשו במזרח התיכון ובצפון אפריקה, לא היו מקובלות על רוב האוכלוסייה היהודית הוותיקה בארץ, שבאה בעיקר ממזרח אירופה. לכן הרגישו שהם גולים גם במולדתם ההיסטורית. למזלם של רוב העולים, תקופת ההתאקלמות הקשה בארץ גאולתם – ישראל - נמשכה שנים אחדות, ובכוח חינויותם ומרצם

10 בן פורת, מ' (2018). מארץ הולדת לארץ מולדת. גני תקווה: טפר.

הצליחו להתגבר על המשוכות, להתפתח ולהתקדם בתוך החברה הישראלית.

צדק ליהודי ערב

שני פרקים אלו בהיסטוריה המודרנית של יהודי ערב – גלותם הקשה בארצות ערב שהביאה ליציאתם המבוהלת בחוסר כול מהמדינות שחיו בהן אלפי שנים וגאולתם בישראל תוך התגברות על הקשיים והמכשולים שעמדו בדרכם – הם חלקים חשובים ומשמעותיים במורשת עם ישראל, בהתחדשותו במולדתו ההיסטורית. במשך שנים ארוכות קיפחו את סוגיית יהודי ערב ומעט מאוד תשומת לב הוקדשה לעוול הקשה שנגרם ליהודי ערב, שצאצאיהם היום מהווים כמחצית מאוכלוסייתה של ישראל.

במהלך השנים הוקמו בישראל מרכזי מורשת היסטוריים של קהילות יהודי ערב, כגון מרכז מורשת יהדות בבל, מרכז מורשת יהודי תימן ומרכז מורשת יהודי לוב. מרכזים אלו יכולים היום לשמש לדור הצעיר מרכזי לימוד חשובים להעמקת הידע במורשת האדירה של קהילות יהודי ערב ובטרגדיות שהביאום לברוח ולעזוב את ארצות מולדתם, כפליטים חסרי כול.

בשנת 2014, לאחר הזנחה רבת שנים, נעשה צעד מתקן חשוב ברמה הממלכתית, ונחקק חוק "**יום לציון היציאה והגירוש של היהודים מארצות ערב ומאיראן, תשע"ד-2014**".¹¹ זוהי הכרה מדינית והסברתית חשובה בטרגדיה האנושית שפקדה את יהודי ערב. על פי החוק, 30 בנובמבר נקבע ליום ציון הטרגדיה הזאת, משום שהוא יום אחרי כ"ט בנובמבר, יום החלטת החלוקה בעצרת האו"ם, כאשר קהילות רבות של יהודים בארצות ערב ובאיראן חששו מהלחץ שהופעל עליהם על ידי שלטונות מדינות ערב, ונאלצו לעזוב את מדינותיהם. החוק קובע, כי על השרה לאזרחים ותיקים להורות מדי שנה על קיום טקס מרכזי לציון יום זה, על שר החינוך לעודד פעילות חינוכית הקשורה ליום הזיכרון הזה, ועל שר החוץ להורות על קיום פעילויות, לרבות באמצעות נציגויות ישראל בחוץ לארץ, להגברת המודעות הבין-לאומית באשר לפליטים היהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן וזכויותיהם לפיצוי, כולל על רכושם הקהילתי והפרטי שהוחרם במדינות ערב. נקווה שיישום הוראות החוק לציון היציאה והגירוש של יהודי ערב, יגביר את המודעות למורשתם העשירה של יהודי מדינות ערב ולטרגדיה האנושית שחוו עם בואם לישראל – מודעות שתתורגם להחלטות מעשיות בנוגע לרכוש הפרטי והקהילתי שהותירו במדינות מוצאם.

11 פורסם ס"ח (ספר החוקים) תשע"ד 2457 מיום 3.7.2104, עמ' 585.

באשר לרכוש היהודי המוחרם וזכויותיהם של יהודי ערב, דווקא האמריקאים היו הראשונים¹² שהעלו, בשנת 2000, סוגיה זו במסגרת המשא ומתן עם פלסטינים. נשיא ארצות הברית דאז, קלינטון, גיבש הצעה בדבר הקמת קרן בין-לאומית לפיצויי הפליטים הפלסטינים והיהודים, במקומות שבהם הם יושבים כעת. הצעת הנשיא קלינטון זכתה לתמיכה פה אחד של בית הנבחרים של ארצות הברית ב־2008 (החלטה 185). בישראל הוזנחה סוגיית הרכוש המוחרם של יהודי ערב, כפי שמעיד דוח מבקר המדינה מ־5.2.2014, אף שהצורך לטפל בנושא הרכוש נקבע בחוק בשנת 2010 - **חוק לשמירה על זכויותיהם לפיצוי של פליטים יהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן**, התש"ע - 2010.¹³ על פי החוק, על ממשלת ישראל לכלול מעתה נושא מתן פיצויים על אובדן רכוש פרטי וקהילתי, במסגרת משא ומתן להשגת שלום במזרח התיכון. בהקשר זה, פועל היום בישראל מרכז הארגונים של יהודי ערב ואיראן, ובארצות הברית פועל הארגון "צדק למען יהודי ערב", ומטרתם השגת הכרה בזכויותיהם של יהודי ערב.

מורשת יהודי ערב בת אלפי השנים, העוול והסבל שנגרם להם בגלותם במדינות ערב, הרכוש שהותירו מאחוריהם והקשיים שהם חוו בגאולתם בישראל, הם פרקים בהיסטוריה המודרנית של עם ישראל שלא ניתן להתעלם מהם. עלינו להמשיך ולפעול לשימור מורשתם של יהודי ערב ולהגברת המודעות להיסטוריה של יהודי ערב. בישראל חי עם ישראל ולו היסטוריה גלותית מפוצלת, הכוללת גם את גלותם וגאולתם של יהודי ערב, והיא אמורה להילמד על ידי כלל ילדי ישראל ולהיות נדונה על ידי התקשורת הציבורית והמסחרית. חשוב שבנינו ונכדינו יכירו את העובדות ההיסטוריות שהן חלק ממורשתנו, כדי שיוכלו לעמוד איתנים במולדתם ההיסטורית ולהתמודד עם התעמולה השקרית המופצת כנגדנו, שכן בלי ידיעת ההיסטוריה העתיד יהיה לוט בערפל.

12 בשנת 1957 הכיר הנציב העליון לפליטים של האו"ם ביהודי ערב כפליטים, אך העצרת הכללית של האו"ם לא קיבלה שום החלטה בזכותם וממשלות ישראל לא השכילו להעלות סוגיה זו על סדר יומן.

13 פורסם ס"ח (ספר החוקים) תש"ע מס' 2232, מיום 3.3.2010, עמ' 406.

באמצע יולי 2018 שבו כוחותיו של הצבא הסורי אל העיר דרעא, בדרומה של המדינה והניפו בה את הדגל הסורי, דגל משטר הַפְּעָת' בדמשק. דרעא נודעה בכינוי "כלת המהפכה" משום שבה פרצה המהפכה הסורית שבע שנים קודם לכן ומאז שלטו המורדים במשטר בחלקים נרחבים שלה. הצבא הסורי שב גם לרמת הגולן אל מעבר הגבול שבין ישראל לבין סוריה בקרבת קוניטרה שעליו השתלטו המורדים ארבע שנים קודם לכן, ביולי 2014, במהלך שנתפס אז כמסמר נוסף "בארון המתים" של משטרו של בשאר אלאסד. אלא ששנה אחר כך, בספטמבר 2015, התערבו רוסיה ואיראן במלחמה לצידו של בשאר אלאסד ותודות לסיוע שהגישו לו שתי אלו, עלה בידו לשרוד על כיסאו ולהכריע את אויביו. אחרי דרעא וקוניטרה וקודם להן, חלב וחמץ וערים רבות אחרות בסוריה שאותן הצליח המשטר הסורי להחזיר לשליטתו המלאה, ברור כי המלחמה בסוריה הולכת וקרבה לסיומה. אמת, השבת היציבות והשכנת שלום במדינה השסועה נותרו יעד רחוק להשגה, אך אין ספק כי המערכה בשדה הקרב הוכרעה, ובשאר אלאסד הוא שיצא ממנה, בניגוד להערכות ולתחזיות, כשידו על העליונה.

בכך מגיעה לסיומה מערכה נוספת ושמא מערכת הסיום של האביב הערבי שחלף בלא שוב ובלא שהותיר אחריו כל עקבות, ובעצם הותיר אחריו הרס וחורבן ובעיקר אכזבה ומפח נפש. אלו עמדו בלא ספק בניגוד גמור לתקוות שנתלו בו כשטלטל את האזור שמונה שנים קודם לכן. אין פלא כי האמיר של כווית, צבאח אלאחמד אלג'אפר א[ל]-צבאח, קבע בנאומו ב־29 במרס 2017, בפני באי ועידת הפסגה של מנהיגי ערב שהתכנסה ברבת עמון כי: "האשליה שיצרה אותה תופעה המכונה 'האביב הערבי' פגעה קשות בביטחון וביציבות של כמה מאחיותינו הערביות. השלכותיה השליליות נגעו בחלקים נרחבים של המולדת הערבית והובילו להידרדרות של המצב הביטחוני השורר בהם. השלכות אלו החריפו את סבלם של העמים הערבים ופתחו והעמיקו את הפצעים של האומה הערבית. כדי שנוכל להתגבר על תקופה אפלה זו בתולדותינו עלינו להסיק את המסקנות הנדרשות מניסיון עגום ואפל זה שעבר עלינו". מזכ"ל הליגה הערבית, אחמד אבו אלע'יט, ששימש, אגב, כשר החוץ

בממשלת מצרים בעת שפרצה ההפיכה שהפילה את משטרו של חסני מְבַאֲרַכּ בינואר 2011, היה בוטה הרבה יותר וקבע בנאום שנשא ב־18 בפברואר 2018 ב"כנס מינכן לביטחון" כי אין מדובר ב"אביב ערבי" אלא ב"קטסטרופה" (גֶאֱרִיטָה - כְּאֶרְתִּיה).

מקורו של המונח "אביב ערבי" שבו נעשה בשעתו שימוש כדי לתאר את הטלטלה שפקדה בחורף 2010 את העולם הערבי הוא בשיח האקדמי והתקשורתי במערב והוא חוזר אל אותם אירועים הרי גורל בהיסטוריה האירופית דוגמת "אביב העמים" של השנים 1848–1849 או "האביב של פראג" של שנת 1968. אבל הוא נסמך גם על אירועים שהתרחשו במרחב המזרח תיכוני בן זמננו דוגמת "האביב של דמשק", אותו ניסיון קצר מועד וחולף של אינטלקטואלים ואנשי רפורמה סורים לקדם באביב של שנת 2001 רפורמות במדינה, ניסיון שנקטע בעודו באיבו בידי המשטר הסורי; או "האביב של בירות" של שנת 2005, אותו פרץ זמני וחולף של חיוניות ושל רצון בשינוי בלבנון בעקבות רצח ראש הממשלה לשעבר, רפיק אל־חריירי בחודש פברואר של אותה שנה. בשימוש במונח "האביב הערבי" כדי לתאר את הרעש שפקד את העולם הערבי היה כדי ללמד על התקווה ואף על האמונה של רבים במערב כי רעש זה יוביל למיטוטו של הסדר הפוליטי והחברתי שהתקיים במרבית, אם לא בכל המדינות הערביות - על חולייו ופגמיו - ויקדם את החברות הערביות לעבר עידן של דמוקרטיה ונאורות, וממילא, אלי יציבות פוליטית, שגשוג כלכלי, ביטחון וצדק חברתי. אלא שאותם אלו במערב וגם בעולם הערבי שמהירו להשתבח בעוללות ה"אביב הערבי" שכחו מן הסתם דברים שאמר הנשיא הסורי, בשאר אל־אסד, לאחר שהביא בסתיו 2001 את "האביב של דמשק" אל קיצו: "אני אינני מחסידיו של האביב אלא מעדיף את עונות השנה האחרות, ובכלל במזרח התיכון אין באמת אביב שכן בסיומו של החורף מגיע אלינו הישר הקיץ".

אמת, ההתחלה בתוניס ובמצרים בשלהי שנת 2010 ובראשית שנת 2011, הייתה מעוררת השראה שהרי המון של מפגינים ברחובות תוניס ובכיכר תחריר בלב קהיר הובילו לקריסתם של המשטרים במדינות אלו לאחר ששלטו בהן בבטחה וביד רמה זה עשרות בשנים. אלא שעד מהרה התברר כי אין מדובר בהכרח ב"אביב ערבי" אלא דווקא ב"חורף אסלאמי" שהרי ברבות ממדינות ערב עלו לשלטון - לרוב בדרך של בחירות דמוקרטיות - תנועות אסלאמיות, דוגמת תנועת "א[ל]-נְהֶצְיָה" בתוניס (אוקטובר 2011) או תנועת

"האחים המוסלמים" במצרים (יוני 2012) שביקשו לצבוע את העולם הערבי בירוק (צבע המזוהה עם האסלאם ומשמש כצבע דגלן של רבות מן התנועות האסלאמיות הנמנות על זרם "האחים המוסלמים"). כמה שנים לאחר מכן, בקיץ 2014, כבר התחלפו "האביב הערבי" ו"החורף האסלאמי" ב"קיץ של דאעש" (ארגון המדינה האסלאמית) לאחר שלוחמיו של הארגון השתלטו על צפונה של עירק ומזרחה של סוריה, צובעים מרחבים אלו בשחור (צבע דגלו של הארגון ודגלן של תנועות סלפיות-ג'יהאדיות דוגמתו). ועם זאת, מי שציפה כי האסלאם הפוליטי או אף זה הסלפי-ג'יהאדי ישליט עצמו על רחבי המזרח התיכון, טעה או התאכזב. במקרים אחדים יכלו כוחות הסדר הישן, הסדר המדינתי הערבי "החילוני" - האליטות הפוליטיות ואף אלו החברתיות והכלכליות, לצד מוסדות המדינה שנותרו על מכונם ובראשם כמובן הצבא - לאתגר האסלאם והצליחו להכיל את המחאה במחיר של זעזוע זמני וחולף אך בלא שחוו מפולת או קריסה מוחלטת. כך תוניס, שבה זכתה בבחירות שהתקיימו במדינה בינואר 2014 מפלגה חילונית, מפלגת נְדָא'א תוניס, שאותה הובילו רבים מאלו שנמנו על אושיות משטרו של זין אל-עאבדין בן עלי, השליט שהודח בהפיכת היסמין בדצמבר 2010 - ינואר 2011 שבישרה את פרוץ האביב הערבי. ואילו במצרים שבו ביוני 2013 מוסדות "המדינה העמוקה" בהנהגתו של הצבא ונטלו לידיהם בחזרה את השלטון בהפיכה צבאית. וכדי להמחיש זאת הכריז נשיא מצרים, עֶבְד אל-פֶתָאח א[ל]-סִיסִי בינואר 2018 כי לא יניח ולא ייתן כל עוד נשמה באפו שמה שעבר על מצרים לפני שבע שנים (ובמשתמע, מהפכת 25 בינואר 2011) "יחזור על עצמו". סוריה היא דוגמה נוספת למדינה שבה שרד משטר הֶבְעָת' השולט בה זה למעלה מחמישה עשורים את תהפוכות האביב הערבי, הגם שבמחיר אנושי נורא, מאות אלפי הרוגים ומיליונים של פליטים. ועם זאת, שתי מדינות ערביות, לוב ותוניס, לא שרדו את תהפוכות האביב הערבי וקרסו אלי מלחמת אחים ואזרחים עקובה מדם.

בכמה מקרים הצליחו אפוא הקבוצות האסלאמיות - בין אם מפלגות פוליטיות וכוחות חברתיים, דוגמת "האחים המוסלמים" ובין אם קבוצות חמושות ולרוב רדיקליות ואף סלפיות-ג'יהאדיות - לפרוץ אל מרכזה של הזירה הפוליטית ואף להשליט עצמן לזמן מה על המרחב הציבורי והפוליטי בכמה ממדינות ערב. אך בסיכומו של דבר הן כשלו במאמציהן להפוך לשליטיו של המרחב הערבי ולכונן בו סדר פוליטי ומדינתי חדש בצלמן ובדמותן. הביטוי הבולט לכישלונם של האסלאם הפוליטי ואף זה הסלפי-ג'יהאדי היה עלייתה

ונפילתה של הח'ליפות האסלאמית של דאעש ששלטה בשיאה על חלקים ניכרים של צפון עירק ומזרח סוריה. הח'ליפות של דאעש קרסה הגם שהדרך לחיסולו של הארגון לא רק כישות מדינתית אלא ככוח גרילה פעיל במעמקי המדבר העירקי-סורי, נותרה ארוכה.

כך התחלפו להם האביב הערבי ואף החורף האסלאמי שבא בעקבותיו בסתיו סגרירי ושמא בקיץ מצמית העומד בסימנה של חזרה לעבר, אל אותה מציאות של קיפאון ודשדוש מבית ששררה ברבות ממדינות ערב פרוץ "האביב הערבי" וממילא, למציאות של אתגר מתמשך וקבוע ליציבות ולביטחון באזור. שהרי בעיות היסוד אשר הביאו לפרוץ האביב הערבי נותרו בעינן, גם ובעיקר במדינות שיצאו שלמות או לכל הפחות עומדות על רגליהן מהסערה שפקדה את העולם הערבי.

אחרי הכול, הטלטלה האזורית שפקדה את המזרח התיכון באביב 2011 הייתה במידה רבה תוצאה של משבר או אף שבר שחוה העולם הערבי בעשורים האחרונים ויהיה אף מי שיטען, תוצאת כישלון של המדינות והחברות הערביות להתמודד נוכח אתגרי המודרניזציה וההכרח לשלב בין ישן לבין חדש - בין מסורות העבר, דוגמת מעמדה המוביל של הדת בחברה ובמוסדות המדינה, לבין הצורך במודרנה ובקדמה. מדובר אפוא בשורה ארוכה של מצוקות, חוליים וכשלים, חלקם מבניים, בתחומי המשטר ומוסדות המדינה, אך גם בתחומי החברה והכלכלה. אלו הלכו והחריפו עם השנים עד שלבסוף הובילו לפרוץ האביב הערבי בחורף 2010. לצד זאת חשוב להדגיש גם את התפקיד שמילאו בני הדור הצעיר באותה טלטלה שפקדה את העולם הערבי. מדובר היה בצעירים - בין אם משכילים שמצאו את דרכם אל תוככי המערכת השלטונית ומוסדות המדינה, ובין אם אחיהם שנותרו מחוץ למעגלי הכוח והשלטון וממילא, מחוץ למעגלי התעסוקה והרווחה - שנעדרו כולם תקוה לעתיד טוב יותר. צעירים אלו, שעדיין לא מלאו להם 30, היוו את מרביתה - כדי שני שלישי - של אוכלוסייתו של המרחב הערבי והם כאמור גם אלו שחוללו בסופו של יום את הטלטלה שחוה מרחב זה. אותם צעירים "חסרי מנוח" היוו את אחד מתוצרי של אותו מפץ דמוגרפי - גידול מואץ של האוכלוסייה במרחב הערבי לאורך המחצית השנייה של המאה ה-20, כדי הכפלת מספר התושבים המתגוררים בו בכל 20 שנה.

ובכל זאת, למרות המכנה המשותף והרקע הדומה של רבות מן המהפכות הערביות, את הטלטלה האזורית שפקדה אותן ושנראתה בשעתו כחובקת

עולם - ולכל הפחות את העולם הערבי - יש להבין בראש ובראשונה כהצטרבות של טלטלות וזעזועים מקומיים הנעוצים כל אחד ברקע הייחודי של המרחב המידי - המדינה או המרחב הגיאוגרפי - שבהם התחוללו טלטלות או זעזועים אלו, בין אם במרחביה של סוריה ובין אם במצרים, לוב, תוניס או תימן. הדבר נכון גם בכל האמור בתוצאות המיידיות, ובעיקר בתוצאות ארוכות הטווח של טלטלות אלו. אחרי הכול, במדינות אחדות, דוגמת מצרים או תוניס, הייתה הטלטלה עמוקה ומשמעותית הרבה פחות מכפי שנדמה היה בראשיתה של דרך והשלכותיה היו זמניות וחולפות. במדינות אחרות הובילה הטלטלה לקריסתו של מוסד המדינה, שאפשר שנשען מלכתחילה על יסודות רעועים ואולי אף מלאכותיים, ואף לפרימת המרקם החברתי ולריסוקן של החברות וקודם לכן לריסוק הקהילות הפוליטיות שהתקיימו במדינות אלו. הטלטלה שאחזה בעולם הערבי צירפה אפוא מדינות דוגמת סוריה, לוב ותימן לרשימה הולכת ומתארכת של מדינות כושלות זה מכבר דוגמת לבנון, עירק וסומליה (הנמצאת בשוליה של המערכת הערבית הגם שלהלכה היא חברה בליגה הערבית מאז שנת 1974).

לסיכום, שמונה שנים לאחר שפרץ האביב הערבי בסערה ושטף את רחבי המזרח התיכון, נותר מעט מאוד מאותן תקוות לשינוי מן היסוד של המציאות החברתית, הכלכלית והפוליטית בעולם הערבי. ענני הסערה שקעו והותירו ביסודו של דבר את המציאות כפי שהייתה. כך במצרים, כך בתוניס ומתברר שכך גם בסוריה. ועם זאת, אותן מדינות, דוגמת תימן או לוב, שנשענו מלכתחילה על יסודות רעועים, קרסו נוכח הסופה ועודן נתונות במציאות של מלחמת אזרחים פנימית ועקובה מדם שאיש בעולם אינו מתעניין בה וממילא לא נחלץ כדי להביא לסיומה. כמו במקרים רבים אחרים לאורך ההיסטוריה, האוכלוסייה המקומית היא ששילמה את מחיר הסערה ונותרה לאסוף את השברים לאחר שזו חלפה. אמת, רק בחלוף השנים ובפרספקטיבה היסטורית יהיה ניתן לקבוע מהן אם בכלל היו תוצאותיו ארוכות הטווח של האביב הערבי על המרחב הערבי ועל המזרח התיכון כולו. בינתיים תוצאות אלו מסתכמות בחוסר יציבות, הרס וחורבן ומאות אלפים של הרוגים, ובעיקר תקוות שנכזבו באזור ומחוצה לו.

המחלוקת ההלכתית בין חכמי האסלאם בעניין שתיית קפה

במאות ה-15 עד ה-18¹

ד"ר חיים ניסים וד"ר חאתם מחאמיד²

הקדמה

מחקר זה מתבסס בעיקר על קריאה במקורות ראשוניים, כולל כתבי יד, כדי לקבוע את שכיחות השימוש בקפה כמשקה רגיל בתקופה הממלוכית המאוחרת, מאז המאה ה-15, וכן לזהות את שורשי המחלוקות הדתיות בין העלמא' אשר הביאו להתערבות שליטים בתקופה הנדונה, במיוחד במאה ה-16. המחלוקת על משקה הקפה עוררה גם קונפליקטים בין אנשי השריעה (עלמא'), ובייחוד בעלי תפקידים רשמיים, כגון שופטים (القضاة), ובין אנשי הצופיות העממית ומנהיגיה (الشيوخ).

במובן זה עולות שאלות רבות אם לדיון על הקפה יש סיבות דתיות, חברתיות או פוליטיות, או שמא זהו המשכו של מסע הסכסוך והתחרות בין העלמא' לבין הקבוצות הצופיות והשיחיים שלהם באזור. עם זאת, עם התפשטות צריכת הקפה במרחב הציבורי העממי, בשל חוסר הוכחות דתיות ששתיית הקפה אסורה, ובשל חוסר היכולת של העלמא' והשליטים למנוע את השימוש בקפה ואת הפצתו, התמקדה המחלוקת סביב משקה זה יותר בסוגיות אתיות של ההרגלים והשיטות שאנשים נוקטים בשימוש הקפה ובשיטות הכנתו והגשתו.

1 מאמר זה הוא תקציר של מאמר רחב יותר שהתפרסם בכתב העת המזרח החדש. ראו: חאתם מ' וחיים נ' (2017). המחלוקת בסוגיית הקפה בשלהי התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית: היבטים הלכתיים והיסטוריים, המזרח החדש (כרך נ"ו/56), (2017), עמ' 19–38.

2 ד"ר חיים נסים הוא חבר במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה. חיים עמד בראש צוות ההקמה של מפעל המילון המקוון המבוסס על המילון הערבי-עברי מאת פרופ' דוד איילון ופרופ' פסח שנער באוניברסיטה העברית. ד"ר חאתם מחאמיד הוא מרצה במכללת סכנין להכשרת עובדי הוראה.

רקע כללי

מתחילת המאה ה-16 לספירה החל הקפה להתפשט בהדרגה בארצות המזרח התיכון, שהיו תחת השלטון הממלוכי ולאחר מכן תחת השלטון העות'מאני. בתחילה נקרא משקה הקפה בשם "قَهْوَةُ اللَّبَن" (קְהוֹת אל־בֵּן), ולאחר מכן בשם מקוצר "قَهْوَةٌ" (קְהוֹה). הכנסת הקפה לשימוש הייתה מלווה בוויכוחים דתיים פעילים בין חכמי הלכה (עלמאאי) של האסכולות הדתיות השונות באסלאם, דבר שהתבטא ביצירה ספרותית הקשורה למשקה זה, כמו פסקי הלכה *قَتَاوَى* (פְּתָאוּא), סיפורים עממיים בקרב הצופיות ומעשי ניסים *كِرَامَات* (כְּרָמָאֵת) ושירה של תומכים וגם של מתנגדים. חלק מהעלמאאי ראו בצריכת קפה סטייה ממסורת האסלאם *بِدْعَةٌ / حَرَام* (בְּדִעָה/חֲרָאם), ואילו חלק אחר ראה בו דבר מותר *حָלָל* (חֲלָאֵל). שני הצדדים ניסו לתמוך בהשקפותיהם באמצעות שליטים עות'מאנים ומושלים, ולפעמים ביקשו עזרה מרופאים כדי לקבל דוחות רפואיים המתירים צריכת קפה.

בתחילה התמקדה המחלוקת בנושא צריכת קפה בהיבטים של מותר ואסור מבחינה דתית. לאחר זמן מה עמד השיקול הכלכלי במוקד. במחקרו על "נעילת שערי האג'תהאד", ציין החוקר *יאַאֵל חֲלָאק*, כי במאות ה-16 וה-17 התנהלו ויכוחים דתיים, אשר היה בהם כדי להשפיע על החיים הכלכליים והחברתיים של האימפריה העות'מאנית. בין הנושאים השנויים במחלוקת היו גם נושאים אחרים כגון צריכת טבק, נגינה ועוד.³ באירופה הייתה המחלוקת בנושא צריכת הקפה בעלת אופי כלכלי ונקשרה למעמד החברתי של הצרכנים. נשאלת השאלה, אם כן, כיצד קרה שהקפה הפך בארצות האסלאם ממשקה שנוי במחלוקת, שלפעמים אף נאסר על ידי השלטונות, למשקה מותר מבחינה הלכתית, שהיה עליו קונצנזוס דתי בקרב רוב העלמאאי.

ההיסטוריון *נג'ים אל-דין אל-ע'זי* (מת 1651), כתב בהקשר זה: "... واختلف العلماء في أوائل القرن العاشر (السّادس عشر الميلادي) في القَهْوَةِ وفي أمرها حتى ذهب إلى تحريمها جماعة... والأكثرُونَ ذهبوا إلى أنها مُباحَةٌ وقد اِنْعَقَدَ الإجماعُ بعدَ مَنْ ذَكَرْنَاهُ على ذلك..."⁴.

3 ראו: וואל ב' חֲלָאק, *Was the Gate of Ijtihad Closed?*, *International Journal of Middle East Studies* Vol. 16, No. 1 (Mar., 1984), p. 31. מאמר זה תורגם לעברית, ראו: שם, האם נסגרו שערי האג'תהאד? (תרגום: מיכל סלע), ג'מאעה 8 (תשס"ב/2001), עמ' 164.

4 ראו: נג'ים אלדין אלע'זי (1979). אלכואכב אלסאארה באעיאן אלמאה אלעאשרה, בירות 1979, כרך 1, עמ' 114; השיח' מוחמד בן עראק ניסה לשכנע אחרים להימנע משתיית קפה, ראו: עבד אלקאדר בן עבדאללה אלעידרוס (2001). אלנור אלסאפר ען אח'יבאר אלקרן אלעאשר, בירות, עמ' 554.

אחת הסיבות להתנגדות אנשי הדת (העלמא') לצריכת קפה קשורה מן הסתם למשמעות המקורית של המילה. המעיין במילונים ערביים מימי הביניים יגלה כי המילה قَهْوَة (קֶהוּה) משמעה "יין" חֲמַר (ח'מֶר), שהוא בגדר חָרָם (תִּרְאָם) בקוראן.

אלִּפְּרוּזַאבְאדִּי (الْفَيْرُوزِآبادِي), בן התקופה הממלוכית (מת 1414), ציין שהמילה قَهْوَة (קֶהוּה) היא אחד מתוך כ־400 שמות של היין. בהקשר זה ראוי לציין כי אלִּפְּרוּזַאבְאדִּי, המוכר כמחברו של המילון המפורסם الْمُعْجَمُ الْمُحِيط (אלִּמְעַגִּים אלִּמְחִיט), כתב גם ספר פחות מוכר בשם الْجَلِيسُ الْأَنْيَسُ فِي أَسْمَاءِ الْخَنْدَرِيس (אלִּגְ'ילִיס אלִּאֲנִיס פִּי אֶסְמַא' אלִּחִינְדְּרִיס). בספר זה אנו מוצאים שמות נוספים ליין, כגון: "السَّلَاف" (א[ל]-סֵלַאף), "الْقَرْقَف" (אלִּקְרַקַּף), "الْرَّاح" (א[ל]-רֵאח), "العَقَّار" (אלִּעַקְאָר), "المُدَامَة" (אלִּמְדַאמַה), "المُدَام" (אלִּמְדַאם), "الرَّحِيق" (א[ל]-רֶחִיק) וכמובן גם "الْخَنْدَرِيس" (אלִּחִינְדְּרִיס). המילה قَهْوَة (קֶהוּה) ציינה "יין" גם ברבים מן השירים שחוברו בתקופה העבאסית. כאשר התפשטה צריכת הקפה במהלך המאה ה־16 מתימן ועד איסטנבול, השתמשו הכרוניקאים בני התקופה במונח قَهْوَة اللَّيْن (קֶהוּת אלִּינְ). כלומר, פולי קפה, כדי להבדיל אותו ממשמעותו הקדומה (היין). העלמא', שהכירו את המשמעות המקורית של המילה قَهْوَة (קֶהוּה), טענו כי **שתיית קפה הינה כשתיית יין**. הקפה נמוג בכוסות, העבירו את הכוס מיד ליד וכל אחד לגם ממנו בתורו; גברים ונשים ישבו יחדיו במעגל וטקס שתיית קפה נראה כמו טקס שתיית יין. להיבט הלשוני הייתה השפעה רבה, אם כן, על המחלוקת ההלכתית בקרב העלמא' בנושא צריכת קפה. מעניינות במיוחד היו חוות הדעת השליליות של הרופאים בני המאה ה־16, שמפאת קוצר היריעה לא נפרטן כאן.

בתקופה הממלוכית המאוחרת היה עניין צריכת הקפה נתון במחלוקת בקרב אנשי הדת. מחלוקות היו גם כבר קודם לכן בנושא צריכת חשיש ואופיום (الحَشِيشُ وَالْأَفْيُون). בתקופה הממלוכית המאוחרת ובתקופה העות'מאנית המוקדמת חלה התמסדות של ארגונים צופיים בחברות אסלאמיות והקפה חדר לארצות האסלאם באמצעות חסידי הצופים ותלמידים תימנים שלמדו במסגד אלאזהר במצרים.⁵

5 ראו: מחמד חייר אלִּבְקַאעִי, אלקהוה פי דמשק מן ח'לאל רסאלת אלִּשִׁיח' ג'מאל אלִּדִּין אלִּקַּאסְמִי אלִּדְמַשְׁקִי: 1283-1332 / 1866-1914, אלתראת' אלִּעֶרְבִי, (2008), עמ' 111-135; הטוקס (Hattox) סבור שהופעת הקפה בארצות האסלאם התרחשה באמצע המאה ה־15. ראו: Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle 1996, pp. 11-28.

תהליכי ההתפשטות של הקפה

משקה הקפה התפשט מדרום חצי האי ערב מאז תחילת המאה ה-16 לערים מכה וקהיר, ומשם לערי הסהר הפורה ולאיסטנבול, מרכז האימפריה העות'מאנית. בשנות ה-60 של המאה ה-16 הפכה צריכת קפה בדמשק ובחלב תחת השלטון העות'מאני לעניין נפוץ.⁶ לפי היסטוריון סורי בן המאה ה-17 היה זה השיח' אבו בֶּכֶר בן עבדאללה אלעִיֶדְרוּסִי (מת 1503) מתימן, איש דת ושיח' צופי מחסידי האסכולה [ל]שֶׁאֲדִילִיָּה, ש"המציא" את הקפה כמשקה שמקורו בפולים.

"أبو بكر ابن عبد الله الشيخ الصالح العارف بالله تعالى الشاذلي المعروف بالعیدروس وهو مُتَبَكِّرُ الْقَهْوَةِ الْمُتَخَذَةِ مِنَ الْبُنِّ مِنَ الْيَمَنِ، وَكَانَ أَصْلُ اتَّخَاذِهِ لَهَا أَنَّهُ مَرَّ فِي سِيَاحَتِهِ بِشَجَرِ الْبُنِّ عَلَى عَادَةِ الصَّالِحِينَ فَاقْتَاتَ مِنْ ثَمَرِهِ حِينَ رَأَاهُ مَتْرُوكاً مَعَ كَثْرَتِهِ، فَوَجَدَ فِيهِ تَجْفِيفاً لِلدَّمَاعِ وَاجْتِلَاباً لِلسَّهْرِ وَتَنْشِيطاً لِلْعِبَادَةِ، فَاتَّخَذَهُ قُوْتاً وَطَعَاماً وَشَرَاباً، وَأُرْسَدَ أَتْبَاعُهُ إِلَى ذَلِكَ ثُمَّ انْتَشَرَتْ فِي الْيَمَنِ، ثُمَّ إِلَى بِلَادِ الْحِجَازِ ثُمَّ إِلَى الشَّامِ وَمِصْرَ ثُمَّ سَائِرِ الْبِلَادِ..."⁷

מן הקטע הזה אנו למדים שכאשר היה אלעִיֶדְרוּסִי באחד ממסעותיו, הוא טעם מפרי הקפה, שהיה נפוץ בתימן בזמנו אך לא נעשה בו כל שימוש. הוא מצא שמשקה הקפה ממריץ ומעורר את החושים ומסייע לקיים את הפולחן הדתי בצורה אקטיבית יותר. לפיכך המליץ השיח' לחסידיו להשתמש בקפה כמשקה מעורר. אחד מצאצאי אלעִיֶדְרוּסִי בשם עבד אלקאדר אלעִיֶדְרוּס מביא בחיבורו ביוגרפיה של אחד מן הצופים בעיר תַּעֵז בתימן (קֶטֶב אלעִיֶדְרוּסִי וסֶלְטָאן אלעִיֶדְרוּסִי) אבו עבדאללה מֶחֱמַד בן עלי (מת 1525), שקברו הפך לאתר שנהגו לבקרו. השיח' אבו עבדאללה היה בעל ניסים קְרָאֵמַת (כְּרִאֵמַת)

6 בהקשר זה ראו: Abdul Karim Rafeq, The Socioeconomic and Political Implications of the Introduction of Coffee into Syria, 16th- 18th Centuries, in M. Tuchscherer (ed.), *Le Commerce Du Café: Avant L'ère Des Plantations Coloniales*, Cairo 2001, p. 129; Beşir A. (2011). *Turkish Coffee Culture*. Ankara, pp. 9-14; Heather M. S. (2012). A Chapter in the History of Coffee: *A Critical Edition and Translation of ; Murtada az-Zabidi's Epistle on Coffee* (MA thesis, Ohio State University), pp. 9-30
ראו גם: מחמד מופק אלארנאוס (2012). מן אלתאריחי אלת'קאפי ללקהוה ואלמקאה. סוריה, עמ' 66-13.

7 ראו: אלעִיֶזִי, אלכואכב אלסאארה, כרך 1, עמ' 114-113; ראו גם: עבד אלחי בן אחמד אבן אלעמאד (1990). שד'ראת אלדיהב פי אח'באר מן ד'הב. כרך 8, עמ' 39. בירות; סעיד אלסריחי, עויאית אלסאס (2011). סירת אלקהוה וח'טאב אלתחרים, אלקאדאר אלביצ'אא'. עמ' 21; אלארנאוס, מן אלתאריחי, עמ' 36-37; ראו גם בהקשר זה: עבד אלקאדר בן עבדאללה אלעידרוס (2001). אלנור אלסאפר ען אח'באר אלקרן אלעאשר, עמ' 216-217. בירות.

ונהג לשתות קפה שהכין בעצמו.⁸ בהמשך התפשטה צריכת הקפה צפונה לחג'אז, סוריה השָׁמ (א[ל]-שָׁאם) וכן למצרים ולארצות שונות.⁹

בית קפה בדמשק

SYRIA AND THE HOLY LAND Illustrated: in a Series of Magnificent Engravings, exhibiting the Natural and Architectural Beauties of the Country; from Drawings taken on the spot by W. H. Bartlett and T.

Allom; and Descriptions by J. Carne, Esq. 186, pp. 54-55

הצריכה של הקפה בערים האסלאמיות הראשיות, כגון מכה, קהיר, דמשק, חלב ואיסטנבול, הובילה לפתיחת בתי קפה במאה ה-16, הידועים בשם *بُيُوتُ الْقَهْوَةِ* (בֵּיאוֹת אֶלְקַהְוָה) ובשפה העות'מאנית בשם *قَهْوَه خَانِه* (קַהְוַה-חַ'אנַה). חלק מן העֶלְמַאא', אשר התנגדו לצריכת קפה, כינו את בית הקפה *خَمَّارَة* (חַ'מַּאֲרַה), קרי בית מרוח. שתיית קפה הייתה פופולרית בקרב המסדרים הצופים במהלך הטקסים הדתיים (טקסי הַדִּ'כֶּר), שהיה מקובל לקיימם בימים קבועים במהלך השבוע או במועדים דתיים. הצופים האמינו כי הקפה משרת את הפעילות הרוחנית שלהם. עם הזמן, ובעיקר במהלך התקופה העות'מאנית, התפשטה צריכת הקפה גם בקרב השכבות העממיות. ההיסטוריון אלֶמְרַאדִי, למשל, קובע שצריכת קפה נעשתה מקובלת בשולי החברה בקרב התועים, הכופרים, נטולי המוסר והמהמרים. או בלשונו: "مِنَ الْأَسَافِلِ وَالرُّعَاعِ مِنَ النَّاسِ وَأَهْلِ الضَّلَالِ وَالْفُجُورِ وَالْقِمَارِ".¹⁰

⁸ אלעידרוס, אלנור אלסאמר, עמ' 216–217. אלעידרוס מציין שצריכת קפה בתימן התפשטה בקרב צופים, עלמאא' וגם בקרב הציבור הרחב, ראו: שם, עמ' 403–409, 546, 553.

⁹ ראו: אלעזי, אלכואכב אלסאארה, כרך 1, 113–114; ראו גם: עבד אלחי בן אחמד אבן אלעמאד (1990). שדיראת אלד'יהב פי אח'באר מן ד'יהב, כרך 8, עמ' 39, בירות; אלסריחי, עיואית אלסאסם, עמ' 21; אלסאנאוט, מן אלתאריח', עמ' 36–37.

¹⁰ ראו: אבו אלפצ'ל מחמד ח'ליל בן עלי אלמראדי (1988). סלכ אלדרר פי אעיאן אלקרן אלת'אני עשר, כרך 4, עמ' 98. בירות; שם, כרך 2, עמ' 292–293.

גם בירושלים הוחל בצריכת קפה באמצע המאה ה־16 באמצעות אנשים שבאו מדמשק, מכה, מצרים ותימן, במיוחד בתקופת שלטונו של הסולטאן סולימאן המפואר (אל־קאנוני).¹¹ במחקר המבוסס על מסמכים עות'מאניים בירושלים במאה ה־17, מאשר החוקר מחמוד עטאללה את קיומו של איגוד מקצועי הקשור לבתי הקפה בעיר המכונה בשם *طائفة القَهْوِيَّة / مَشِيخَةُ الْقَهْوِيَّة* (טא־אִי־פַת אֶל־קַהְוִיִּיֶה / מַשִּׁיחַת אֶל־קַהְוִיִּיֶה), והמאגד את בעלי בתי הקפה ועוסק בסדרי עבודה, התנהגות ועניינים של מוסר.¹²

המחלוקת על צריכת קפה

בתי הקפה הפכו, אם כן, בהדרגה החל מן המאה ה־16 למקומות מפגש של גברים מן האליטה, ושימשו כמרכזי תרבות וכפורומים ספרותיים, מה שמקובל לכתוב בימינו "תרבות הפנאי". בתי הקפה הפכו לחלק בלתי נפרד **מהמרחב הציבורי** בערים הגדולות. בכתבים הספרותיים של התקופה ניתן למצוא פסקי הלכה, חיבורים ומילונים ביוגרפיים ושירה, שכולם עוסקים בקפה. חלק מיצירה ספרותית זו ראה אור, אך הרבה יצירות שמורות בבתי גנזים ככתבי יד. כך, למשל, כתב ההיסטוריון שֶׁמֶס אל־דין אבן טולון (מת 1546) על נושא הקפה בכתביו, כגון הספר "نَخَائِرُ الْقَصْرِ فِي تَرَاجِمِ نُبَلَاءِ الْعَصْرِ" (אוצרות הארמון בביורפיות של נכבדי התקופה).¹³

התרומה המשמעותית להתפשטות הקפה בארצות האסלאם הייתה של המסדרים הצופיים והשיחיים. חוקר מודרני שעסק בנושא כתב על תפקידם המרכזי של הצופים בהקשר זה כך: "... التَّعَرَّفُ عَلَى الْقَهْوَةِ تَمَّ فِي بَيْتَةِ الْمُتَصَوِّفَةِ الَّذِينَ كَانُوا يَسْتَعِينُونَ بِهَا عَلَى اجْتِلَابِ نَشَاطِ الْبَدَنِ وَصَفَاءِ الذَّهْنِ وَالسَّهْرِ لِلْعِبَادَةِ. فَمِنْ الْمَرْجَحِ أَنَّهُمْ هُمْ مَنْ أَطْلَقَ عَلَيْهَا اسْمَ الْقَهْوَةِ..."¹⁴.

11 ראו: בשיר ברכאת, מקאהי אלקדס פי אלעהד אלעות'מאני (2012). חוליות אלקדס 13, עמ' 53–57.

12 מחמוד עלי עטאללה, ות'אייק אלטואאייף אלחרפיה פי אלקדס פי אלקרן אלסאבע עשר אלמילאדי, (כרך 2), (נאבלוס, 1992), עמ' 144–150; ראו גם בהקשר להתפשטות הקפה בירושלים: Cohen A. (2006). A Coffeehouse in XIXth Century Jerusalem: A Precursor of Modernization? in E. Podesh & A. Kaufman (eds.), *Arab-Jewish Relations: From Conflict to Reconciliation?* pp. 11-21, Brighton; idem, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, (2001). pp. 50-59, Leiden.

13 ראו לדוגמה: שמס אלדין מחמד אבן טולון (2015). ד'ח'א'יר אלקצר פי תראג'ם נבלא' אלעצר (עורכת: נדא עבד אלרזאק), עמאן (שני כרכים).

14 אלסריחי, עואית אלסאס, עמ' 41–42.

היסטורית ניתן להצביע על קשר אמיץ שהתפתח (מאז השלטון הזנגי, האיובי וגם הממלוכי) בין הצופים לבין השליטים. ברם, במהלך כל התקופה היה מתח מובנה בין הצופים לבין העלמא'. האחרונים החשיבו את הצופים כמי שחורגים ממנהגי האסלאם והשריעה. כך נוצר קרע בין הצדדים. לקרע זה נתן ביטוי, למשל, שיח' אל-אסלאם אבן תימניה (מת 1328), שנקט עמדה ברורה נגד הצופים.¹⁵ אפשר לומר כי המחלוקת בעניין צריכת הקפה, שהתפתחה במאה ה-16, היא המשך לאווירה הטעונה בין הצופים לעלמא'. העלמא' קבלו גם על אימוץ מנהגים הזרים לאסלאם האורתודוקסי, על קיומם של טקסים דתיים וחברתיים עם נגינה, זמרה וריקודים וכן על שימוש בחשיש (קנביס). היסטוריון מודרני כתב שהצופים השתמשו בחשיש במאה ה-13 במטרה לשרת את חייהם הרוחניים, ומכנה את החשיש בכינוי "חֶמְרُ الْفُقَرَاءِ وَالْمُتَّصِفَةِ" (היין של הצופים). בהדרגה נעשתה צריכת חשיש מוגבלת לחוגים מעטים בקרב הצופים.¹⁶

חלק מהיצירה הספרותית שנפוצה בתקופה הנדונה פיתח תחושה רגשית המקשרת שיחיים צופים וצדיקים עם כוחות מיסטיים כְּרָאֵמַת (פְּרָאֵמַת), המתוארת כמשקה הצדיקים אَوْلِيَاءُ اللَّهِ الصَّالِحِينَ (אֶלְיָא' אֶלְלָה אַל-צַ'אֶלְחִין).¹⁷ כך ניתנו לקפה שמות המקשרים אליו את הצופיות, כגון שְּׂרָאֵב אֶלְלָה (שְּׂרָאֵב אֶלְלָה) ו- שְּׂרָאֵב אֶלְלָה (שְּׂרָאֵב אֶלְלָה), כפי שאומר אחד המשוררים:¹⁸

15 אבן חגיר אלעסקלאני (1993). אֶלְדֵּר אֶלְכַּאמְנָה פִּי אַעִיָּאן אֶלְמַאָה אֶלְתִּ'אמְנָה, (כרך 1), עמ' 144–160, בירות; ראו גם על יחסי עֶלְמַא' וצופיות בתקופה הנדונה: Hatim M. (2013). *Waqf, Education and Politics in Medieval Syria*, pp. 210–214, Germany; Daphna E. (2014). Purifying Sufism: Observations on the Marginalization and Exclusion of Undesirable and Rejected Elements in the Earlier Middle Period (late fourth/tenth to mid-seventh/thirteenth centuries), *al-Qantara* XXXV 1, enero-junio, pp. 255–276.

16 אלסריחי, עוֹאִיַּת אֶלְאֶסֶס, עמ' 46–49; בעניין צריכת משקאות שונים אצל הצופים ראו: Hattox, Coffee and Coffeehouses, pp. 23–25.; Markman Ellis בשם "خَمْرُ الْإِسْلَام" (The wine of Islam), ראו: Ellis, The Coffee Houses, pp. 12–24; בקשר לוויכוח על צריכת החשיש, ראו: Franz Rosenthal (1971). *The Herb: Hashish*, pp. 100–104, Leiden *versus Medieval Muslim Society*.

17 אלסריחי, עוֹאִיַּת אֶלְאֶסֶס, עמ' 50; על תופעות מיסטיות ומעשי נסים הקשורים לקפה, ראו: שם, עמ' 50–60; עבד אלקאדר בן מחמד אלג'זירי, עמדת אלצופה פִּי חַל אֶלְקַהוּה, אבו טיבי (1996). עמ' 15–16, 170, 209.

18 מובארכ, ח'יטט, (8), עמ' 6; אֶלְאֶרְנָאוּט, פִּי אֶלְתִּ'אֶרִּיח' אֶלְתִּ'קַּאפִּי, עמ' 99, 129–130.

יֵאָהוּהוּ תִזְהַבְּ הֵם הַפְתִּי	אַתָּה לְחַוֵּי הָעֵלֶם נִעַם הַמְרָאֵד
שְׂרָאֵב אֶהְיֶה לָּהֶם בְּשִׁמְהָ הַשְׁפָּא	לְטַלְבֵּי הַחֲכֵמָה בֵּינָם הָעִבָּאֵד...
כְּאֵלֶּיֶן הַחֲלָסִין בְּחֵלֶה	מֵאֵי שֶׁרָגַבְתָּ עִנְיָן בַּסְּוָאֵד

בשירה אחרת, מתאר השיח' הצופי הצדיק והדגול ובעל הנסים, מחמד אל-בכרי א[ל]-צ'דיקי (מת 1585), את הקפה בשם משקה הצדיקים שְׂרָב הַסַּלְחִין (שָׂרָב א[ל]-צ'אלחין), אחרי שפסק בהיתר הקפה, באומרו: ¹⁹

אֶפְקֹל לִמֵּן קִדְּ שֶׁאֵין בָּהֶם שִׁדְּוֵה	וְאַשְׁבַּח מִן כְּתִיר הַנְּשָׁאֵל בְּפִקְרֵה
עָלֶיךָ בְּשִׂרָב הַסַּלְחִין פִּאֲנֵה	שְׂרָאֵב טְהוֹרָה סַמִּי הַזִּכֵּר וְהַקִּדֵּר
פִּמְטִיבֹחַ פִּשְׁרֵי הַבֵּן קִדְּ שֶׁאֵין זִכְרֵה	עָלֶיךָ בְּהֵ תִנְגֹּר מִן הָאֵם בְּהֵ הַשִּׁדְּרֵה
וְחָלּ אִבְן עֲבִד הַחֶק יִפְתִּי בְּרִאֲיֵה	וְחָזְקָהּ בְּפִתּוֹ מִן אֲבִי הַחֲסֵן הַבְּקָרִי

סיכום

- הקפה התפשט מתימן בדרום חצי האי ערב למכה, קהיר, דמשק ואיסטנבול. תחילת ההתפשטות מתועדת בשלהי התקופה הממלוכית והיא התגברה עם השליטה העות'מאנית באזורי המזרח התיכון.
- התנועות הצופיות תרמו להתפשטות הקפה יותר מכל גורם אחר, בטענה כי הקפה מסייע לשמור על ערנות בטקסים הדתיים.
- העלמא' שקראו לאסור את צריכת הקפה היו בדרך כלל בעלי תפקידים רשמיים וקרובים לשלטונות, והסתייעו בשליטים באכיפת פסקי הלכה והחלטות.
- החל מן המאה ה-18, הפך הקפה תופעה נפוצה לא רק בקרב חסידי הצופיות, אלא גם בקרב הציבור הרחב, וכן במעמד הגבוה בחברה האסלאמית. החלו להופיע ביטויים ספרותיים למיניהם המלווים את התפשטות בתי הקפה בערים האסלאמיות השונות.

¹⁹ אלעידרוס, אלנור אלסאפר, עמ' 553. על הביוגרפיה והניסים של איש צדיק זה (אל-צדיקי) ראו: שם, עמ' 534–553.

תרגום שירו של עֶבִיד בן אל- אַבְרָץ לשפה העברית¹

פרופ' עלי חוסיין

ורד אנדרייב, שקד עזרן, דוד כהן, אלעז אברהם

החוג לשפה וספרות ערבית, אוניברסיטת חיפה²

למרות הקשר ההדוק בין השירה הערבית לבין השירה העברית בימי הביניים, וחרף הקרבה בין שתי הלשונות, רק מעט מן המעט מן השירה הערבית תורגם לעברית, והדבר אמור במיוחד לגבי השירה הערבית הקדומה. בין הגורמים לניכור התרבותי הזה הסכסוך הפוליטי במזרח התיכון, אבל גם הקשיים העומדים בפני מתרגמים להעביר ללשון העברית בצורה סבירה טקסטים שנכתבו במגבלות הפואטיות הנוקשות של ה"קצידה" הערבית, בעיקר המשקל והחריוז האחידים. שירה ערבית מודרנית שנכתבת על פי הפואטיקה של השירה החופשית *شِعْر حُرّ (שִׁעַר חָר)* או פואמת הפרוזה *قَصِيْدَة النَّثْر (קַצִּידַת אַנְל-נַתִּיר)* אינה מציבה קשיים דומים ואכן מספר התרגומים מן השירה הזאת גדול יותר אבל עדיין מוגבל מאוד. הפואמה שלהלן חוברה על ידי המשורר הטרום-אסלאמי עֶבִיד בן אֶל-אַבְרָץ, שחי במחצית הראשונה של המאה ה־6 לספירת הנוצרים בצפון חצי האי ערב, והיה מראשי שבט אסד, אחד השבטים הידועים באותה תקופה. המשורר היה מעורב במרד של שבטו נגד המלך חֶגֶ'ר בן אל-חארת', ממוצא תימני משבט כְּנָדָה, ששלט באזור. לאחר הריגתו של המלך, בנו הצעיר אֶמְרָא' אל-קִיִּס, מן המפורסמים בין המשוררים הערבים מאז ועד ימינו, רדף אחרי שבט אסד וניסה לנקום את דמו של אביו. בין שני הצדדים פרצו קרבות ושבט אסד נאלץ לעיתים לעקור ממקום מגוריו כדי לבקש חסות הרחק מאויביו. שני המשוררים עֶבִיד ואֶמְרָא' אל-קִיִּס תיארו בשירתם את האיבה ואת הקרבות בין שני הצדדים ולא מן הנמנע שהפואמה שלהלן, שכנראה חוברה בשלהי חייו של המשורר, מתייחסת לקרבות הללו. הפואמה זכתה לשבחים בתקופה הקלסית ואף נחשבה לאחת ה"מַעֲלָקָאֵת" - קובץ מפורסם של שירים שנכתבו במי זהב ונתלו מעל קירות הכעבה במכה.

1 תודותינו לפרופ' ראובן שניר מהחוג לשפה וספרות ערבית ולפרופ' יוסף טובי מהחוג לספרות ערבית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, על הערותיהם והארותיהם הנדיבות.

2 השיר תורגם במסגרת הקורס "שירה קלסית" בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת חיפה על ידי פרופ' עלי חוסיין ותלמידיו.

בשיר שלושה פרקים מרכזיים: פתיחה (שורות 1–12) שכוללת את בכיו המר של המשורר כשהוא עומד על השרידים השוממים של מחנה שבטו. הדמעות מתוארות ברצף דימויים, המציגים את המוות כיורש הנוכחי של שרידי המחנה.

בפרקו השני של השיר (שורות 13–24) נכללת הטפת מוסר. המשורר המתייפח מנסה לנחם את עצמו על ידי התבוננות בטבעו הצבוע של הגורל. הוא מנסה לשכנע את עצמו שהאסונות שאירעו לשבטו, הם גזרת גורל בלתי נמנעת. בפרק השלישי המשורר מנחם את עצמו תוך העלאת זיכרונות מן העבר, ובעיקר הוא נזכר בשני רגעים המתארים את אומץ ליבו ועוז רוחו: מסעותיו הנועזים במדבר (שורות 25–31), שבהם חלף ליד מעיינות מים נטושים בלב ליבו של המדבר השומם. במסעות אלה לא היה למשורר בן לוויה מלבד נאקתו שאותה הוא מדמה פעם לחמור בר ופעם לשור בר - שני תיאורים המצביעים על מהירותה של הנאקה ועל יכולתה לעמוד מול הקשיים והמכשולים. לאחר מכן, המשורר נזכר בסוסו, שכל הנראה נהג לרכב עליו בקרבות. הסוס מדומה לעוף דורס העט על טרפו, ובמקרה הזה שועל. הקרב בין השניים מסתיים בניצחונו של העוף הדורס.

להלן השיר בערבית, ולאחר מכן תרגומו לעברית:³

1	عَيْنَاكَ دَمْعُهُمَا سَرُوبُ	كَأَنَّ شَأْنَهُمَا شَعِيبُ
2	أَوْ جَدُولٍ فِي ظِلَالِ نَخْلٍ	لِلْمَاءِ مِنْ تَحْتِهِ سُكُوبُ
3	وَاهِيَّةٌ أَوْ مَعِينٌ مُمَعِنٌ	مِنْ هَضْبَةٍ دُونَهَا لُهُوبُ
4	أَوْ فُلَجٍ مَا بِيْطُنٍ وَادٍ	لِلْمَاءِ مِنْ بَيْنِهِ قَسِيبُ
5	أَفْقَرَ مِنْ أَهْلِهِ مُلْحُوبُ	فَالْقُطَيْبَاتُ فَالذَّنُوبُ
6	فَرَاكِسٌ فَتَعِيلِبَاتُ	فَذَاتُ فِرْقَيْنِ فَالْقَلِيبُ
7	فَعَرْدَةٌ فَفَقَا حَبِيرٌ	لَيْسَ بِهَا مِنْهُمْ عَرِيبُ
8	أَنْ بَدَّلْتُ أَهْلَهَا وَخُوشَا	وَعَيَّرْتُ حَالَهَا الْخُطُوبُ
9	أَرْضٌ تَوَارَتْهَا شُعُوبُ	فَكُلُّ مَنْ حَلَّهَا مَحْرُوبُ

3 הגרסה הערבית לקוחה מתוך ספרו של אבו ז'יד אלקרשי, מ'מקרת אשעאר אלערב (אסופת שירי הערבים), ערך עלי מחמד אלבגיאוי (קהיר, ללא תאריך), 379–389.

- 10 إِمَّا قَتِيلًا أَوْ شَيْبَ قَوْدٍ وَالشَّيْبُ شَيْنٌ لِمَنْ يَشِيبُ
- 11 فَإِنْ يَكُنْ حَالٌ أَجْمَعُوهَا فَلَا بَدِيٍّ وَلَا عَجِيبُ
- 12 أَوْ يَكُ أَفْقَرُ سَاكِنُوهَا وَعَادَهَا الْمَحَلَّ وَالْجُدُوبُ
- 13 فَكُلُّ ذِي نِعْمَةٍ خَلُوسُ وَكُلُّ ذِي أَمَلٍ مَكْدُوبُ
- 14 وَكُلُّ ذِي إِبِلٍ مَوْرُوثُ وَكُلُّ ذِي سَلَبٍ مَسْلُوبُ
- 15 وَكُلُّ ذِي غَيْبَةٍ يَوْوُبُ وَغَائِبُ الْمَوْتِ لَا يَوْوُبُ
- 16 أَعَاقِرُ مِثْلُ ذَاتِ وُلْدٍ أَمْ غَائِمُ مِثْلُ مَنْ يَحِيبُ
- 17 أَفْلِحَ بِمَا شِئْتَ فَقَدْ يُبْلَغُ بِالضَّادِ غَفٍ وَقَدْ يُخْدَعُ الْأَرِيبُ
- 18 لَا يَعْطُ النَّاسُ مَنْ لَمْ يَعْطِ الْدَّهْرُ وَلَا يَنْفَعُ التَّلْئِيبُ
- 19 إِلَّا سَجَايَا مِنَ الْقُلُوبِ وَكَمْ يَرَى شَانِنًا حَبِيبُ
- 20 سَاعِدُ بَارِضٍ إِذَا كُنْتَ فِيهَا وَلَا تَقُلْ إِنِّي غَرِيبُ
- 21 قَدْ يُوصَلُ النَّازِحُ النَّائِي وَقَدْ يُفْطَعُ ذُو السُّهُمَةِ الْقَرِيبُ
- 22 مَنْ يَسْأَلِ النَّاسَ يَحْرِمُوهُ وَسَائِلُ اللَّهِ لَا يَحِيبُ
- 23 وَالْمَرْءُ مَا عَاشَ فِي تَكْذِيبِ طُولِ الْحَيَاةِ لَهُ تَعْذِيبُ
- 24 بِاللَّهِ يُدْرِكُ كُلَّ خَيْرٍ وَالْقَوْلُ فِي بَعْضِهِ تَلْئِيبُ
- 25 يَا رَبِّ مَاءٍ صَرَى وَرَدْنُهُ سَبِيلُهُ خَائِفٌ جَدِيبُ
- 26 رِيشُ الْحَمَامِ عَلَى أَرْجَائِهِ لِلْقَلْبِ مِنْ خَوْفِهِ وَحِيبُ
- 27 قَطَعْنُهُ غُدُوَّةً مُشِيجًا وَصَاحِبِي بَادِنُ خَبُوبُ
- 28 عَيْرَانَةٌ مُؤَجَّدٌ فَقَارُهَا كَأَنَّ حَارِگَهَا كَثِيبُ
- 29 مُخْلِفٌ بَازِلٌ سَدِيسًا لَا حِقَّةَ هِيَ وَلَا نِيُوبُ
- 30 كَأَنَّهَا مِنْ حَمِيرٍ غَابِ جَوْنُ بِصَفَحَتِهِ نُذُوبُ
- 31 أَوْ شَبَبٌ يَحْفَرُ الرُّخَامَى تَلْفُهُ شَمَالٌ هُبُوبُ
- 32 فَذَلِكَ عَصْرٌ وَقَدْ أَرَانِي تَحْمِلُنِي نَهْدَةُ سُرْحُوبُ

33	מִזְבֵּר־חֲלָףְהָ כְּמִיתֹ	יִנְשָׁק עַן וְجُوهَهَا السَّيِّبُ
34	זִינִיָּה נָעִם עֲרוּףְהָ	وَلَيْنٌ أَسْرُهَا رَطِيبُ
35	כָּאֲנֶהָ לִפְּוֶה טָלוּבֹ	تَخِرُ فِي وَكْرِهَا الْقُلُوبُ
36	בָּאֲתָ עַל־יֶרֶם רָאִיָּה	כָּאֲנֶהָ שִׁיخָה רָפוּבֹ
37	פְּאֻסְבַּחַת בַּי גְּדָה־קֶרֶן	يَسْقُطُ مِنْ رِيشِهَا الضَّرِيبُ
38	פְּאֻבְסֶרֶת תְּעֻלָּבָּ בַּעֲיִדָּא	وَدُونَهُ سَبَسَبُ جَذِيبُ
39	פִּנְפֻצְתָּ רִישָׁהָ וְאִנְפֻצְתָּ	وَهِيَ مِنْ نَهْضَةِ قَرِيبُ
40	תִּדְבֹּ מִן חוּפָהָ דִּבִּיבָא	وَالْعَيْنُ حِمْلَافُهَا مَقْلُوبُ
41	פִּאֲשִׁתָּל וְאַרְתָּע מִן חֲסִיִּסֶיהָ	وَفِعْلُهَا يَفْعَلُ الْمَدْعُوبُ
42	פִּאֲדֶרְכָּנֶהָ פִּטְרַחְתֶּהָ	فَكَدَحَتْ وَجْهَهُ الْجَبُوبُ
43	יִצְעֻוּ וּמִחְלָבָהָ בַּי דִּפְהֶ	لَا بُدَّ حִיזוֹמֶה מִנְּפוּבֹ

1. דמעות עיניך זולגות
כאילו נאדותיהן בלויים
2. או כפוג ניגר בצל דקלים,
המים שופעים תחתיהם
3. או כמעין בפסגת הר,
הזורם אל הנחלים שמתחתיו
4. או נחל בתחתית ואדי,
המים בתוכו מִפְּכִים
5. מִלְחוּב⁴ נותר שומם מאנשיו
גם אֶלְקֻטְבִּיאת וְאַלְדִּינוּב

4 מִלְחוּב, אֶלְקֻטְבִּיאת, אֶלְדִּינוּב, ראבֶּס, תִּיעֻלְבִּיאת, דִּיאת פֶּרְקִין, אֶלְקִלִּב, עֶרְדָּה, קפא חֲבֶר, אלו מקומות שבהם התגורר בעבר שבטו של המשורר.

6. כמו ראבֿס ותֿיעֿלֿבֿיֿאת
ודֿיֿאת פֿרֿקֿיֿן ואלֿקֿליב
7. ואף עֿרֿדֿה וקפא חֿבֿר --
לא נותר בהם איש
8. האסונות המירו את תושביהם בחיות בר,
שינו את פניהם לבלי הכר
9. מוות ירש את הארץ,
כל השוכן בה שדוד
10. בין אם נהרג או זרקה שיבה בצדעיו --
הִזְקֵנָה בושה וכלימה לכל אדם
11. ואם נשתנה מצב קהלם,
לא פלא הוא ולא הפתעה
12. בין אם ניטשו תושביהן
או הִכּוּ בהן הבצורת והיובש
13. כל מי שחי ברווחה – גזול
וכל מי שחי בתקווה – נכזב
14. וכל בעל גמלים – נוֹרֶשׁ
וכל בּוֹזֵז – בָּזוּז
15. כל נעדר אומנם ישוב,
אך הנעדר ומת – לעולם לא ישוב
16. הָאֵם עקרה שקולה לאם לילד?
האם בן החיל דומה לכושל?
17. עשה ככל שתמצא, שכן יש שיזכה החלש,
הנבון לפעמים יולך שולל
18. אנשים לשווא יוכיחו מי שלא מקבל תוכחת
גורל, הלימוד חסר תוחלת

19. סגולות אדם באות רק מן הלב,
לעיתים קרובות שונא נדמה כאוהב

20. הושט ידך במקום שאתה בו,
אל תאמר זר אני כאן

21. יש שהעקור יגיע אל הנידח,
בעוד שאר הבשר ירחק מן הקרוב

22. אשר יפנה לבני אדם ינדוהו,
ואשר יפנה אל האל לא יתאכזב

23. ובן אנוש כי יחיה בכזב
כל חייו יהא בצער

24. מן האל יוענקו כל החסדים
לא מדברי בני אדם

25. יש שחניתי במקווה מים עכורים,
השביל אליו מטיל מורא ושומם

26. נוצות יונים בשוליו
הלב הולם מפחד

27. חציתיו למוחרת בהפניית עורף
ונאקה בת לווייתי בריאת בשר

28. כשיירה הדוקה גבה,
כתלולית חול דבשתה

29. בוגרת, חלפה שנתה השישית
בְּכֶרֶה היא ולא הצמיחה ניבים

30. כמו הייתה מחמורי ע'אב⁵
שחורים ופצועים בצידי גופם

31. או כשור בר החופר בעץ

נעטף במשב רוח צפוני

32. חלף הזמן ועודני רואה

שהיא נושאת אותי, חזקה וזריזה

33. איתן גופה, שחום

שער מצחה חצוי על פניה

34. גונה כגון הזית, עורקיה ענוגים,

עדין גופה ורך

35. כאילו הייתה עוף דורס,

המושך בקינו את לבבות הטרף

36. צופה על אבני הגבעה

כמו הייתה זקנה עקרה

37. השכים ביום המוחרת הקר,

טל נוטף מנוצותיו

38. הבחין בשועל ממרחק,

תחתיו ארץ צחיחה חֲרֵבָה

39. ניער נוצותיו וְעָט

והשועל אך התעורר

40. לאיטו ילך מפחד העוף הדורס

והעין – עפעפיה הפוכים

41. זקר זנבו ונבהל מרחש כנפי הדורס,

מעֲשֶׂהוּ – כמי שְׁטָרְפוּ הזאב

42. השיגו והשליכו על פניו,

אדמת טרשים שרטה פניו

43. צווח וטופרי העוף הדורס בצידי גופו

אין ספק – חזהו מנוקב

סיפור יוסף ואחיו בשירי שבזי ומשוררים בתימן

ד"ר נעמה בן עמי

סיפור יוסף המקראי תופס מקום ראשון בסיפורי העלילה שמצאו דרכם גם לשירה שחברה על ידי משוררים בתימן ובראשם רבי שלם שבזי.¹ גורלו של יוסף, ילדו האהוב של יעקב, וקורותיו שעברו תהפוכות, שנאת האחים וההתעללות בו, השלכתו לבור ומכירתו, ימים טובים בבית פוטיפר, הטרדה מינית על ידי אשת פוטיפר (הבוס), העלילות נגדו, המעבר לכלא והמהפך למושל מצרים. אם נסכם את סיפור יוסף נראה שיש בו דרמה, טרגדיה, אהבה, אכזבה, סבל וכאב, אושר, כוח, שלטון ומה לא. בתורה הסיפור מתפרש על פני כמה פרשיות – החל מפרשת וישב דרך פרשת מקץ ופרשת ויגש ומסתיים בתחילת פרשת ויחי, למעשה כמעט עד סוף הספר.

סיפור יוסף הקסים גם את מחמד נביא המוסלמים והוא הקדיש לו פרק שלם (פרק 12) הנקרא "סורת יוסף" ובו 111 פסוקים. הוא פותח: "تَحْنُ نَقْصُ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْغَافِلِينَ" (יוסף, 3). (אנחנו נספר לך את היפה בסיפורים בגלותנו את אוזנך לקוראן הזה, ואם גם היית לפני כן באלה אשר לא שמו ליבם [אליו]).² בפרק זה מתוארים קורות יוסף עם כמה שינויים אך פרטים רבים תואמים את הנאמר במקרא עם תוספות מן המדרשים והאגדות, מה שייכנס בהמשך גם לשירה של משוררים יהודים ומשם לדיוואן.³

הסיפור נגע לכל יהודי ובמיוחד ליהודי החי תחת שלטון נוגש. היהודים בתימן עברו תקופות קשות ותקופות פחות קשות. יש מהם שסבלו מאוד ויש שהגיעו

1 בתימן לא היו אצל היהודים בתי דפוס וכל אחד העתיק לו או ביקש מאדם מיומן להעתיק לו שירים שאהב, כך שלכל אחד היה דיוואן (קובץ שירים) אישי שונה בחלקו מדיוואנים שהיו ברשות אחרים, אך בדרך כלל היה גרעין קבוע של שירים המיועדים לשבת ולמועדים שונים. רבים מדיוואנים אלה הגיעו עם יהודי תימן (ראו רשימה ארוכה של דיוואנים כתובי יד אצל טובי, י', כתבי היד התימניים במכון בן צבי) ורק חלקם יצאו לאור כאן בארץ.

2 תרגום רבלין, לפסוק הזה. רבלין, אלקראן, חלק א' עמ' 231.

3 ראו: גרסיאל, מקרא, מדרש וקוראן, עמ' 99–117. על שינויים בין הנאמר בתורה לבין הקוראן עמדו גם מלומדים ערבים, בכללם עבד אלוהאב אלנג'אר, אף שלא תמיד דייק בדבריו, כגון בעניין פוטיפר: "אדונו היה ראש משטרת העיר ושמם פוטיפר ומביעים את משרתו ב'שר הטבחים', כלומר ראש המשטרה". ג'אר, קצץ אלאנביא, עמ' 22.

לעמדות גבוהות שם. לשבזי עצמו הייתה עמדה סמכותית רבת השפעה אצל כמה אימאמים שמשלו בימיו. רצון הלוי, שכתב ספר שירת ישראל בתימן (שלושה כרכים), מציין ש"יוסף הצדיק נושא בעצם אופיו וקורותיו את הגורל היהודי. הוא היה הראשון, שנקלע לנכר ומכוח פקחותו, חכמתו ומרצו הגיע לגדולות ושלט שלטון ללא מצרים על מעצמת העל של הזמן הקדמון [מצרים]"⁴. לפי הלוי, השיר הסיפורי הראשון על יוסף נכתב בידי אבא שלם שבזי. אחריו היו רבים שכתבו את סיפור יוסף, מהם שרשמו את שמותיהם ומהם נותרו אלמונים.

לתיאור קורות יוסף נכתבו שירים שלמים וחלקי שירים. במאמר זה אתייחס בעיקר לשירים השלמים. מאחר שאין כותרים לשירים, אציין את השירים לפי השורה הראשונה שבה הם מתחילים כפי שזה מופיע בתוכן העניינים בדיוואנים.

"שִׁירַד מִנֶּאֱמִי פֶּגֶן נִיסָן / וְאַנְבָּה שִׁפְאֵתִי וְאַלְלָסָאן"⁵ (הדיר שנתי זיו ניסן / ועורר את שפתי והלשון) - שיר שכתב שבזי (שמו מופיע באקרוסטיכון - שבזי משתא). השיר מכיל 9 בתים, בנוי בצורת מִוֶּשֶׁח (שיר אָזוֹר 4 [שני הבתים הראשונים 3] שורות עם שתי צלעיות, שלוש שורות בעלות צלעית אחת ושתי שורות בעלות שתי צלעיות). כל השיר בערבית. הנושאים נידונו בתמצות או ברמזים. אחרי בית המהווה הקדמה, השיר מתחיל בדאגתו של האב לבנו יוסף שהלך לעבר דותן לפגוש את אחיו, ומסתיים בפתרון החלום למלך מצרים.

"אמור ליוסף הבכור. יוסף בני מִתְנַךְ אָזוֹר"⁶ - נכתב על ידי משורר אלמוני. רצון הלוי אומר: "בניסוח הפתיחה ובהמשך השיר יש עמקות הגותית לשיר זה, ואי אפשר להשתחרר מן המחשבה, שאולי נכתב על ידי השבזי בכבודו ובעצמו"⁷. השיר בנוי מ-77 בתים (308 חרוזות) בכל בית שתי שורות הבנויות משתי צלעיות. השיר כתוב ברובו בערבית ומעט בעברית (בתים 1-2, 9-10, 21-23, 75-77). ולדעתי, אולי זה בגלל הבית האחרון "שָׁלוֹם יְהוֹסֵף רַפְאֵה. נִפְשׁוּ בְּחֵלְיוֹ דְּכָפָה: חִיִּים וְחֹסֵד יִמְצָאָה. יִשְׁכַּח לְחוּלִי גַם מְזוֹר". המילה שלום בתחילת הבית, כנראה, שמו הפרטי של שבזי (שבזי נהג לציין או לחתום את שמו בשיריו). השיר נאמן למקורות היהודיים (בתוספת מדרשים והגזמות).

4 הלוי, שירת ישראל בתימן, כרך ב', עמ' 730.

5 הלוי, ר'. שירת ישראל בתימן, חלק א', עמ' 232-234.

6 שבזי, ספר השירים הגדול, עמ' ג-ז'. (שירים אות א'). במהדורה שבידי כל החלק הראשון של הספר מספרי העמודים מבולבלים, בתוכן העניינים כתוב עמ' ל"ו); שבזי. חפץ חיים, עמ' קצ"ז-ר'.

7 הלוי, שירת ישראל בתימן, עמ' 732.

שלושה שירים נוספים שמתחילים בבריאת העולם ומסתיימים בקורות יוסף:

"אסבח אלה אלכל. ואעלא בחכמתה"⁸ (אשבח את אלוהי הכול, ועליון בחכמתו) בנוי מ־18 בתים במבנה של מוֹשָׁח (ארבע שורות ראשונות שתי צלעיות, שלוש שורות צלעית אחת ושתי אחרונות שתי צלעיות). השיר מתחיל בבריאת העולם ומסתיים בשר המשקים המציין את שמו של יוסף בפני מלך מצרים כמי שיכול לפתור את חלומותיו "דכל סאקי אלסקיאן. תדכר כטיתה: ונבה עלא יוסף. ותמם וציתה" (נכנס שר המשקים, נזכר בטעותו, וסיפר על יוסף והשלים את בקשתו/צוואתו). ששת הבתים הראשונים מתחילים בבריאת העולם ומסתיימים בהולדת יוסף, וכל שאר 12 הבתים דנים ביוסף ובקורותיו עד הגיעו לפתור את חלום פרעה.

"אסבח אלאה אלערש. ואחד בוחדתה"⁹ (אשבח את אלוהי כיסא הכבוד, האחד בייחודו) – שיר ארוך הבנוי מ־42 בתים במבנה של מוֹשָׁח כמו קודמו, וגם הוא מתחיל מבריאת העולם והשתלשלות העניינים עד הולדת יוסף (תשעה בתים), וכל שאר 33 הבתים דנים ביוסף בפרוטרוט. משולבים בו, כמו בשירים אחרים, גם תיאורים המופיעים במדרשים ובאגדה. בשונה משירים אחרים, המשורר מקדיש כאן חלק נכבד מהשיר (מבית 32 עד סוף השיר) להשתלשלות הסיפור מכניסת האחים למצרים לשבור לחם ועד ירידת יעקב למצרים לפגוש את בנו. פירוט זה ייחודי לשיר זה.

"אלא יא רבנא יא כיר מטלוב"¹⁰ (הוי אלוהינו [זה אשר ממנו] מבקשים את הטוב) – בשיר 30 חרוזות (בתים; כל בית מכיל דלת וסוגר) בערבית. לאחר ההקדמה, המשורר מתאר את יוסף מהחלומות דרך מכירתו ועד המפגש עם אשת פוטיפר ומסיים במשפט האחרון בעלייתו לשלטון כפיצוי על אמונתו: "וקע לה צלטנה דולה ותטרוב. גזא מא קד שרב כאס אליקיאנא" (קיבל מלוכה על מדינה ושמחה כפיצוי על מה ששתה [מ]כוס האמונה).

סיפור יוסף מופיע גם בנשיד **"אשירה לאהוב. ואחדן גבארא"**¹¹ (האחד הגיבור) שבשירת חתנים, בשל המשפט לקראת סופו "יברך חתן זה בחמש ועשרא. ותהיה כלתו כאימנו שרה". אף הוא מתאר את השתלשלות האירועים מן הבריאה עד להמשלתו של יוסף על ארץ מצרים. בשיר 17 בתים, כל בית

8 שבזי, חפץ חיים, עמ' רט"ו-ר"יט.

9 שבזי, חפץ חיים, עמ' רי"ט-רכ"ח.

10 שבזי, חפץ חיים, עמ' כ"א-כ"ב.

11 שבזי, ספר השירים הגדול, עמ' ל"ו-ל"ח.

בנוי מארבע שורות (למעט הבתים הראשון והאחרון, שבכל אחד מהם שלוש שורות). בשיר זה תחילת כל משפט בעברית והמשכו בערבית.

והוליד את יעקב. ועיסא אלחמארא (ועשו החמור)

והוליד לשבטים. הום את'נין ועשרא (הם שנים עשר)

ואהב את יוסף. כאן חסין אלצורא (נש[ה] היה יפה תואר)

וגם הלביש אותו. תונוייה משהורא (כותונת ידועה/מפורסמת)

שיר נוסף "אבדא במן הו עאלי אלשאן. די הו סלאני ואלאמאן" (אתחיל במי שהוא נעלה מכול, שהוא ששוני והביטחון) מאת עודד בן זכריה, כתוב כולו בערבית. בנוי מ-17 בתים בסגנון מוֹשֵׁחַ (שלוש שורות ראשונות עם שתי צלעיות [היינו דלת וסוגר], שלוש שורות עם צלעית אחת ושורה אחרונה עם שתי צלעיות). שיר זה מיוחד בשינויים שבו ועוד אזכיר אותו בהמשך.¹²

בכל השירים המשוררים מתארים את קורות יוסף; ברוב המקרים כמו שהם בסיפור המקראי, אך ניתן למצוא הבדלים בהתייחסות המשוררים לאירועים, באילו הם מאריכים ובאילו מקצרים, וכן שינויים בין דברי הפיוט לבין המקור המקראי. עניין אשת פוטיפר עם יוסף מופיע בכל השירים ובחלקם הגדול בהרחבה.

לפני הדיון עצמו, יש להתוודע לתעתיק בשירת הדיוואן. שירת הדיוואן הערבית נכתבה בתעתיק עברי. בשל העובדה שבשפה הערבית 28 אותיות ואילו בשפה העברית 22 אותיות, נוצר מצב של שימוש באות אחת לשתי אותיות בערבית ולעיתים שלוש. מבחינת התעתיק, אין הבחנה בין ת/ט שתייהן נכתבות לרוב ת (ומי שניקד את הערבית כתב ת לִּט רת [עם דגש] לִּט); ¹³ ד/ז ולעיתים גם ז (ומי שניקד את הערבית כתב ז לִּז רת [עם דגש] לִּז); א/א' נכתבת א; ח/כ שתייהן נכתבות כ, לפעמים מוסיפים גרש או נקודה על האות כ כדי לציין את האות ח, ועוד. כמו כן אין עקביות אפילו בכתיבת אותה האות. לדוגמה, האות ז שיש לכתוב אותה ב'צ' או ז', נכתבה לפעמים עם הגרש/הנקודה ולפעמים ללא. זה בולט במילה ארץ, שמופיעה ארץ או ארץ במקומות רבים בדיוואן. רק דרך הכרת המילים/המשמעויות ניתן להחליט לאיזו אות הכוונה ז או צ, כמו גם בשאר האותיות האלה.¹⁴

12 הרחבה בעניין יוסף בשירתו של עודד בן זכריה ראו מאמר המחברת: יסודות קוראניים בשיר על "קצת יוסף", תימא י"ג, עמ' 55–79.

13 הלוי, שירת ישראל בתימן.

14 ראו מאמר המחברת: בן עמי, "קאלת תעז", עמ' 69.

בשפה הערבית התימנית (בכל אופן, בזו של יהודי תימן) שתי האותיות **ض** ו**ظ** מבוטאות באותו אופן. שתיהן נכתבות בדיוואן בצי' ולא פעם גם בצי' (ללא כל סימון נוסף) כך שהאות אף היא נכתבת כצי' או צי'.¹⁵ לדוגמה:

"אלבס אלנור קטר אלכואכב. אלעאלי תַנְצִיר (تنظر צי'ל תנצר) נגום להא נור תיאקב" (הלבש את האור... תראה כוכבים שיש להם אור נוצץ).¹⁶

"אבו יהודה נצי' (نظم צי'ל נזם) דיא אלקול אלעצ'ים (العظم צי'ל העظم) בעון אללה" (אבי יהודה, חיבר שיר זה העצום בסיוע האל).¹⁷

ולעצם העניין, בשל היריעה הקצרה אדון ביוסף ואחיו ואתמקד בכמה נושאים, שהראשון בהם:

כותונת הפסים

אהבת האב, יעקב, ליוסף מופיעה בכל השירים ומתבטאת בכותונת המיוחדת "כותונת הפסים" שהכין לו. כותונת זו נקראת "**תוֹנִיָה**" אצל שבזי (שרד מנאמי) ו**פְתוֹנֶת** (אמור ליוסף הבכור). בשירים אחרים היא מופיעה כ**כותונת משי** - "צנע **תוֹנִיָה דִּיבֶאג**. ליוסף תכון תקיה" (עשה לו כותונת משי, ליוסף תהיה למשמרת - בשיר "אסבח אלאה אלכלי"). "וזאד לבסה **דִּיבֶאג**. וזיין לכסותה" (ועוד הלבישו משי. וייפה את כסותו - בשיר "אסבח אלאה אלערש"). ובשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן" - "זאד לבסה **דִּיבֶאג וקמצאן**. ואחנא בצלה פי אואן (הוסיף והלבישו משי וכותונת ואנו בצילו מושפלים), "**זִין אֶלְכֶסֶא**" (בגד יפה, בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן").

בקוראן כותונת יוסף נקראת "**קמיץ**", אולם ב**סיפורי הנביאים** (מאת תיעאלבי) מופיעה הכותונת כ**בגד משי**. לדברי אלתי'עלבי: "**כאשר הושלך אברהם ל[כבשן] האש**, הופשט מבגדיו והושלך עירום. בא אליו גבריא'ל ע"ה בבגד משי מגן עדן והלבישו אותו. בגד זה היה אצל אברהם, וכשמת ירש אותו יצחק, וכשמת יצחק ירש אותו ממנו יעקב, וכשגדל יוסף, שם יעקב את אותו הבגד ב'תְעוֹיד" (קמיע) ותלה אותו על צווארו, כי פחד עליו מעין הרע, ולא נהג להיפרד ממנו. וכאשר הושלך לבור עירום, בא המלאך כשעליו ה'תְעוֹיד", הוציא את הבגד והלבישו". על פי דברי אלתי'עלבי, אכן יוסף היה לבוש בבגד משי ובכותונת, כפי שצוין בשיר.¹⁸

15 השווה בעברית - ظهر - צוהריים, ظبي צבי. הִזַּה הפכה לִצַּה.

16 שבזי, ספר השירים הגדול, עמ' מ'.

17 שבזי, חפץ חיים, עמ' ד'.

18 الثعلبي، قصص الأنبياء، ص. 117-118.

יעקב נביא – בתורה, הנביא הראשון הוא משה. אולם בקוראן, האבות ודמויות רבות מן התנ"ך כמו דוד ושלמה נקראים נביאים. השפעה זו מופיעה גם בשירה. לא אחת מצוין יעקב כנביא, כגון בשיר "אסבח אלהא אלכל" – בית 6 "ויעקוב רגל צאלח. וסאגד ופאן נבי" (ויעקב איש צדיק, עובד את האל והיה נביא). גם בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן" – "נאדא אלנבי יעקוב ותם קאל. מן דא אלחלם קלבי שעל" (קרא הנביא יעקב אחר כך אמר: מחלום זה לבי נצת). בשיר "אסבח אלהא אלערש" – "ולד לאלנבי יעקוב. אתני עשר בנין" (נולדו לנביא יעקב 12 ילדים). אצל שבזי, בשני השירים "שרד מנאמי" ו"אמור ליוסף", יעקב בא ללא התואר נביא. גם יוסף צוין כנביא בשיר "אסבח אלה אלערש. ואחד בוחדתה",¹⁹ כפי שהוא נחשב באסלאם:

וחיניד וצול יוסף. ופרעון אסתקאם: (וכשהגיע יוסף, פרעה הזדקף)
ובעדא נטק פרעון. ליוסף באלכלאם: (אחר כך אמר פרעה, ליוסף במילים
[אלו])

ראיתך נבי פאצל. עליך אלפין סלאם: (ראיתך נביא רב־חסדים. עליך אלפי
שלומות)

חלומות יוסף – האלומות וגרמי השמיים (שמש, ירח וכוכבים)

סיפורי החלומות של יוסף אינם מופיעים בכל השירים. ובאלו שהחלומות נזכרים בהם, צוין רק החלום עם השמש והכוכבים המשתחוים ליוסף למעט שיר אחד שיובא להלן. מעניין שגם בקוראן לא מופיע חלום השיבולים, רק חלום השמש והכוכבים.

החלום הראשון – "והנה אנחנו מאלמים אַלָּמים בתוך השדה והנה קמה אלומתי וגם נצבה, והנה תסבינה אלמותיכם ותשתחוין לאלמתי" (בראשית ל"ז 7) – כמעט שאינו מוזכר בשירים, גם לא בקוראן, כאמור, למעט שיר אחד "אלא יא רבנא יא כיר מטלוב"²⁰ שבו מזוהות השיבולים כקאת (לא ייאמן). "פקאל אנא חלמת אלקאת מעצוב. פי אלצחרא לחזמה חאיטינא": (חרוזה 8) אמר: חלמתי את "אלקאת" צרור, במדבר את האלומה סובבים/מקיפים). אותה אלומה (בערבית - حزمة) בחלום, על פי הפרשנים, היא אגודת קני שיבולים שנקצרו ונקשרו ליחידה אחת, ולפי החלום, שאר האלומות של האחים מקיפות אותה ומשתחוות לה. בשיר האמור יש רמז לחלום זה כאשר

19 שבזי, חפץ חיים, עמ' רכ"ה.

20 שבזי, חפץ חיים, עמ' כ"ב.

האלומה היא של קאת²¹ ואותה מקיפים/סובבים. בשיר "שרד מנאמי פוג ניסן" - "תלצמוה מן אגל רויאן / קאלו ילינא פי אלזמאן"²² ([בית 2 שורה אחרונה] התנכלו לו בגלל חלום [רְוִיָּא] ואמרו: יבוא אלינו בבוא הזמן). כאן צוין החלום ללא אזכור לאיזה מן החלומות מדובר.

החלום השני – השמש והירח ר11 הכוכבים משתחווים ליוסף מופיע בקוראן²³ וברוב השירים הדנים ביוסף ואחיו,²⁴ כגון:

[אלא יא רבנא יא כיר מטלוב, חרוזה 9] "מעא אלשמס אלמצייה בדר מנצוב. אחדא עשר נגס. אדי לי סאגדינא"²⁵ (עם השמש המאירה ירח ניצב, [ו]אחד עשר כוכבים אשר לי סוגדים).

[אסבח אלאה אלכל, בתים 7–8] "וכאן דאלך אלרויא. מן אוול נבוותה: באן אלקמר ואלשמס. רכאע וסאגדין: ואחדא עשר כוכב. סואגד וראכעין:"²⁶ (ואותו חלום היה מראשית נבואתו, שהירח והשמש סוגדים לו, ואחד עשר כוכבים סוגדים ומשתחווים).

[אסבח אלאה אלערש, בתים 10–11] "קץ קצת אלאחלאס. עלא אביה ואכותה: אנא לקמר ואשמס. סאגדין לכדמתה: פז'. ואחדא עשר כוכב סגאד וכאצעין:"²⁷ (סיפר את סיפור החלומות לאביו ולאחיו, שהירח והשמש סוגדים לכבודו ר11 כוכבים סוגדים ונכנעים).

מעניינת יותר תגובת יעקב לסיפור החלום. השיר "אמור ליוסף הבכור" מתחיל בכך שיעקב שולח את יוסף לבדוק את שלום אחיו אך הוא מזהיר אותו:

[2] "אשאלך תראה שלום. אחים ואל תזכור חלום:

אם יאמרו גש נא הלום. אתה אחורנית חזור:

[3] קצדי אנא שארסלך. תאכד עלום מן אכותך: (בכוונתי לשלוח אתך. לשאול לשלום אחיך)

באללה ואטלק נייתך. יכלצך מן כל שר: " (באלוהים בטח. יצילך מכל רע).

21 אכן, את ענפי הקאת צוררים בחבילות וכך מוכרים אותם למי שרוצה.
22 הלוי, שירת ישראל בתימן, חלק א', עמ' 232–234.
23 "إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ رَايْتَهُمْ لِي سَاجِدِينَ" (سورة يوسف 4) (אמר יוסף לאביו: אבי, ראיתי 11 כוכבים, השמש והירח ראיתם סוגדים לי).
24 ראו גם בשיר: "אבדע במן הוא עאלי אלשאן" בית 1. חפץ חיים, עמ' ק"ח.
25 שבזי, חפץ חיים, עמ' כ"ב.
26 שבזי, חפץ חיים, עמ' רי"ז.
27 שבזי, חפץ חיים, עמ' רכ"א.

לפי השיר, יעקב יודע שהאחים מקנאים ביוסף והוא חושש מעימות ביניהם אם הוא יזכיר את החלום. יתרה מזו: אם יבקשו ממנו לבוא אליהם, עליו לשוב מייד הביתה. האב שולח את הבן והוא נענה ברצון, אך המשורר מדגיש את הפחד שיוסף חש בדרכו לאחיו: "גִּנוּב יוֹסֵף מֵרַחֲבָא. שֶׁאֵסִיר בְּטֹאעָה רֵאגָבָא: וְאַלְקֵלֵב נֶאֱרָן לֹאֲהֵבָה. יִרְגֹּף מִן גִּנּוּר אֶלְצָגֵר" (השיב יוסף: שלום. אלך בציות וברצון: והלב אש בוערת. הולם מעוצמת החשש).

בכמה מן השירים יוסף מספר את החלום על השמש והירח ו-11 הכוכבים משתחוים לו ותגובת האב תואמת את הנאמר במקרא, כמו בשיר "אסבח אלה אלערש" – אחרי שהאב שומע את החלום:

"הִבֵּט בֶּה אֲבִיָּה יַעֲקֹב. פִּלַּךְ נֶחֱן טֵאִייעִין: (ירד עליו אביו יעקב. לך אנו מצייתים [?!])

מַעַא דְּאֵלְחֵלֵם יֵא אֲבָנִי. בְּרַבֵּךְ אֶסְתַּעִין: (עם חלום כזה בני, מאלוהיך בקש עזרה)

ויעקוב בִּקֵּא כְּאִיף וְחֹאפֵץ לְכַלְמֶתָה: " (ויעקב נשאר חרד ושומר את מילתו/ דבריו)

אולם בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן. דִּי הו סִלְאֲתִי וְאַלְאֲמֵאן" (אתחיל במי שהוא נעלה מכול, שהוא ששוני והביטחון) מאת עודד בן זכריה, יוסף מספר את החלום רק לאביו, וכאן יש הפתעה: יעקב מפרש ליוסף את החלום ומבקש ממנו לא לספר אותו לאחיו, כי גם כך הם מקנאים בו.

נֵאדָא אֶלְנָבִי יַעֲקֹב וְתִים קֵאל, מִן דִּיאֵלְחֵלֵם קִלְבִּי שְׁעֵל.

יוֹסֵף לֹא תִכְתִּיר בְּאַלְאֲקֹנֵאל, תַּפְסִיר דִּיאֵלְךְ קִדְ חֲצֵל.

אֲנִךְ חֲבִיב קִלְבִּי בְּאַלְאֲוִלֵאד, אֲכִישָׁא יִפִּידִיךְ פִּי עֲגֵל.

הֲדִיאֵלְכֹנֵאכָב אֲכִינִיךְ

דִּי יִסְגִּדוֹן אֲמִד וְאַבֵּאךְ

וְאַלְכֵל נִסִּיר פִּי טֵאֲעִתְךְ

לֹא עֵאד תִּבְיח סִרְךְ מִן אֵלֵאן, אֵן אֲכִינִיךְ קִדְ הֵם מֵלֵאן:

(קרא לו הנביא יעקב ואמר, מחלום זה ליבי נצת.
 יוסף אל תרבה במלים, פשר לזה כבר התקבל.
 הרי אתה אהוב ליבי שבבנים, חושש אני לך שיחרשו נגדך רעה במהירות.
 כוכבים אלו הם אחיך
 ואלה הסוגדים אביך ואימך
 כולנו נסור למשמעתך

מעתה אל תגלה עוד את סודך, שהרי אחיך כבר מלינים [מילולית: גדושים עליד].

תיאור זה תואם את הנאמר בקוראן: قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (שם, פסוק 5) (אמר: הוי בני, אל תספר את חזונך לאחיך פן ייזומו נגדך מזימה, שהרי השטן אויב גלוי לאדם). המשורר משתמש במילה הקוראנית "יפידוד" (יחרשו עליך רעה) המופיעה בקוראן. ובכל זאת הסיפור מודלף והוא מגיע לאחי יוסף. איך? התשובה על כך היא בדברי אחמד בן מחמד בן אברהמים אלת'עלבי (נפטר 1035) בספרו *قصص الأنبياء المسمى بالعرائس* (סיפורי הנביאים המכונה בשם הכלות), שהביא את סיפור יוסף עם תוספות רבות, הסברים ופרשנויות השופכים אור על הכתוב ופותרים את הסתירות שבו²⁸ – "אז שמעה אשת יעקב את מה שאמר יוסף לאביו, אמר לה יעקב: שמרי בסוד את מה שאמר יוסף, ואל תספרי זאת לילדי. אמרה: כן. וכאשר באו ילדי יעקב מן המרעה, סיפרה להם את החזון, שיעקב ביקש ממנה לשמור בסוד. אז [בשמעם] התנפחו עורקי צוואריהם ועורם סמר מכעס על יוסף".

28 אלת'עלבי כתב ספרים נוספים, ביניהם *الكشف والبيان في تفسير القرآن* (הגילוי והביאור בפרשנות הקוראן). *المنجد في اللغة والأعلام*, بيروت, دار المشرق, 1969, ص. 161. הביקורות על ספרו זה מציינות שבדברים שכתב יש מן התוספות, שאין להן אחיזה בכתוב, הן מסתמכות על מסורות חלושות ו"إسرائيليات" (דברים הכתובים במסורת היהודית), ולא תמיד הוא מבחין בין המסורת (السنة) לבין החידוש (البدعة). בין מבקריו, תקי אלדין אבן תימיה (נפטר 1328). <http://www.s0s0.com/vb/showthread.php?t=45827>. פרטים רבים מן התוספות בספרו של אלת'עלבי מופיעות גם אצל מחמד בן עבד אללה אלכסאאי. ראו: *الكسائي, قصص الأنبياء*, ص. 156–179.

השלכת יוסף לבור ומכירתו – תגובת יעקב כשהוא רואה את כותונת הפסים עם הדם

האחים באים אל יעקב ומודיעים לו שיוסף נטרף ("חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף", בראשית ל"ז 33). החיה לא ידועה. גם הפרשנים (כגון: רש"י, רמב"ן, אבן עזרא) אינם מציינים את סוג החיה, גם לא בספר האגדה.²⁹ אולם בקוראן (מאה שביעית) כתוב שהזאב אכל אותו ("فأكله الذئب" - יוסף, 17). בשיר "אמור ליוסף הבכור", אין אזכור מי טרף את יוסף. לעומת זאת, בכמה מן השירים מזוהה החיה הטורפת כזאב, אפילו בשירו של שבזי "שרד מנאמי פוג ניסאן", שבו כתוב: "צאדמתהו אד'יאב אלוטאן" (פגעו בו זאבי הערבות). ובשירים אחרים: "אסבח אלאה אלערש", המשורר מציין את הזאב כטורף - "וקאל ד'א תונית אבנך. פאערף אמארתה; מעא אלד'אב לקינאה"³⁰ (ואמר זו כותונת בנך, הכר את סימניה; עם הזאב מצאנוה).

בשיר "אסבח אלאה אלכל" כתוב, אחרי ששחטו "עתוד (שעיר עיזים) מן הצאן": "יהודה בקא חאצר. אלא אביה קד עזם: וקאל לה לקינאה. מעא אלדיב בהיגתה" (יהודה נשאר נוכח, אל אביו בא, ואמר לו מצאנוה, עם הזאב בסערות/בהשתוללותו. هيج - هيجان התגעשות, השתוללות). משפט דומה מופיע בשיר "אסבח אלאה אלערש" - "וראח אלרסול פי אלחאל. אלא ענד אבוה מהתם: וקאל דא תונית אבנך. פאערף אמארתה: מעא אלדיב לקינאה" (הלך השליח מייד, אל אביו מודאג, ואמר זו כותונת בנך, הכר סימניה, עם הזאב מצאנוה).

בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן" כתוב: "סארו אלא אלביר ידרבו: בין אל חנושאת יחנבוה חתא קמיצה אסלבוה: תים אגמסוה ואמלוה דמיאן. וארסלו דאך אלאואן: לא ענד אביהם קול מפנן. קד אכלה דיב אלוטאן:" (הלכו לבור השליכוהו, בין נחשים תפשוהו [נתפש/נלכד], אפילו את בגדו שדדוהו, אחר כך טבלוהו ודם מלאוהו, ושלחוהו באותו זמן אל אביהם באומרם: כבר אכל אותו זאב הערבות) כמו בשיר של שבזי. אפשר שזיהוי הטורף כזאב קיים במסורת היהודית, ולכן הוא מופיע גם בשירים.

תגובת האב בראותו את כותונת בנו טבולה בדם

ברוב השירים תגובת האב תואמת את הנאמר במקרא: "ויקרע יעקב שמלותיו וישם שק במתניו ויתאבל על בנו ימים רבים: ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וימאן להתנחם ויאמר כי ארד אל בני אבלי שאולה" (בראשית ל"ד 34-35).

29 ראו: ביאליק ורבינצקי, ספר האגדה, עמ' ל"ח-מ"ג.

30 שבזי, חפץ חיים, עמ' רכ"ב.

בשיר של שבזי "שרד מנאמי פוג ניסאן" – כמו במקרא "כִּרְאֵק תִּנְאֲבָה צָאֵר חֲזַנָּאן / ואלדמע מן פִּק אלונגאן" (קרע את בגדיו והתעצב / והדמעות על הלחיים).

גם בשיר "אסבח אלה אלכל" כתב המשורר "פלמן ראאהא צאר מגשי לסאעתה: וקאל תוניית אבני. וריחה ונפחתה: בקא חאיר אלפכרה ואעיאנה גזאר: ובאכי עלא יוסף. ליאלה מעא אלאנהאר:" (כאשר ראה אותה התעלף באותה שעה, ואמר: כותונת בני, וריחו וניחוחו, נשאר מבולבל ועיניו מלאות [דמעות], בוכה על יוסף בלילות ובימים).

השיר "אסבח אלה אלערש", כקודמו, הולך לפי רוח המקרא:

"וקאל תוניית אבני. ודא ריח גִּנְתָּה: ולאכן דא מנכס. וכרק לכסותה: ובעד אן יעקוב צאר. חאיר ומפתכר: תם אלתיבס אלצבר וקלבה מכתסר: פגאו גמיע אלעול. באכבאר עסא יקר פלם עאד רצי יקבל. ואנזל לדמעתה: פיעקוב צאר האים: ויבכי עליה דאים: לאנה בקא נאדם:" (ואמר [זו] כותונת בני, וזה ריח בגדו, אולם זה מכס, וקרע את בגדיו, ואחרי שיעקב נעשה נבוך ומהרהר, התעטף בסבלנות אך ליבו שבור. באו כל ילדיו, בסיפורים אולי יחדל, ולא רצה לקבל [ניחומים], והמשיך לבכות. יעקב נעשה סובל, בוכה עליו תמיד, כי נשאר מצטער).

לעומת זאת, בשיר "אַבְדֵּע בְּמֵן הוּ עֲאֲלִי אֶלְשֶׁאן" כתוב:

"דִּיא תוֹנִיַּת יוֹסֵף חֲבִיבִי, דִּי סָאֵר מֵן עֲנְדִי גִבִּי (זו כותונת יוסף אהובי, שהלך ממני ונעלם).

גְּרוּה אֶלְאֲחִי'וֹאן בְּאֶלְעִי'בִי, פִּקְדִי אֶנָּא לְלִגְאִי'בִי (לקחו אותו האחים בכלימה, געגועיי לזה הנעדר).

בדברים אלה ("הלך ממני ונעלם", געגועיי לזה הנעדר"), כמו בקוראן, המשורר רומז במילים שונות שיעקב יודע שבנו לא מת. יעקב מכיר את ילדיו, וכבר כתוב בקוראן "הביאו את כותנתו ועליה דם כוזב" (יוסף, 18). הוא יודע שילדיו משקרים. אין סימני האבל הכתובים בתורה, "ויקרע יעקב שמלתיו וישם שק במתניו ויתאבל על בנו ימים רבים" (בראשית ל"ז, ל"ד). יעקב, בשיר כמו בקוראן, מציין את היעדרותו של יוסף, צערו על שבנו רחוק ממנו והדאגה לגורלו. ב' גרסיאל אומרת בעניין זה, שהקוראן משנה את תגובת יעקב, שאמר בעקבות הודעת בניו על מה שקרה ליוסף: "אך לטוב יחל ומאלוהים יש לבקש עזרה, לבל יהיה הדבר אשר תספרו" (יוסף, 18). זאת משום שיעקב האמין,

שהחלום שבו גרמי השמיים משתחווים ליוסף היה אמיתי, ולכן כאשר יוסף סיפר לו את החלום, הוא הגיב במילים "וְكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ" (שם, שם, 6). כך יבחר בך אלוהיך וילמדך את פשר הדברים וישפיע עליך מחסדו). לכן, כשבאים האחים ומספרים ליעקב שיוסף מת, הוא אינו מאמין להם. ייתכן שמחמד הושפע ממדרש קדום האומר שהאב האמין בתקפות החלום ואף רשם לו לזיכרון: "ואביו שמר את הדבר – נטל קולמוס וכתב באיזה יום ובאיזה שעה ובאיזה מקום" (בראשית רבה פ"ד, י"ב).

מחיר מכירת יוסף

בתורה כתוב: "וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף" (בראשית ל"ז 28). בקוראן כתוב: "وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ" (מכרוהו במחיר זניח) (יוסף, 20), מחיר זול ביותר ובהמשך "ذَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ" (דרהמים/מטבעות ספורות). הפרשנים לפסוק זה מציינים את הסכום "20 כסף". כמעט בכל השירים מתוארים סבלו של יוסף בבור ומכירתו ב־20 כסף. יש שהוסיפו שזה מחיר זול מאוד (כמו בקוראן), ובראשם שבזי בשירו "שרד מנאמי פוג ניסאן" – "עשרין דראהם חקר אלאַת'מאן" (20 דרהמים הזול במחירים).

בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן. די הו סלאַתי ואלאמאן" מציין עודד בן זכריה, אחרי "מחיר זניח", את מספר המטבעות "מכרוהו בעשרים לערבים".

"זאד ת'מנוה תת'מון מסייב, באעוה פֿעשרין ללערב".

(עוד העריכוהו במחיר זניח, מכרוהו בעשרים לערבים)

שבזי מוסיף "אַמא אלתגאר אהל מדי־אן / באעוה באַמנאלן רִזאן" (אולם סוחרי אנשי מדיין/מכרוהו בכסף רב).

יוסף בבית פוטיפר

בסופו של דבר נמכר יוסף לפוטיפר, ושם זכה ליחס טוב ולאמון. עם הזמן חש רווחה ונוחות ועל כך אומר המשורר בשיר "אמור ליוסף הבכור":

"למן יוסף אשֶתֶרַח. וְזַאל מְנָחוּ אֶלְתֶּרַח: (כשיוסף התרווח, וחלפה ממנו הדאגה)

חֶסְנָה קֶהר בְּדֶר אֶלְצֶבַּאח. אֶשְׂרֶק עֲלֶיהָ נֹר אֶלְקֶמֶר"³¹ (יופיו גבר על אור הבוקר. זרח עליו אור הירח).

³¹ שבזי, חפץ חיים, עמ' קצ"ז.

פיתויי אשת פוטיפר ותגובת יוסף

על ניסיונותיה של אשת פוטיפר לפתות את יוסף מצאו לנכון רבים מן המשוררים להרחיב יותר, אפילו שבזי, שהוא המקור לחיקוי. שבזי הקדיש שני בתים שלמים לתיאור תחושותיה של אשת פוטיפר בשיר, זליכה,³² ובית וחצי לדרישיו בינה לבין יוסף ולהאשמתו (בסך הכול 3.5 בתים). אם נסתכל על כל השיר הבנוי מתשעה בתים, שהראשון הוא הקדמה והאחרון סיום, וכל הסיפור בשבעה בתים, נראה שמחצית השיר מוקדש לחלק המעניין בין יוסף ואשת פוטיפר.

”מן חין פוטיפר שָׂרָאָהוּ / וְלוֹהָהּ פִּי בִּיתָהּ וְכִיל (מאז שפוטיפר קנה אותו, הפקידו על ביתו כבא כוח)

וּבְאַרְךְ אֵלֶּלָהּ פִּי מִגָּאָהוּ / אֲמָנָאֵל סִידָהּ וְאַלְמָכִיל (ואללה בירכו בכל מה שעשה, נכסי אדונו וכל אשר לו)

צִנֵּת זְלִיכָה פִּי הָוָאָהוּ / וְקִלְבָּהָּ פִּיהוּ יָמִיל (חשה זליכה באהבה לו, וליבה אליו נטה)

קָאֵלֶת חֲבִיבִי כְּאַטְרִי הָאֵן / עֲאֲשֵׁק לְחֻבֵּךְ פִּי עֵינָן (אמרה: אהובי, מחשבתי הושפלה, חפצה באהבתך ב[אופן] גלוי)

יָא כֹּל וְקַד סְמִסְמִתֵּנִי (הוי אהוב כבר גרמת לי סבל)

וְאַטִּיב אֵלָא נֶאֱדָמְתֵּנִי (ואירפא רק אם תבלה איתי)

חֲתָא אֲלִמְעָאֵשׁ מֵא דְאַקְנִי (אפילו מזון איני יכולה לאכול)

מִפִּתּוֹן בֶּךָ יָא בְּדֵר שְׁעֵבָאן / מִן הִיאֲתֵךְ עֵינִי מִלְּאֵן (מוקסם [לבי] ממך הוי ירח "שעבאן", מצורתך עיני מלאה)

וְלֹא נָטִיב פִּי דֹּק אֲלֶאֱפָנָן / יָא כֹּל וְיָא סִיד אֲלֶחִיסָאן (או ניטיב בטעימת השמחה. הוי אהוב והוי אדון היופי)

שֶׁאֲהַדֵּת חֲסִנְךָ מֵאֵל עֶקְלִי / מִסְּלוּב זֵין אֲלִגְמָאֵל... (ראיתי את יופיך נטה שכלי / נמשך ליפי היופי)

32 זיהוי הנוכחים בשמותיהם בסיפור יוסף קיים במרבית ספרי قصص الأنبياء כגון: الشعراوي, قصص الأنبياء والمرسلين, ص. 151–222. كسائي, قصص الأنبياء, ص. 156–179. واني, عرائس القرآن, ص. 339–565. الثعلبي, قصص الأنبياء, ص. 111–147. ابن كثير, قصص الأنبياء, ص. 200–231. بياضوي, أنوار التنزيل, ص. 408–474. رازي, عصمة الأنبياء, ص. 48–58.

לא קל היה לאשת פוטיפר. יופיו של יוסף הלך והתעצם מיום ליום, והיא לא
יכלה להישאר אדישה. בשיר "אמור ליוסף הבכור"³³ נאמר:

טאלת בהו עין אלמרה. בקת בחסנה חאירה: (נמשכה אליו עין האישה. ביופיו
נשארה נבוכה)

ואלליל תמסי סאהרה. תנצר ליוסף חין יכטר: פז' (בלילה נשארת ערה, מחכה
ליוסף שיבוא)

בקת תלבס באלחריר: תם אעתלת פוק אלסריר (נשארה ללבוש משי, אחר כך
עלתה על המיטה)

תם אלחגול תסמע צריר. לא טאל פיה אלנצר: פז'... (אחר כך אצטודות הרגלים
[حُجُل ج. حُجُل] משמיעות צלצולים [כנראה מרטט], כשהיא מאריכה/ממשיכה
להביט בו).

בחלק זה הוסיף כל משורר כיד הדמיון עליו ממה שקרה בין יוסף לזליכה,
אשת פוטיפר. הכנותיה לקראתו, הניסיונות לפתותו וכמובן תגובתו. יוסף,
כאמור, עבר הטרדה מינית מצד אשת הבוס במשך תקופה: "ויהי כדברה אל
יוסף יום יום ולא שמע אליה לשכב אצלה להיות עמה" (בראשית ל"ט 10). אך
הוא לא מסכים "וימאן", אפילו הסביר לה מדוע אינו מוכן להיעתר לה. ואילו
בשירים יש שהוסיפו את מה שכתוב במדרשים ובאגדה לגבי התפתותו של
יוסף. היא כמעט הצליחה להכניסו למיטה, לולא ראה את דמות אביו ברגע
הנכון ומייד נמנע מלהתפתות.

שבזי אומר:

"סמע אבוה נאדה באמצאן / וקאל יוסף לא תלכאן:

ואסם אלמהמל עאלי אלשאן / מנקוש פי אסמאך מלאן".

(שמע את אביו קורא אליו / ואמר: יוסף אל תבגוד:

שם האל נעלה מכול / חקוק הוא בשמך במלואו)

ורק אחרי זה "אלאן תרכהא סאר הארב / שלת קמיצה חין הרב:

וקלבהא נאדם ותאעב / ואמסית תשמה פי חרג"

(מייד עזב אותה כשהוא בורח / לקחה את בגדו כשברח:

33 שבזי, חפץ חיים, עמ' קצ"ז.

וליבה מצטער וכואב / ונשארה להריחו [את הבגד] במבוכה)...

גם בשיר "אבדא במן הו עאלי אלשאן" המשורר מציין את התפתותו של יוסף, שכמעט נכנע לפיתויי אשת פוטיפר אבל ברגע האחרון: "רֵאָא אַבִּיה פִּי צוֹרְתָה: תָּם אֶסְתַּרְד מִן שְׁהוּתָה: הָרַב וְכָלָא כְּלָעָתָה" (ראה את אביו בדמותו: אחר כך חזר בו מתאוותו: ברח והשאיר את בגדו).

בשיר "אסבח אלאה אלכל" המשורר מרחיב כאן את הדיבור ואומר: "דְּכַל יוֹם מִן אֱלֹאִיָּאִם. לְתַדְבִּיר צִנְעָתָה: (נכנס ביום מן הימים לסדר מה שהיה צריך)

וְהִי גִלְקַת אֱלֵבָא. וְשִׁדַּת בְּזוֹרְתָה: (היא נעלה את הדלת ומשכה בבגדו [וְזָרָה כִּיסוּי חֲלָצִיִּים])

בְּהָא הֵם אֵין יַפְעֵל. וְסִרְוֵאלְהוּ פִּתַּח: (בה חשב [בכל זאת] לעשות. ומכנסיו פתח) פִּתַּח סִתָּה אֲזָרְאֵרְן. וְאַסְעָא בְּהָא יִשְׁבַּח: (פתח שישה כפתורים, והחל לאחוז בה)

רֵאָא מִתָּל אַבִּיה יַעֲקֹב. עֲלָא אֱלֵבָא קֵד שַׁח: (ראה כמו אביו יעקב. בדלת כבר בא/הציץ)

וְקֹאֵל הַפְּדָא תַּפְעֵל. וְאַמְסֵךְ בִּלְחִיָּתָה: (ואמר: כך אתה עושה. ותפס בזקנו) פִּבְטֵל וְלִם יַפְעֵל: (ביטל ולא עשה)

וְהִי אַרְבַּקַּת נָא וַיֵּל: (והיא קראה בקול: אבוי)

אֲגִירוּ עָלַי וְאַעְגֵּל: ... (הצילו אותי במהרה)...

מה שהביא את יוסף למאסר, על לא עוול בכפו.

ירידת האחים למצרים – והטרטורים שהם עוברים

שירים רבים מסתיימים בפתרון החלומות של השרים ושל מלך מצרים, כמו שירו של שבזי "שרד מנאמי פוג ניסאן", אך יש שירים שמאריכים בחלק זה. השיר שמפרט בעניין זה הוא "אמור ליוסף הבכור" - הוא מפרט את חלומות השרים ושני חלומות פרעה (השיבולים והפרות) ואחר כך מאריך ביותר בעניין האחים. בשיר 77 בתים ולחלק של האחים המחבר מקדיש 31 בתים. לא אאריך כאן בפירוט, כי הוא תואם את הנאמר בתורה, אך אתייחס לדבר אחד שאינו קיים בתורה וגם לא בקוראן. הוא מופיע בשיר "אמור ליוסף הבכור"

ובסיפור "קצת יוסף הצדיק" מאוסף כתבי יד של מרדכי יצהרי המופיע בספרו מועדים לשמחה.³⁴

בשיר "אמור ליוסף הבכור" מאת משורר אלמוני נאמר:

"גאו אלא יוסף שכו. אלצעף מן אלגוע כס בכו

וקאל להם קד קלת ד'כו. פֿלֶין יכסב לה סבר

קאלו כסבנא וואנטזע. ומא אכל מא זאד נפע

קד צאע האדפ אלשבע. ומא בקא קט לה אתארי"³⁵

(באו אל יוסף להתלונן. החולשה מהרעב כמה בכו

אמר להם כבר אמרתי פעלו בחוכמה. כל אחד מכם יכין במידה

אמרו אגרנו ואזל. ומה שאנו אוכלים לא מועיל

כבר אבד אותו שובע. ולא נשאר ממנו זכר)

בבתי שיר אלו מציין המשורר בבירור שהפנייה היא ליוסף. הוא גם זה ששואל מדוע לא שמעו בקולו ואגרו בתבונה דגן מתקופת השפע לימי הרעב. מתשובתם מתברר שאכן עשו זאת, אך ללא הועיל.

בסיפור "קצת יוסף הצדיק" מאוסף כתבי יד מרדכי יצהרי, המופיע לפני "קצת יוסף בשירה"³⁶, כתוב שהפנייה הייתה אל פרעה:

"מן בעד הד'א אלכלאם, גוועו אהל מצר, וגאו אלא ענד פרעון, וקאלו לה: "יא סלטאן אלזמאן, נחנא גאוועין ולם חצלנא איש נאכל". קאל להם: "ליש מא כסבתו אלחנטה פי סנין אלשבאע לסנין אלגוע, וקד ביין עליכום יוסף אלנבי"? קאלו לו: "יא מולאנא, קד כסבנא, וסווסת ופסדת עלינא". קאל להם: "איש אעמל לכם, רוחו ענד יוסף ואלד'י יאמרכם אפעלוה"³⁷ (אחר הדברים האלה, רעבו תושבי מצרים ובאו אל פרעה, ואמרו לו: "הוי שליט הנצח, אנחנו רעבים ואין לנו מה לאכול". אמר להם: "למה לא שמרתם חיטה בשנות השובע לשנות הרעב, וכבר הבהיר לכם זאת יוסף הנביא?" אמרו לו: הוי אדוננו, כבר שמרנו,

34 יצהרי, מועדים לשמחה, עמ' 197–243.

35 שבזי, חפץ חיים, עמ' קצ"ט.

36 יצהרי, מועדים לשמחה, עמ' 197–243.

37 יצהרי, מועדים לשמחה, עמ' 228.

אך זו [החטיה] התליעה³⁸ והתקלקלה לנו. אמר להם: מה אעשה לכם, לכו אל יוסף ומה שיצווה עליכם עשו).

יוסף מונה שליט על מצרים

את עלייתו של יוסף לשלטון המשורר מציין בשיר "אסבח אלה אלכל. ואעלא בחכמתה":

ומן בעד מא ולאה. פקאל לה בקול עגיב: (ואחרי שמינה אותו. אמר לו בקול מופלא)

אנתה מלך ואפי. ושורך לנא מציב: (אתה מלך מושלם. ועצתך לנו אמת)

ומא עאד נגד מתלך. בכל טאעתן אדיב: (לא נמצא עוד כמוך. בכל ציות אדיב)

פאבקא עלא ביתי. ואחצר גמאעתה: (הישאר על ביתי. והבא את חבורתו)

ואחצר להו מרכוב: (הביא לו מרכבה)

וזפוה מלך מנצוב: (והובילוהו [כ]מלך תמיר/עומד)

בקא ענדהם מחבוב: (נשאר אצלם אהוב)

ואעטאה תאג אלמלך. וזאד לה חלקתה: (נתן לו את כתר המלך. והוסיף לו את חותמו)

ליבקא עלא אלכרסי. ויחכם מכאנתה: פזי³⁹ (כדי שיישאר כל הכיסא. וישלוט במקומו)

בהמשך מתוארות פעולותיו של יוסף בארץ מצרים כדי לאגור אוכל לשבע השנים השחונות, ירידת האחים למצרים, קורותיהם ולבסוף בואו של האב עם שאר בני ביתו, כפי שמסופר בתורה.

סיכום

מעניינים ביותר השינויים בשירים ביחס לנאמר בתורה והימצאותם במקורות זרים, במקרה זה – בקוראן ובחדית'. אין זה פלא. הקשר בין היהודים לערבים, הישיבה בחברותא, שמיעת סיפורים מהשכנים המוסלמים והכרת המקור הערבי – הקוראן – הביאו לכך שמשוררים יהודים הכניסו בשיריהם גם פרטים שאינם כתובים בתורה. איך קורה שיהודי כותב באופן זה? מחמֵד

38 سوس - תולעים, ומכאן "סווסת" – התליעה.

39 שבזי, חפץ חיים, עמ' רכ"ה-רכ"ו.

מתולי א[ל]-שעראוי (1911–1998), איש דת ושר ההקדשים המצרי לשעבר, הנחשב לאחד מפרשני הקוראן המפורסמים בזמן החדש, אומר: "סיפור יוסף ע"ה דובר בו ונכתב עליו קודם לקוראן הקדוש, אולם כאשר הופיע הסיפור בקוראן, עזבו חכמי היהודים את ספריהם והחלו לקרוא אותו [את הסיפור] בקוראן הקדוש, כי הסיפור בקוראן בנוי בצורה מופלאה בלתי ניתנת לחיקוי ובעלת יכולת להניע את הנפש, וגילוי העמדות השונות בנפש האנושית, כל זה בפסגת הבאת הדברים על כן הוא הסיפור היפה ביותר, כי הכול יודעים את ההיסטוריה שלו ואירועיו, כי הוא ירד [נכתב] בספרים הקודמים".⁴⁰

מלומד מצרי זה מרמז כאן על התפיסה המוסלמית המוכרת, שהיהודים קיבלו את התורה, אך שיבשו אותה. ואילו מִחְמַד, הנביא הנבחר, בתקופה שבה היהודים כבר נענשו (הוגלו מארצם), קיבל את דברי האל כפי שכבר נמסרו לעמים אחרים (יהודים ונוצרים) לפניו ועל כן הדברים מסודרים יותר. דברים אלה מופיעים גם בסיפורי הנביאים שהוזכרו לעיל, שבהם המחברים המוסלמים מציינים את מה שנאמר בתורה כדי להדגיש את השוני במקורות, וקובעים שהדברים בקוראן הם הנכונים.

ניתן ללמוד מדברי א[ל]-שעראוי שהיהודים פתוחים לשמוע ולאמץ סיפורים גם מהעריבים, שהרי סיפור יוסף מכיל לא רק את הנאמר בתורה אלא גם פרשנות ומדרשים רבים שנכתבו עליו. רבים מהם הגיעו גם לקוראן ולחדית' (מסורת בעל פה) של המוסלמים. וכשהיהודים התוודעו לנאמר בקוראן, ראו ברבים מן הפרטים בו דברים מוכרים מהמקורות היהודיים.

ידוע לי, שיהודים לא מעטים בתימן הכירו את הקוראן ואפילו ידעו בעל פה חלקים ממנו.⁴¹ לי באופן אישי היה קשה לקבל את העובדה שיהודי בתימן המכיר את התורה, ברוב המקרים, בעל פה, ישרב בשירתו אלמנטים קוראניים הסותרים את הכתוב בתורה. אך נראה שזה לא הפריע ליהודים בתימן. עובדה שהדברים נכתבו והגיעו לדפוס, מבלי שאיש יקום ויגנה או יפסול אותם.

40 الشعراوي, قصص الأنبياء, ص. 151.

41 אבי ז"ל, יוסף בן יחיא סלימאן, ידע בעל פה פרקים שלמים מהקוראן. רוב שנות חייו בתימן עבד אצל ערבים מוסלמים (היה תופר מעילי עור ונעליים בצנעא, והיה מגיע הביתה רק בחגים). כשלמדתי באוניברסיטה קורס בקוראן, החל לצטט באוזניי פרקים מן הקוראן, אף כי לא ידע לקרוא ערבית. כששאלתי אותו איך הוא יודע את זה, אמר: הייתי יושב בזמן עבודתי בבתי העריבים ושומע את ילדי המוסלמים משננים את פסוקי הקוראן פעמים רבות. כמו כן, הרב מרדכי יצהרי (תושב ראש העין, משורר וסופר בערבית ובעברית, עורך הספר מועדים לשמחה) - אותו שמעתי במו אוזניי, מצטט בעל פה קטעים שלמים מהקוראן ומהשירה הערבית הקלסית. בקיאותו בשתי השפות, ערבית ובעברית, מעוררת התפעלות.

רשימת מקורות

- ביאליק, ח"נ, ורבניצקי, י"ח (תשל"ג). ספר האגדה, תל אביב.
- בן עמי נ' (תשע"א). יסודות קוראניים בשיר על 'קצת יוסף', תימא י"ג, נתניה, עמ' 55–79.
- בן עמי, נ' (2013). קאלת תעז אלעדינה – ר' שלום שבזי, אפיקים לתחייה רוחנית וחברתית, גיליון קל"ח-קל"ט.
- גרסיאל, ב' (2006). מקרא, מדרש וקוראן, בני ברק.
- הלוי, ר' (תשנ"ט). שירת ישראל בתימן, קריית אונו, חלקים א'-ג'.
- טובי, י' (תשמ"ב). כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים.
- יצהרי, מ' (תשס"ג). (עורך). מועדים לשמחה: הגדה של פסח, נתניה.
- רבלין, י"י (תשכ"ג), אלקראן, תל אביב: דביר.
- שבזי, ש' (תשכ"ו). חפץ חיים, שירי שלם שבזי ומשוררי תימן. ירושלים: הוצאת שלמה מקיטון.
- שבזי, ש' (תשכ"ו). ספר השירים הגדול. ירושלים: הוצאת יוסף בן אהרן חסיד.
- إبن كثير, إسماعيل بن عمر (د. ت.). قصص الأنبياء. القاهرة.
- البياضوي, عبد الله بن عمر (1968). أنوار التنزيل وأسرار التأويل. مجلد أ, اوسنابروك.
- الثعلبي. أحمد بن محمد (د. ت.). قصص الأنبياء المسمى بالعرائس. القاهرة.
- الثعلبي. أحمد بن محمد (1969). المنجد في اللغة والأعلام. بيروت: دار المشرق.
- الشعراوي, محمد متولي (2002). قصص الأنبياء والمرسلين. بيروت.
- القرآن الكريم.
- الكسائي, محمد بن عبد الله الكسائي (1922). قصص الأنبياء. ليدن.
- النجار, عبد الوهاب (1970). قصص الأنبياء. بيروت.
- الواني, محمد بن بسطام (1971). عرائس القرآن ونفائس الفرقان وفراديس الجنان المعروف بقصص الأنبياء. بيروت.
- الرازي, فخر الدين محمد بن عمر (2009). عصمة الأنبياء, القاهرة.

מורה דרך

הוראת
הערבית
והאסלאם

יחידה להוראת הסיפור
أَلصَّغَارُ يَضْحَكُونَ / زَكَرِيَّا تَامِر

יחידת הוראה ללימוד הסיפור

الصَّغَارُ يَضْحَكُونَ¹

מאת זכריא תאמר

ד"ר אלון פרגמן

הקטנים צוחקים / זכריא תאמר

זכריא תאמר נולד באחת משכונות דמשק ב־1931, בתקופה שבה הייתה סוריה נתונה תחת שלטון המנדט הצרפתי. עם סיום לימודיו בבית הספר היסודי נאלץ לעזוב את ספסל הלימודים כדי לסייע בפרנסת המשפחה, והחל לעבוד במלאכות שונות, ביניהן נפחות. את השכלתו השלים בכוחות עצמו כאוטודידקט מובהק. לקראת סוף שנות ה־50 החל לפרסם את סיפוריו הקצרים, ותוך זמן קצר התגלה כישרונו הנדיר בכתיבה אלגורית, צינית, ביקורתית וחתרנית נגד עוולות השלטון, שלילת זכויות אדם ומניעת חופש הביטוי. את מיטב סיפוריו כתב תחת שלטונו של חאפטי אלאסד (ששלט בסוריה בשנים 1970–2000 עד לפטירתו). תאמר פרסם את סיפוריו הקצרים בכתבי עת ספרותיים ובקובצי סיפורת עבור האליטה האינטלקטואלית של זמנו, במטרה להוביל שיח ציבורי נגד הצנזורה ומניעת חופש הביטוי. בשנות ה־70 של המאה ה־20 כתב כ־100 סיפורים לילדים, ואף בהם רמיזות לנכונות להקרבה עצמית תמורת ערכי החירות וחופש הביטוי. לתפיסתו של תאמר, ערכים אלה הם שמבדילים את האדם משאר היצורים בעולם, ובלעדיהם אין טעם בחיים.

ב־1981 זומן תאמר למשרדו של שר ההגנה הסורי דאז, מוצטפא טלאס, ונדרש לעזוב את סוריה עם אשתו ושני בניהם. הוא עקר לאוקספורד, משם הוא ממשיך לפרסם את כתביו עד עצם היום הזה. בשנים האחרונות, לאחר שבשאר אלאסד החל לחוס ולפגוע בשיטתיות במתנגדים לשלטונו ("המורדים"), כפי שהם מכונים באמצעי התקשורת), החל תאמר להביע את עמדתו. עם פרסום

1 הסיפור מומלץ כהעשרה לתלמידי כיתות י'-י"א, ואינו מאושר כיצירת ספרות לבגרות.

הספר הדו־לשוני "הילדים צוחקים" בישראל, בעברית ובערבית, נסעתי ב־1 במרס 2018 לפגוש את תאמר, שאירח אותי בביתו שבאוקספורד, בחברת אשתי ואשתו. תאמר, שבימים אלה ימלאו לו 88 שנה, עדיין חי את תחושת הפחד כמי שנרדף על ידי השלטון הסורי ואת תחושת הכאב על הניתוק מבני משפחתו שבסוריה, אך מסרב להרפות מעמדותיו וממחויבותו להגן על זכויות בני האדם, ובראשן - חופש הביטוי, באמצעות הכתיבה, יהיה המחיר שיידרש לשלם אשר יהיה.

הסיפור "הילדים צוחקים" פורסם בסוריה פעמיים בשנות ה־70: האחת - כסיפור אחד מני סדרת סיפורים קצרצרים תחת הכותרת "האויבים", בקובץ שיועד לאינטלקטואלים עמיתיו, והשנייה - כספרון ילדים מאויר, בהפשטה לשונית קלה. סיפור זה עשוי להמחיש בצורה פנטסטית את לשונו הפיוטית, הלירית, השירתית כמעט של תאמר, וכיצד הוא מצליח ללעוג באמצעותה לאדנות השלטונית וליצור "פירמידה הפוכה", שבה קבוצת הילדים, הנחשבת לאחת הקבוצות החלשות בחברה, הופכת באחת להיות הקבוצה הלועגת לצו המלך. תאמר הוא אחד הכותבים הראשונים בסוריה ואולי אף בעולם הערבי, שמציבים את הילדים באותה תקופה כגיבורים הראשיים בסיפוריהם, כמחוללי שינוי וכמבשרי עתידה של החברה, באמצעות חירות וחופש ביטוי מוחלטים.

אֶלְصָגָר יִצְחָקוֹן / זָגְרִיָּא תַמִּר²

- 1 שֹׁהֵד אֲמִלֵּךְ יוֹמָא עֵדָא מִן אֲוֹלָד יַלְבּוֹן בִּי אֶחָד הַחֲקוֹל
- 2 וַיִּצְחָקוֹן בְּמָרְח, פִּסְאֲהֻמִּי: "לִמָּדָא תִצְחָקוֹן?"
- 3 קָל וָלֵד וָאֶחָד: "אֲנָא אֶצְחָק לֵאן אֲסַמָּא זִרְקָא".
- 4 קָל וָלֵד תַּאן: "וָאֲנָא אֶצְחָק לֵאן אֲשָׁחַר חֲצִירָא".
- 5 קָל וָלֵד תַּאֲלִי: "וָאֲנָא אֶצְחָק לֵאן אֲעַסַּפִּיר תַּפִּיר".
- 6 נִזְרַר אֲמִלֵּךְ אֶל אֲסַמָּא וְאֲעַסַּפִּיר וְאֲשָׁחַר פּוֹגְדָהָ לֹא תִצְחָק,
- 7 פִּאֲתִנַּע בִּאן אֲוֹלָד יִצְחָקוֹן מִנֵּה.
- 8 פִּעָאֵד אֶלִּי פִצְרֵה, וָאֲסַדֵּר אֲמָרָא בִּמְנַע אֲהֵל מְמַלְכֵי מִן אֲצְחָק.
- 9 פִּאֲטָאֵךְ אֲנָס אֲכִיבָר אֲסַנִּי אֲמָר, וְקִפּוּא עֵן אֲצְחָק,
- 10 גֵּיִר אֲנִי אֲוֹלָד אֲלִסְגָּר לֹא יִיבָלּוּ בִּאֲמַר אֲמִלֵּךְ וְזָלְלוּ יִצְחָקוֹן לֵאן
- 11 אֲשָׁחַר חֲצִירָא וְאֲסַמָּא זִרְקָא וְאֲעַסַּפִּיר תַּפִּיר.

² מתוך הקובץ: הנמרים ביום העשירי 1978: 22. הסיפור הופיע גם בספרון מאויר לילדים בעיבוד

- המפרדות -

שמות עצם וצירופים	פְּרָד (יחיד)	גִּמְע (רבים)
קטן	صَغِير	صِغَار
מספר	عَدَد	أَعْدَاد
ילדים מספר	عَدَد מִן الْأَوْلَاد	
שדה	حَقْل	حُقُول
אחד השדות	أَحَد الْحُقُول	
חדווה, עליצות	مَرَح	
ארמון	قَصْر	قُصُور
צו	أَمْر	أَوَامِر
מניעה	مَنْع	
תושבים, נתינים	أَهْل	أَهَالِي
ממלכה	مَمْلَكَة	مَمْلَكَات
תושבי ממלכתו	أَهْل مَمْلَكَتِهِ	
צחוק	ضِحْك	
איש, אנשים	إِنْسَان	نَاس
המבוגרים	الْكِبَار السِّنَّ	
לא שעו ל-	لَمْ يُبَالُوا بِـ	
הוסיפו לצחוק	ظَلُّوا يَضْحَكُونَ	

ביטויים נוספים:

אלא ש عَيْرَ أَنَّ כי, מפני ש لَأَنَّ

פעלים	המאזי (עבר)	המזאע (עתיד)
הביט	نَظَرَ	يَنْظُرُ
צחק	ضَحِكَ	يَضْحَكُ
שיחק	لَعِبَ	يَلْعَبُ
שאל	سَأَلَ	يَسْأَلُ
ראה, צפה	شَاهَدَ	يُشَاهِدُ
הצחיק	أَضْحَكَ	يُضْحِكُ
פרסם	أَصْدَرَ	يُصْدِرُ
השתכנע	إِقْتَنَعَ	يَقْتَنِعُ
מצא	وَجَدَ	يَجِدُ
שב	عَادَ	يَعُودُ
עף	طَارَ	يَطِيرُ
ציית	أَطَاعَ	يُطِيعُ
חדל לעשות, הפסיק	كَفَّ (عَنْ)	يَكْفُ (عَنْ)
הוסיף (לעשות)	ظَلَّ	يَظَلُّ

- فهم المقروء -

1. اُكْتُبُوا "صَحِيح" أَمْ "خَطَأً":

1. هُنَاكَ ثَلَاثَةُ أَوْلَادٍ فِي الْقِصَّةِ -

2. رَأَى الْمَلِكُ أَوْلَادًا يَلْعَبُونَ فِي قَصْرِهِ -

3. ضَحِكَ الْوَلَدُ الْأَوَّلُ لِأَنَّ السَّمَاءَ زَرْقَاءَ -

4. ضَحِكَتِ الْبِنْتُ لِأَنَّ الْأَشْجَارَ خَضْرَاءَ -

5. كَانَ الْوَلَدُ الثَّلَاثُ حَزِينًا (ללאוב) وَلَمْ يَضْحَكْ -

6. لَمَّا نَظَرَ الْمَلِكُ إِلَى السَّمَاءِ وَالْعَصَافِيرِ وَالْأَشْجَارِ أَخَذَ يَضْحَكُ -

7. لَمْ يَضْحَكِ الْمَلِكُ لِأَنَّهُ فَكَّرَ (חשב) أَنَّ الْأَوْلَادَ يَضْحَكُونَ مِنْهُ -

8. ضَحِكَ الْأَوْلَادُ الصَّغَارَ فِي بَدَايَةِ الْقِصَّةِ وَفِي نَهَائِهَا -

2. إِيخْتَارُوا الْجَوَابَ الصَّحِيحَ:

- مَعْنَى "بِمَرَحٍ" (سَطَّر 2):

أ. يَفْرَحُ

ب. يَحْزَنُ

- مَعْنَى "أَطَاعَ النَّاسَ" (سطر 9):

أ. فَعَلُوا مَا أَمَرَهُمُ الْمَلِكُ.

ب. ظَلُّوا يَضْحَكُونَ.

- مَعْنَى "لَمْ يُبَالُوا بِأَمْرِ الْمَلِكِ" (سطر 10):

أ. فَعَلُوا مَا أَمَرَهُمُ الْمَلِكُ.

ب. ظَلُّوا يَضْحَكُونَ.

3. أَحِيطُوا بدائرة حَوْلَ الجُمْلَةِ الصَّحِيحَةِ (هناك أَكْثَرُ من جُمْلَةٍ صَحِيحَةٍ

واحدة):

أ. كُتِبَتِ الْقِصَّةُ عَلَى يدِ كَاتِبٍ سوريٍّ مَشْهُورٍ.

ب. كُتِبَتِ الْقِصَّةُ فِي سَبْعِينَاتِ الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ.

ج. كُتِبَتِ الْقِصَّةُ اِتِّقَادًا (ДВИКОМ) لِحُكْمِ الرَّئِيسِ السُّوريِّ حَافِظِ الْأَسَدِ.

4. أَحِيطُوا بدائرة حَوْلَ الجُمْلَةِ الصَّحِيحَةِ:

أ. تَرْمِزُ الْقِصَّةُ إِلَى حُقُوقِ الْأَوْلَادِ وَالْحَيَوَانَاتِ.

ب. تَرْمِزُ الْقِصَّةُ إِلَى حُقُوقِ الْإِنْسَانِ وَحُرِّيَّةِ التَّعْبِيرِ.

5. أحيطوا بدائرة حول الجملة الصحيحة:

أ. أَطَاعَ الْكِبَارَ أَمْرَ الْمَلِكِ لِأَنَّهُمْ لَمْ يُحِبُّوا الْأَشْجَارَ وَالْعَصَافِيرَ وَالسَّمَاءَ.

ب. أَطَاعَ الْكِبَارَ أَمْرَ الْمَلِكِ لِأَنَّهُمْ خَافُوا مِنَ الْمَلِكِ.

6. أكملوا الجُمْلَةَ الْآتِيَةَ حَسَبَ الْقِصَّةِ:

يَلْعَبُ الْأَوْلَادُ فِي ...

يَضْحَكُ الْأَوْلَادُ لِأَنَّ ...

إِفْتَنَعَ الْمَلِكُ بِأَنَّ ...

السَّمَاءَ ... والأشجار ... والعصافير ...

7. הקיפו בעיגול את ההשלמה המתאימה בכל משפט:

1. ילעב / תלעב الولد في أحد الحقول وتضحك / يضحك بمرح.

2. يلعب / يلعبون الأولاد في أحد الحقول ويضحكون / يضحك بمرح.

3. السماء أزرق / زرقاء والأشجار أخضر / خضراء.

4. أطاع / أطاعوا الناس الكبار السن وكف / كفوا عن الضحك.

5. ظل / ظلوا الأولاد الصغار يضحك / يضحكون ولم يبالوا بأمر الملك.

8. סמנו בטבלה, לפי הדוגמה, למי מתייחס המשפט:

הנָּאס הַכִּבָּאָר הַסֵּנִי	הָאוֹלָאד הַצִּבָּעָאָר	הַמֶּלֶךְ	
	✓		יִלְעָבוֹן בִּי אֶחָד הַחֲקוֹל
			יִצְחָקוֹן בְּמָרְחַ
			עָאָד אֶלִי קִצְרֵהּ
			אַצְדָּר אֲמָרָא בְּמָנַע אֲלִצְחָק
			אַטָּעוּא אֲמָר הַמֶּלֶךְ
			חָאָפוּא מִן הַמֶּלֶךְ
			לֹא יִיָּאָלוּ בְּאֲמָר הַמֶּלֶךְ
			זָלְלוּ יִצְחָקוֹן
			זָלְלוּ יִלְעָבוֹן בִּי הַחֲקוֹל

9. أَكْمِلُوا الْقِطْعَةَ التَّالِيَةَ (إِسْتَعِينُوا بِمَخْزَنِ الْكَلِمَات):

«الصَّغَارُ يَضْحَكُونَ» _____ قصيرة كُتِبَتْ عَلَى يَدِ الْكَاتِبِ السُّورِيِّ

الْمَشْهُورِ زَكْرِيَّا تَامِرَ. _____ تَامِرَ فِي دِمَشْقَ فِي 1931 لـ _____

فَقِيرَةٍ، وَتَعَلَّمَ فِي الْمَدْرَسَةِ الْإِبْتِدَائِيَّةِ فَقَطْ. أَخَذَ تَامِرَ يَنْشُرُ قِصَصَهُ الْقَصِيرَةَ فِي أَوَاخِرِ

الْحَمْسِينَاتِ، وَنَقَدَ فِيهَا الْحُكْمَ _____، وَدَعَا لِمَنْحِ (קרא להעניק)

الْمُوَاطِنِينَ حُقُوقَهُمُ الْأَسَاسِيَّةَ (זכויותיהם הבסיסיות) وَحُرِّيَّةِ التَّعْبِيرِ (חופש

הביטוי). فِي 1981 هَاجَرَ تَامِرَ وَزَوْجَتُهُ وَأَبْنَاهُمَا إِلَى أوكسفورد، وَلَا يَرَالُ (עודנו)

يَنْشُرُ قِصَصَهُ الْقَصِيرَةَ فِي الْفَيْسبُوكِ وَيَنْقُذُ (מבקר) _____ بَشَارَ أَسَدَ

بَشِدَّةَ.

فِي قِصَّةِ «الصَّغَارُ يَضْحَكُونَ» يَسْخَرُ تَامِرَ مِنَ الْحُكْمِ الدِّكْتَاتُورِيِّ الَّذِي يُجَاوِلُ

سَلْبَ (לשלול) الْمُوَاطِنِينَ _____ الْأَسَاسِيَّةَ وَ _____ التَّعْبِيرِ.

מחזן הכלמא: (שימו לב, במחזן המילים יש מילים עודפות):

عائلة	السوري	حرية	قصة	حقوقهم	حكم	المواطنين	ولد
-------	--------	------	-----	--------	-----	-----------	-----

– תרגילי פועל –

להלן פעלים מתוך הסיפור "الصَّغَارِ يضحكون". נתחו אותם בטבלה לפי הדוגמה.

הפועל	שורש	בניין	צורה דקדוקית	גוף	תרגום
يَرْكَبُونَ	ر ك ب	1	فَعَلَ	נסתרים (הם)	רוכבים

1. يَضْحَكُونَ 2. شَاهَدَ 3. يَلْعَبُونَ 4. سَأَلَهُمْ 5. أَضْحَكُ 6. نَظَرَ

7. وَجَدَهَا 8. افْتَتَحَ 9. أَصْدَرَ 10. مَنَعَ 11. ضَحِكَ 12. أَطَاعَ

13. كَفُّوا 14. ظَلُّوا

הקטנים צוחקים³ / זכריא תאמר

מערבית: ד"ר אלון פרגמן

יום אחד ראה המלך ילדים משחקים באחד השדות וצוחקים בקול רם.

שאל אותם: "מדוע אתם צוחקים?"

אמר אחד הילדים: "אני צוחק, כי השמיים כחולים".

אמר ילד שני: "אני צוחק, כי העצים ירוקים".

אמר ילד שלישי: "אני צוחק, כי הציפורים עפות".

הביט המלך אל השמיים, הציפורים והעצים, ומצא שאינם מצחיקים כלל ועיקר. על כן השתכנע שהילדים לועגים לו ולשלטונו. שב המלך לארמונו והוציא צו האוסר על תושבי ממלכתו לצחוק.

המבוגרים צייתו לצו המלך וחדלו מלצחוק, אולם הילדים הקטנים לא שעו לצו המלך והמשיכו לצחוק, כי העצים ירוקים, השמיים כחולים והציפורים עפות.

3 הסיפור תורגם לראשונה לעברית בידי אלון פרגמן באנתולוגיה נמר מנייר, תל אביב: הוצאת רסלינג (2012).

"عِنْدَمَا قِيلَ لِحَبْرَانِ خَلِيلُ حُبْرَانِ هَاتِ لَنَا كَلِمَةً فِي التَّعْلِيمِ قَالَ:

أَمَّا الْمَعْلَمُ الَّذِي يَسِيرُ فِي ظِلِّ الْهَيْكَلِ، مُحَاطًا بِاتِّبَاعِهِ وَمُرِيدِهِ،

فَهُوَ لَا يُعْطِي شَيْئًا مِنْ حِكْمَتِهِ.

بَلْ إِنَّمَا يُعْطِي مِنْ إِيْمَانِهِ وَعَظْفِهِ وَمَحَبَّتِهِ."

המורה, הפוסע בצללי המקדש בין חסידיו, לא מחקמתו יתן,

כי אם את אמונתו ואהבתו.

(מתוך: "הנביא", ג'בראן ח'ליל ג'בראן)

דב עירון (1922 - 1983)

על המורה האגדי דב עירון ז"ל

מאת פרופ' חגי ארליך

(מגמה מזרחנית תיכון עירוני ד' תל אביב, שנת סיום 1960)

דב עירון היה מורה אגדי לערבית ואסלאם. הוא קנה את תלמודו אצל מיטב המורים באוניברסיטה העברית, ואחר כך השתלם במסגדי יפו. עם השפה הערבית היה לו כמעט רומן אירוטי. בשיעור הראשון בכיתה ט' צייר לנו את האותיות הראשונות, וזאת הייתה קליגרפיה עילאית. הוא גם חבר אלינו בהפסקות במשחקי כדורגל, אף שעישן עצמו לדעת. במעבר מכיתה י' לכיתה י"א בחרנו מגמות התמחות. אני עוד דבקתי בחזון המשורר הלאומי והלכתי לספרותית. לידי התיישב חברי מהשומר הצעיר אורי יקותיאלי (כיום – אורי טל), שעבר מתיכון חדש אלינו כדי ללמוד אצל דב עירון במגמה המזרחנית. אחרי יומיים אומר לי אורי: תראה, כל ההבדל בין ספרותית למזרחנית (רוב השעות היו משותפות) זה שאתם לומדים ארבע שעות תלמוד וארבע שעות ערבית, ואנו לומדים שמונה שעות ערבית ואסלאם. לא כדאי לך לעבור? נמלכתי בדעתי והלכתי למנהל בן-יוסף. הוא, שממילא חשב שלא יצא ממני משהו, הסכים. למזרחנית הוקצו אם כן שמונה שעות במקלט בית הספר, ועם הצטרפותי היינו למניין. מאותו רגע נדבקתי כמו כולם בחידק של דב עירון. הוא ניהל את הכיתה כמו כוהן דת בשבט מסתורי. היינו באים עם בוקר עם עיתון ההסתדרות בערבית "אל-יום" מיום קודם (היה לנו הסדר, כל אחד בקיוסק שלו) מוכנים לקרוא בהטעמה ובניקוד סופי נכון את מאמרי העמוד הראשון. עירון עבר מאחד לאחד, ממוקד כנחש קוברה, מזנק על כל שגיאה, מכניס את כולנו לטרנס. בשיעורי אסלאם היה כורע על רצפת המקלט ב"סוג'וד" למהדרין, כולו נעול לכיוון מכה. שוב, לא הייתי תלמיד מצטיין – היום היו מאבחנים אצלי הפרעת קשב – אבל כמו כל תלמידי המזרחנית של דב עירון היינו יחידת סיירת. לשאר ענפי הלימוד נשארה לנו אנרגיה לאלבי בלבד. בחופש בין י"א ל"ב חיינו בטירה ובטייבה. כשגמרנו את בית הספר, ידענו ערבית הרבה יותר טוב מאשר אנגלית. בעיקר למדנו מדב עירון איך לומדים. את הקריירה שלו סיים עירון כמורה לערבית באוניברסיטת תל אביב. שתינו עוד הרבה קפה בקפטריה של בניין גילמן.

מורי ורבי, דב עירון, הדמות המיטיבה בחיי

ד"ר שלמה אלון

השלמתי השנה 60 שנים של לימוד השפה הערבית, מגיל 14, בראשית כיתה ט', בתיכון ב' (צייטלין) בתל אביב. מי שהכניס אותי לים רחב זה, ים ללא חוף, של השפה הערבית ועולם הערבים והאסלאם, היה מורי הדגול דב עירון ז"ל אשר עתה מציינים 36 שנים להסתלקותו לגנזי מרומים.

כולנו, קוראי הביטאון והכותבים בו, קשרנו את חיינו ללמוד ערבית וללמדה לזולתנו. רבים מאיתנו נקשרו לכך בזכות דמויות מופת של מורים אשר הכניסו אותנו לעולם מרתק זה. עבורי ועבור רבים בקרבנו, היה דב עירון אדם סוחף ומרתק. מסירותו המוחלטת להוראת התחום ותלמידיו, דאגתו המתמדת לכל תלמיד וחוסר הנכונות שלו להתפשר ולקבל בינוניות ועצלות, הפכו דרך חיים לכולנו. עבורי, היה עירון הטוב והמיטיב. בזכותו הפכה הוראת הערבית מקצועי לחיים. ממנו למדתי איך ללמד, כיצד להיות תובעני כלפי תלמידיי, כיצד להקנות להם הרגלי עבודה ואיך לשלב את כל זה ברוח טובה ובהומור. אמירות כגון: "לא הספקת, לא תספיק והציון שלך בלתי מספיק" או "שכחת את השיעורים בבית? בוא, עלה על הווספה שלי וניסע לחפש את המחברת בבית" או, באידיש: "א מענטש טראכט אונט גוט טראכט" (אדם חושב ואללה צוחק) שולבו על ידי בכל שנות עבודתי בהוראה. דב עירון שילב הוראה בתיכון, הוראה אקדמית באוניברסיטאות, בארץ ובארצות הברית, וכתיבת חומרי למידה. ארבעת ספריו על הוראת הפועל והתחביר הערבי הפכו ספרי מופת שימושיים, עד ימים אלו, וכך גם התרומה הגדולה שלו להוראת "פרקים בתולדות האסלאם", כולל חלקו בקובץ של פרופ' חוה לצרוס-יפה, כלת פרס ישראל. יצקתי מים על ידיו, בניקוד כל ספריו, ללא תמורה כמובן, ובהתייצבות בפני תלמידי כדי לתת "דוגמה אישית" לאן יוכלו להגיע בזכות לימודיהם אצל דב עירון.

זכיתי להיות בין נושאי מיטתו בעת הלווייתו. אלפים ליוו אותו לדרכו האחרונה. לא אשכח את דברי ההספד שנשא חתן פרס ישראל, פרופ' אהרן דותן: "דב יקירנו, לא היית פרופסור ולא גנרל, אך אלפי תלמידים, המלווים אותך למנוחת עולמים, וביניהם פרופסורים ואנשי ביטחון בכירים, מעידים על גדולתך ומקומך החשוב כל כך בחייהם".

דמותו תעמוד מול עיני ועיני כה רבים וטובים, בערגה ובאהבה רבה.

דוד כהן (1930 - 2018)

מאת רחל רביבו, ד"ר הילה פלד-שפירא,
סיגלית שושן ורינת שוורץ
תלמידותיו של דוד כהן

דוד כהן נולד בשנת 1930 ברבאט שבמרוקו, בשנת 1964 עלה ארצה, התיישב באשקלון והמשיך בעיסוקו, הוראת הצרפתית והערבית. מאז נשזרו חייו בחיי תלמידים רבים בעיר. דוד לימד בבתי הספר "רוגוזין", "תגר" ו"הנרי רונסון" קרוב ל-40 שנה והעמיד תלמידים הרבה. רבים מהם פנו לעסוק במקצועות שבהם נדרשה השפה הערבית, ורבים מתלמידיו המשיכו את דרכו בהוראת השפה.

כותבת תלמידתו רחל רביבו, מורה בבית ספר אורט על שם הנרי רונסון באשקלון: "דוד היה מופת לתשוקה להוראה, בעל מוסר עבודה גבוה שדרש מתלמידיו משמעת, סדר ועבודה קשה, שהניבו הצלחה. הוא הטמיע בתלמידיו את האהבה לשפה, לדקויות שבה, בסבלנות רבה ותוך מתן דגש על הגייה נכונה והטעמה מדויקת. בהיותי בכיתה ט' כבשה דמותו של דוד את ליבי, למדתי אצלו שלוש שנים מתוך שמחה רבה, וכבר אז החלטתי שאני רוצה להיות מורה לערבית. לימים זכיתי להורות איתו את השפה במשך 25 שנה, ובכל יום למדתי ממנו דבר חדש. דמותו ודרכו ניתבו את חיי ועל כך אני חבה לו תודה עמוקה. רבי מנחם מנדל מקוצק היה אומר "רק האדם הנשכח מלב - מת" ואתה דוד חרוט בליבותם של רבים ובשלי בעיקר".

כותבת תלמידתו, ד"ר הילה פלד שפירא, מרצה וחוקרת ספרות ערבית באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת אריאל: "דוד היקר, לימדת אותי ערבית בכיתות י"א-י"ב, אך עוד לפני כן היית מורה נערץ ששמו יצא למרחוק. לא אשכח איך הגעת תמיד לכיתה עם חיוך צנוע, מקדם את פני התלמידים במרץ רב, מעודד אותם לענות, להשתתף ולא לחשוש מטעויות. בהתמדה ובעניינים נוצצות עקבת אחר התקדמותנו, תיקנת ושיפרת, וגם הרבצת בנו נימוסים כשהיה צורך בכך. לעולם אזכור את נועם הליכותיך ואת הכבוד שרחשת לתלמידים, להוראה ולשפה הערבית. הכבוד שנתת לאחרים קרן מכל דמותך ומהתייחסותך לאחרים.

גם את כתב-ידך המיוחד והמסודר אזכור תמיד, בין אם על שקף שהקרנת לנו בכיתה, ובין אם בברכת שנה טובה ששלחת לי לפני שנים. ללא צל של ספק, אהבת השפה הערבית שהטמעת בי באותם הימים הכתה שורש, והייתה בין הסיבות שהביאו אותי להמשיך בלימודי הערבית באוניברסיטה כסטודנטית, והיום אף כחוקרת השפה, וכמרצה שמכשירה דורות חדשים של סטודנטים לערבית. חבל על דאבדון ולא משתכחין. יהי זכרך ברוך."

סיגלית שושן, מפמ"ר ערבית ועולם הערבים והאסלאם, כותבת לזכרו של דוד כהן, המורה האהוב: "דוד כהן לימד ערבית בבתי הספר התיכון שבו למדתי "תגר-רונסון" אשקלון. כשהגעתי לשיעור ערבית בפעם הראשונה בכיתה ט', ידעתי בתום השיעור כי ערבית זה המקצוע שאותו אלמד בהגברה. המורה דוד כהן, שכולם כיבדו אותו בהערצה וביראת כבוד וכינו אותו "המורה", היה נערץ על ידי תלמידיו. תמיד התלבש בלבוש המכבד את המקצוע; לעולם לא איחר לשיעור; ברצינות ובעקביות שתמיד אפיינו אותו יצר גבולות שאנו, התלמידים, לא הפרנו.

בשיעורי ערבית הוא הטמיע בנו את האהבה לשפה, את הסקרנות ללמוד ולדעת יותר, להגיע לשיעור לאחר שחזרנו על השיעור והגענו מוכנים לשיעורים הבאים. לא רצינו לאכזב אותו, רצינו שהוא יתגאה בידעיותינו. אפשר לומר שניסינו לחקות אותו, בהרגלים, בלמידה, בידעיות ואף באהבה לשפה. לאחר שסיימתי את לימודי בתיכון, המשכתי ולמדתי לתארים מתקדמים וקשרתי את גורלי בשפה הערבית. בדיעבד, ידועה לי הסיבה. הוא היה עבורי מורה לחיים.

בכל מקום אשר פניתי, אם באקדמיה או בהוראה, תמיד פגשתי בוגרים אשר למדו ערבית אצל המורה דוד כהן וכולם דיברו עליו והזכירו אותו באותו אופן כפי שאני חוויתי. במשך כל השנים שמרתי איתו על קשר והייתי מתקשרת אליו ומספרת לו על התחום. והוא תמיד התעניין ושאל שאלות בסקרנות ובהתעניינות שתמיד אפיינו אותו.

תודה שהיית המורה שלי. תודה שלמדתי ממך ערכים משמעותיים בחיים. תמיד אזכור אותך כמורה משמעותי בחיי. יהי זכרך ברוך. בהערכה ובהערצה."

נסיים בדבריה של תלמידתו רינת שוורץ, מורה במקיף ד' אשקלון: "דוד היקר ליווה מאות תלמידים בדרך להצלחה. "המורה" קראנו לו. דוד לימד אותנו את השפה הערבית בהערצה גדולה אליו ולמקצוע. שלוש פעמים בשבוע בשעת

אפס קמים למגמת ערבית והוא כבר בכיתה, מחכה לנו באהבה גדולה עם תיק ג'ימס בונד ואנטנה להורות על הלוח. "המורה" לימד אותנו מהי אהבת השפה הערבית, מהי מוטיבציה ורצון להמשיך, מהי השקעה אמיתית וריכוז מוחלט בשעת מבחן. ממשיכי דרך רבים היו לדוד, ואני אחת מני רבים. דוד לימד אותי גם את התורה וגם את דרך הארץ, ועם זה המשכתי. אין שיעור שאני לא משתמשת ולו בדבר אחד שלו.

בהגיעי למבחני האוניברסיטה נשאלתי: "אשקלון? דוד כהן?" חיוך עלה על פני הבוחן.

דוד היקר, תודה שהתווית לי את הדרך ושהיית אבן דרך בחיי.
לך אני קוראת מורה לחיים. נוח על משכבך בשלום".

115

110

ב ס י מ ן
ק ר י א ה

ב י ק ו ר ת
פ ר י ם

من مكتبة د. شلومو ألون - كتب جديدة تهمننا جميعا

1. האסלאם: היסטוריה – דת – תרבות

(הוצאת מאגנס, ירושלים, תשע"ח/2017), בעריכת מאיר בראשר ומאיר חטינה, 902 עמודים.

الإسلام: التاريخ – الدين – الحضارة

מאז הופעתו של הקובץ "פרקים בתולדות הערבים והאסלאם" בעריכת חוה לצרוס-יפה, בשנת 1967, שעליו התחנכנו כולנו, המתנו, למעלה מ-50 שנה, להופעתו של ספר חדש ומעודכן, פרי עמלם של חוקרי דת האסלאם, בני ימינו, המציגים מידע מעודכן המשקף את חידושי המחקר בעשרות השנים האחרונות. לפנינו, אכן, מידע וחומרים חדשים, תובנות רבות ובחינה מחדש של עמדות אשר היו מקובלות עד כה ושעתה ניתן לראותן בדרך אחרת. המשתתפים בספר הם חוקרים בכירים, מהם חוקרים בעלי מוניטין בינלאומיים מן השורה הראשונה (וביניהם יוחנן פרידמן ואיתן קולברג, חברי האקדמיה הלאומית למדעים ואורי רובין, מתרגם הקוראן), ומהם חוקרים צעירים בראשית דרכם האקדמית.

הספר רחב יריעה עד מאוד, אך חסר, לצערנו, פרקים על תולדות הלשון הערבית, על מעמד הפרסית והטורקית בעולם האסלאם, על תולדות הספרות והשירה הערבית ועל דמותה של העיר המוסלמית. בספר ארבעה שערים: היסטוריה, אמונה ופולחן, הגות, תרבות וחברה, וכן שער על רציפות ותמורה בעת החדשה. נוספו אליו אילנות יוחסין ושושלות, מפות, איורים ומפתחות ורשימה ביבליוגרפית עשירה, הכוללת מבחר מקורות ראשוניים ומשניים.

בספר 25 פרקים: הערבים והמזרח התיכון לפני הופעת האסלאם, דמותו של מוחמד וציוני דרך בתולדות חייו, תולדות האסלאם הקדום, ארצות האסלאם בימי הביניים המאוחרים, תולדות האסלאם מהמאה ה-16 עד ימינו, הקוראן ומחקרו, פרשנות הקוראן, החדית', ההלכה, מצוות היסוד, הגייהאד, כיתות באסלאם, יחסי דת ומדינה, תיאולוגיה, פילוסופיה,

מיסטיקה, עלייתן של האחוות הצופיות, אומנות חזותית בארצות האסלאם, תמורות במשפט המוסלמי, השיעה-בדלנות, אוניברסליות ומהפכנות, מחאה ומהפכה בסונה, העולמא ומוסדות הדת, אחוות צופיות בתקופה המודרנית, כיתות שהופיעו בתקופה המודרנית ולסיום - מתינות ופתיחות באסלאם המודרני.

אני משוכנע שהספר יהפוך עד מהרה, לשער הכניסה החדש אל תרבות האסלאם ואל תולדות עמי ערב לתלמידי בתי הספר העליסודיים בישראל, לסטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות ולשאר המתעניינים בתחומים אלה.

2. מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים: לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים

(מכון ברצבי, ירושלים. תשע"ו/2016), 1017 עמודים.

مردخاي عقيبا فريدمان, قاموس العربية – اليهودية من القرون الوسطى: تأسيس على وثائق الجنيذا من كتاب الهند ونصوص أخرى (معهد بن – صبي, اورشليم, سنة 2016), 1017 صفحة.

إن العربية – اليهودية هي العربية المتوسطة التي كتبها اليهود في معظم الحالات, في حروف عبرية. ولقد تسنى لنا التعرف على ماهية العربية – اليهودية عن طريق قاموس النصوص العربية – اليهودية في العصور الوسطى الذي قد ألفه الأستاذ الكبير د. يهوشوع בלאו (أورشليم, 2006). إن النصوص العربية – اليهودية هي النافذة التي تمكننا من تأمل الثقافة اليهودية في البلدان الإسلامية دون التطرق إلى مساعدة الترجمة. إن مؤلفات בלאو في حقل العربية اليهودية, وقاموسه خاصة, شقت الطريق وفتحت عصرا جديدا في البحث العلمي في هذا الموضوع القيم.

إن قاموس فريدمان يشمل شهادات من أرشيف التاجر حلقون الليفي بار نتانئيل, التي تحررت, معظمها بين القرن الحادي عشر والقرن الثالث عشر عددها حوالي المائة وثيقة. لقد كتب בלאو في مقدمته لقاموسه أنه يأمل بأن يصبح قاموسه الصف الأول في تأليف قاموس شامل للعربية اليهودية وحجر الزاوية للقصر الشامل. لا يحل قاموس فريدمان محل قاموس בלאو. لكن قاموس فريدمان يحتوي على مواد عديدة لم تدون في قاموس בלאو. في بعض الحالات نجد هنا إضافة توثيق لما دونه בלאو. في بعض الحالات نجد تغييرات في تعريفات ونادرا ما نجد تصحيحات.

إن طريقة فريدمان في ترتيب القاموس هي طريقة الجذور مع اعتبار الجذور المضاعفة جذورا ثلاثية (مرق قبل مرر لأن الترتيب هو حسب الألفباء العبري).

إن قاموس فريدمان يثرينا ويفتح لنا باب الاجتهاد في دراسة النصوص العربية اليهودية, على مصراعيه.

3. قاموس مالطي – انكليزي وانكليزي – مالطي

(2017, المنشرة الثامنة), ألفه Kaptan Pawlu Bugeja ونقحه Keith Attard, 520 صفحة (طبع في الجزيرة, مالطا).

إن اللغة المالطية هي لهجة من لهجات اللغة العربية وكل من يزور جزيرة مالطا ويصغي إلى اللغة المحكية هناك, يندهش من العنصر العربي السائد في هذه اللغة (لهجة محظوظة تسمى لغة...). لقد زرت مالطا مرتين فوقعت في حب الجزيرة ولغتها. أنا أحب المعجمية العربية الثنائية اللغة وأجد الأهمية القصوى في المقارنات بين القواميس من حيث المفردات وطرق ترتيب القواميس (وهي المعاجم بعينها!). إن المالطية لا تتدرج في التخطيط الدراسي في أقسام اللغة العربية في الكليات والجامعات ما عدا القليل النادر, مع أن التعرف على المالطية يضيف بالتأكيد إلى توسيع وتعميق فهمنا للتطورات اللغوية والمعجمية في إطار العربية. أما القرابة الجغرافية بين مالطا وإسرائيل فهي تضيف صبغة خاصة للاعتناء باللغة المالطية. ومن الجدير بلفت النظر إلى المؤلفات القيمة التي منحها لنا الأستاذ الكسندر بورغ من جامعة بن-غوريون, من أهم خبراء المالطية في عصرنا.

فعلى سبيل المثال أسرد بعض الكلمات من المالطية التي تحمل نفس المعنى مثل اللغة العربية:

بركة, برميل, أسفل, أسقف, ملهوم, مثقال, إنفنى, إنقطع, إنتبه, إنطبق, قفل,
ريق, شجر, سخن, سحق, فوق, مسافر, حركة, ألخريف, هم, كبير, بدل,
تحديث, كوس (كأس), نزع, ضيقة, مرض, منكب, الأكبر, تميم, طرف,
ليلة, دقيق, وردة, مر, ذهب, فرحان, كتابة باليد, قلب, حديد, ألثاني, نظف,
طول, مدة.

وليس هذه إلا الأمثلة القليلة من وفرة الكلمات المتشابهة بين المالطية والعربية – ومعظمها من الأسماء. فلم أتطرق في كلامي هذا إلى الفوارق في التشكيل فهي كثيرة ولم أعالج المواضيع الصرفية والنحوية أيضا. فيكيفكم ما ذكرته لإمعان النظر والتعمق في القاموس والاطلاع على المالطية عامة.

The Quran – A Historical – Critical Introduction

(Edinburgh, 2017), 242 pages.

إن كتاب نيقولاي سيناى قد نشر مؤخراً في سياق إصدارات The NEW Edinburgh Islamic Surveys فهذه الإصدارات تشمل كتباً هامة للغاية ومنها: ستة من كتب W. Montgomery Watt عن تأريخ إسبانيا الإسلامية، مقدمة للقرآن، أركان الإسلام، ألسفة واللاهوتية في الإسلام، التفكير السياسى الإسلامى والتأثير الإسلامى على أوروبا في القرون الوسطى، كتاب مانفريد أولمان عن الطب الإسلامى، كتاب أن مارى شيميل عن الأسماء الإسلامية، كتاب هوج جودارد عن تأريخ العلاقات بين المسيحية والإسلام الخ.

كتاب سيناى ينضم إلى رفوف المكتبة المكتظة بالأبحاث عن القرآن وعلومه. إن الكتاب يحتوي على ثلاثة أجزاء: الخلفية، طريقة البحث والمقاربات التعاقبية عن الآيات القرآنية. إن الكتاب يوفر لنا المعلومات القيمة عن مضمون السور القرآنية بما في ذلك البحث المفصل العميق في عدة سور وفي القراءات القرآنية السبع واللجوء إلى القراء الأولين المفضلين وهم: نافع، ابن كثير، أبو عمرو، ابن عامر، عاصم، حمزة والكسائي. نيقولاي سيناى هو أستاذ للعلوم الإسلامية في جامعة أكسفورد، في معهد الدراسات الشرقية. إن تأليفه يحتوي على فهارس قيمة بما فيها أربعة مقالات للأستاذ أوري روبين. مادة للأستاذ بنيامين أبراموف في موسوعة القرآن (لايدن)، المجلد الخامس، ص 2-11، وموسوعة ألبير أرازي وسلمان مصالحة عن العقد الثمين في دواوين الشعراء الستة الجاهليين (الجامعة العبرية، 1999). وفي الختام أود لفت نظركم إلى الفقرة القصيرة في الكتاب عن "تحويل مكة إلى القدس"، ص 205-206، فنتوقع كلنا لكتاب الأستاذ أوري روبين عن "مكة والقدس" الذي سيصدر في السنة القادمة. أوصيكم على إمعان النظر في كتاب الأستاذ سيناى والاقتباس منه ضمن دروس اللغة وعالم العرب والإسلام.

5. التوراة والقرآن: شخصيات من التوراة في التراث الإسلامي.

تأليف جون كالتنر ويونس ي. ميرزا (بريطانيا، طبعة جديدة، 2018)، 172 صفحة.

The BIBLE and the QURAN: Biblical Figures in the Islamic Tradition, by John Kaltner & Younus Y. Mirza
Bloomsbury, U.K. (2018).

إن الكتاب يلقي الضوء على المكان المركزي الذي يحظى به عدد كبير من الشخصيات المذكورة في التوراة والعهد القديم كله في طيات السور القرآنية. ضمن 48 فصول الكتاب نجد منهجية جيدة من وصف الشخصية مع اقتباس الآيات المتعلقة بهذه الشخصية ومع الأسئلة والمواضيع لتوسيع البحث. هذا ينتج عن الدورة التي قد علمها الأستاذ جون كالتنر في ربيع سنة 2016 وعن المداولات مع طلابه في هذه الدورة. ويجدر أن نلفت نظركم إلى كتاب الأستاذ أوري روبين، في برينستون، 1999:

Uri Rubin, **Between Bible and Quran: The Children of Israel and the Islamic Self-Image.**

وقد ذكر المؤلفان هذا الكتاب القيم للقراءة الإضافية. ومن بين الشخصيات: هارون، إبراهيم، آدم، الملائكة، قابيل وهابيل، بنو إسرائيل، داود، ألحاريون، إلياس، أليشع، حواء، عزيز، جبريل، ياجوج وماجوج، جالوت، هامان، إبليس، إسحاق، إسماعيل، يعقوب، عيسى، يهود، أنصاري، جن، أيوب، يحيى، يونس، يوسف، قارون، لوط، زوجة لوط، مريم، الرسل، المسيح، ميكال، موسى، أم موسى، نوح، فرعون وعائلته، الأنبياء، ملكة سبأ، شيطان، طالوت (وهو شاول)، سليمان، الكافرون، زكريا. فلا أبالغ في الإفادة التي يحملها هذا الكتاب لإغناء تدريس الفصول من القرآن الكريم في مدارسنا.

123

סימנייה

123

ס פ ר י ם
שנתקבלו
במערכת

יחידות הוראה לכיתות היסוד: תוכנית הלימודים החדשה

תוכנית הלימודים לבתי הספר היסודיים לכיתות ה' ו' מבוססת על הוראת השפה המדוברת בשילוב הדרגתי של מיומנויות ראשית הקריאה והכתיבה בערבית. התוכנית מתמקדת בשיח בערבית מדוברת בנושאים יומיומיים ובהכרת התרבות הערבית, וחושפת את הלומדים לאותיות ולמילים בערבית באופן הדרגתי. לימוד ערבית בבתי הספר היסודיים נועד לאפשר ללומדים לנהל שיח יומיומי בסיסי בערבית, לחבב עליהם את השפה, להגביר את המוטיבציה שלהם, להרחיב את ידיעותיהם באמצעות חשיפה לתרבות הערבית, לעודד סובלנות ולאפשר להם ליצור קשר עם דוברי ערבית בארץ ובעולם.

לימוד הערבית המדוברת ייעשה בשלבי הלימוד הראשונים בתעתיק עברי כאמצעי עזר לתלמידים, לצד השמע והדיבור. החל מאמצע כיתה ה' יחשוף המורה את התלמידים לאותיות בערבית באופן הדרגתי, ובשלב מאוחר יותר, בכיתה ו', למילים הכתובות בערבית, מילים דומות לעברית, שיש בהן לעורר את תחושת הקשר האטימולוגי בין העברית והערבית, ובכך להגביר את המוטיבציה ללימוד השפה הערבית.

בכל יחידת לימוד נוספה טבלה שמרכזת את אוצר המילים הנלמד באותה יחידה בתעתיק עברי, וכוללת את המילים בערבית ובתרגום עברי. צוינה כוכבית לצד המילים בערבית שמהוות חלק מתוכנית הלימודים הרשמית הכוללת בערבית הכתובה, שעל המורה ללמד את תלמידיו באופן אקטיבי.

דוגמאות מתוך היחידות

יחידת הוראה אֶלְג'האֵת - הכיוונים - כיתה ה'

מטרת-על

התלמיד יכיר את הכיוונים.

מטרות אופרטיביות

התלמיד יוכל לשאול ולענות על שאלות בנוגע להתמצאות במרחב.

אוצר המילים ביחידה זו:

שְׁמַאל	שְׁמַל	צפון
ג'נוּב	جَنُوب	דרום
ע'רֵב	عَرَب	מערב
שֶׁרֶק	شَرْق	מזרח
פּוֹק	فُوق	מעל
תַּחַת	تَحַת	מתחת
ג'מֵב	جَمَب (جنب)	ליד
פִּי	*فِي	ב, בתוך
עֵלָא	*عَلَى	על
אֵלָא / לֵ	*إِلَى / ل	אל, ל
דְּעָרִי	دُعْرِي	ישר

המילה עלא מתקצרת לאות ע בשפה הערבית המדוברת.

המלצות והצעות דידקטיות

1. שימוש ביישומונים (אפליקציות) בטלפונים חכמים כדי להסביר כיצד מגיעים ממקום למקום בערבית.

כל תלמיד מציין מי יושב לידו, מאחוריו ומלפניו.

2. הצגת תרשים של בניין קומות עם דירות. על כל דירה מצוין שם המשפחה שגרה בדירה. התלמידים אומרים מי גר ליד מי, מי גר מתחת למי ומי גר מעל מי.

3. משחק "מחפשים את המטמון" בבית הספר בערבית.

4. שילוב פתגמים ושירים בהוראה.

5. שיר בנושא הכיוונים :

<https://www.youtube.com/watch?v=bEoEJQget&s>

שיעור 1

אָמל ואַמאַני

אמל סאָפֿנָה פֿי קרייט יֶרְכָא פֿי שְׂמאַל (א)לפֿלאַד.

אמאַני סאָפֿנָה פֿי מדינת באר (אל)סָפֿע פֿי גִנוּב (א)לפֿלאַד.

אמל ואמאַני סאָפֿנאַת פֿי (אל)שָׂרְק (א)לאָסֶט.

אמל בְּתֵרוּחַ כָּל יוֹם (א)לְגִימָעָה עלא (א)לְבָחַר (א)לְאַבְיָד (א)לְמִתְּוֹסֶט (הים התיכון) פֿי (א)לְעִיָּב.

תרגול

שאלות :

1. איפה גרה אמל? _____.

2. איפה גרה אמאַני? _____.

3. מי גרה בצפון? _____.

4. מי גרה בדרום? _____.

5. מה פירוש הפעלים האלה : סאָפֿנָה _____ בְּתֵרוּחַ _____.

6. מתח קו בין המילה לפירושה :

צפון - דרום – מזרח - מערב

שָׁרֵק - עִרְבּ – שְׁמַאל - גִּינוֹב

7. כתוב את הפירוש של המילים האלה :

פִּי _____

עֵלָא _____

אֵלָא _____

מחסן : (ב/בתוך – על - אל/ל)

שיעור 2

סמיר, אמיר, ירין ודניאל (קרובי משפחה).

אמיר סאָפּן גִּמְבּ ירין.

סמיר סאָפּן מֶן פּוֹק אמיר.

ודניאל סאָפּן מֶן תַּחַת אמיר.

1. מלא את הטבלה לפי הנתון בטקסט (בניין המגורים של קרובי המשפחה המופיעים בטקסט).

ירין	

129

129

2. מה פירוש המילים האלה :

גִּמְבּ _____.

פּוֹק _____.

תַּחַת _____.

3. השלם :

אמיר גר מעל ל־ _____.

דניאל גר מתחת ל־ _____.

סמיר גר מעל ל־ _____.

אמיר גר ליד _____.

סיכום היחידה

בסוף יחידה זו ידע התלמיד לתאר מיקום של חפצים שונים בתוך הבית או מיקום של הבית ביחס לעצמים נוספים.

יחידת הוראה אֶלְג'הַת - הכיוונים - כיתה ו'

מטרות על

התלמיד ירחיב את אוצר המילים השייך לנושא הכיוונים.

התלמיד ידע ויתמצא במרחב.

מטרות אופרטיביות

התלמיד יוכל לשאול ולענות על שאלות בנוגע להתמצאות במרחב.

אוצר המילים ביחידה זו:

וֹרָא	وراء	מאחורי
קִדָּאם, קִבָּאל	قَدَام, قَبال	מול, לפני
ע- (א) לִימין	على اليمين	ימינה
ע- (אל) שְׁמאל	على الشمال	שמאלה
בְּרָא	بِرّا	החוצה, בחוץ
גִּיּוֹה	جَوّة	פנימה, בפנים
בְּעִיד	*بعيد	רחוק
קָרִיב	*قريب	קרוב

שיעור 1

מִדְרֶסֶת נָדִין

מִדְרֶסֶת נָדִין פִּי חֵיפָא וְרָא (א) לְבָנָכּ.

מִדְרֶסֶת נָדִין קְבָאֵל (א) לְבָרִיד.

בֵּית נָדִין עֶ(א) לְיָמִין מִן (א) לְמִדְרֶסָּה.

בֵּית נָדִין קְבָאֵל (א) לְסֹק.

בֵּית נָדִין עֶ(א) לְשִׁמְאֵל מִן(א) לְמַלְעָב.

תרגילים

1. מה פירוש המילים האלה :

קְבָאֵל _____.

עֶ-(א) לְיָמִין _____.

עֶ-(א) לְשִׁמְאֵל _____.

עֵלָא _____.

פִּי _____.

וְרָא _____.

2. הבית של נדין מול _____.

הבית של נדין מימין ל־ _____.

הבית של נדין משמאל ל־ _____.

בית הספר של נדין מאחורי ה־ _____.

3. כתוב מי יושב לידך בכיתה :

עֶ-(א) לְיָמִין _____.

עֶ-(א) לְשִׁמְאֵל _____.

נרא _____.

קבאל _____.

4. מקם את המקומות המוזכרים בטקסט לפי הסדר.

שיעור 2

בית סברין

בית סברין עלא גיבל (א)לכרמל.

בית סברין פי עספיא גימב (אל)סוק.

בית סברין קריב מן (א)למדסה.

בית סברין בעיד ען (א)למלעב.

תרגילים

1. על איזה הר נמצא הבית של סברין?

2. ליד מה נמצא הבית של סברין?

3. למה קרוב הבית של סברין?

4. ממה רחוק הבית של סברין?

5. מתח קו בין המילה לפירושה :

קריב – בעיד – עלא – גימב – פי

ב - רחוק – קרוב – ליד – על

קישור בנושא הכיוונים :

<https://www.youtube.com/watch?v=bEoEJQget8s>

פתגמים וביטויים

אֵיד מִן וְרָא וְאֵיד מִן קִדָּאם

إيد من وراء وإيد من قدام

יד מאחור ויד מלפנים. משל למי שנכשל בעשיית דבר וחזר בידיים ריקות.

1. מהו הפתגם המקביל בשפה העברית?

2. צייר/כתוב סיטואציה המתאימה לפתגם.

סיכום היחידה

בסוף יחידה זו ידע התלמיד לתאר מיקום של חפצים שונים בתוך הבית או מיקום של הבית ביחס לעצמים נוספים

135

135

מבזקים

מ י ד ע
ל מ ו ר ה

ערבית

לבתי ספר עבריים

הוראות לנבחן

א. משך הבחינה: שעתיים וחצי.

ב. מבנה השאלון ומפתח ההערכה: בשאלון זה שני פרקים.

פרק ראשון	—	הבנת הנקרא	—	44	נקודות
	—	ידיעת הפועל	—	16	נקודות
	—	תחביר	—	12	נקודות
פרק שני	—	לשון העיתונות	—	28	נקודות
	—	סה"כ	—	100	נקודות

ג. חומר עזר מותר בשימוש: מילוני ערבית-עברית בלבד.

ד. הוראות מיוחדות:

- (1) שאלון זה משמש מחברת בחינה. כתוב את כל תשובותיך בגוף השאלון במקומות המיועדים לכך.
- (2) כתוב את כל תשובותיך בעט בלבד. אסור להשתמש בטיפקס.
- (3) כתוב בכתב יד ברור וקריא.
- (4) לאחר סיום הבחינה וטרם מסירתה למשגיח, בדוק אותה שנית.
- (5) בתום הבחינה החזר את השאלון למשגיח.

ההנחיות בשאלון זה מנוסחות בלשון זכר ומכוונות לנבחנות ולנבחנים כאחד.

ב ה צ ל ח ה !

ענה על שש מן השאלות 1-7 (לכל שאלה – 6 נקודות). שאלה 8 חובה.

ניקוד אינו נדרש בלב.

1. השלם בערבית.

أدخلت _____ بريطانية _____ لمساعدة تلاميذها.

2. הקו במעגל "صحيح" ("נכון") או "خطأ" ("לא נכון").

يلعب التلاميذ مع الكلبة في فترة الامتحانات فقط.

صحيح / خطأ

3. בחר בהשלמה הנכונה.

يساعد لعب التلاميذ مع الكلبة على

أ. تقليل ضغوط الدراسة.

ب. زيادة ضغوط الدراسة.

ج. تقليل الامتحانات.

4. أنقل من النصّ جملة تشير إلى علاقة الكلبة مع الأولاد منذ وصولها إلى المدرسة.

5. ענה בערבית.

كيف أثّرت الكلبة على التلميذة، حسب السطرين الأخيرين؟ اكتب أمرين.

(1)

(2)

6. ענה בערבית או בעברית.

كيف يتمثل التنوع التربوي في المدرسة البريطانية؟

7. ענה על שני הסעיפים.

(1) בחר בהשלמה המתאימה למשפט.

إنَّ اللعب مع الكلبة في المدرسة يشير إلى قيمة (التربية التقليدية / الانفتاح في التربية).

(2) علّل اختيارك بالعربية حسب النصّ / נמק בערבית את בחירתך על פי הטקסט.

8. שאלה 8 חובה (8 נקודות).

ענה בערבית.

ما هي أهميّة اللعب مع الكلبة حسب النصّ؟ اكتب ثلاثة أمور.

(1)

(2)

(3)

/המשך בעמוד 7/

ידיעת המועל (16 נקודות)

ענה על שאלה 9.

9. בקטע שבעמוד 2 מסומנות שש מיילים במספרים (1)-(6).

בחר בארבע מן המילים, וכתוב בטבלה שלפניך את השורש, את הבניין, את הצורה הדקדוקית ואת הגוף שלהן (את הבניין אפשר לבטא במשקל או במספר).
(לכל מילה – 4 נקודות; סה"כ – 16 נקודות)

דוגמה:

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
يَجْتَمِعُونَ	جمع	إِفْتَعَلَ / 8	المضارع / הווה־עתיד	נסתרים / הם

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
(1) تُخَصِّصُ				
(2) إِمْتِحَانَات				
(3) مُدِيرَةٌ				
(4) ضَغْط				
(5) هَام				
(6) اِنْعَكَسَ				

תחביר (12 נקודות)

ענה על שלוש מן השאלות 10-14 (לכל שאלה – 4 נקודות).

תרגם את המשפטים שלפניך לעברית וכתוב מה הן התופעות התחביריות המסומנות בקו.

10. كانت الكلبة لطيفةً مع التلاميذ .

תרגום:

תופעה תחבירית:

11. تلعب الكلاب أهم دور في حياة الناس .

תרגום:

תופעה תחבירית:

12. غادر الحجاج المسلمون البلاد متوجهين إلى مكة المكرمة .

תרגום:

תופעה תחבירית:

13. لا تتكلم عن موضوع لا تعرفه!

תרגום:

תופעה תחבירית:

14. ليت نتائج الامتحانات تُنشر قريباً .

תרגום:

תופעה תחבירית:

פרק שני — לשון העיתונות (28 נקודות)

ענה על ארבע מן השאלות 15-20 (לכל שאלה — 7 נקודות).

ניקוד אינו נדרש כלל.

בשאלות 15-16 יש להשלים את המילים החסרות מתוך רשימת המילים שבמסגרת למטה (שים לב: ברשימה יש שתי מילים מיותרות).

15. أُضْرِبَ طَيَّارُ _____ الطَّيْرَانِ الْأَلْمَانِيَّةِ عَنْ _____ فِي الْأَسْبُوعِ الْمَاضِي.

16. تَعْلَنَ وَكَالَةٌ _____ اللَّبْنَانِيَّةِ عَنْ افْتِتَاحِ مَكْتَبِهَا _____ فِي بَيْرُوت.

רשימת מילים להשלמת המשפטים בשאלות 15-16:

الجديد صعب شركة الأنباء إلى العمل

תרגם לערבית את המשפטים בשאלות 17-18.

17. המאכלים במסעדה הזאת מצוינים.

18. חברי קנה חולצה חדשה בצבע אדום.

19. תרגם לעברית את המודעה שלפניך.

مطلوب لمطعم لبنانيّ معروف في الكويت
مدير مطعم.

خبرة لا تقلّ عن ثلاث سنوات في الإدارة.

مطلوب رخصة كويتيّة لقيادة السيّارات.

20. כתוב משפט שאורכו שש מילים לפחות, ובו הפועל תַּجֹּל.

בהצלחה!

זכות היוצרים שמורה למדינת ישראל
אין להעתיק או לפרסם אלא ברשות משרד החינוך

ערבית

לבתי ספר עבריים

הוראות לנבחן

א. משך הבחינה: שלוש שעות.

ב. מבנה השאלון ומפתח ההערכה: בשאלון זה שלושה פרקים.

פרק ראשון – הבנת הנקרא, ידיעת הפועל ותחביר:

הבנת הנקרא	—	44 נקודות
ידיעת הפועל	—	15 נקודות
תחביר	—	16 נקודות
פרק שני – לשון העיתונות	—	15 נקודות
פרק שלישי – הבעה בכתב	—	10 נקודות
סה"כ	—	100 נקודות

ג. חומר עזר מותר בשימוש: מילוני ערבית-עברית בלבד.

ד. הוראות מיוחדות:

- (1) שאלון זה משמש מחברת בחינה. כתוב את כל תשובותיך בגוף השאלון, במקומות המיועדים לכך.
- (2) כתוב את כל תשובותיך בעט בלבד. אסור להשתמש בטיפקס.
- (3) כתוב בכתב יד ברור וקריא.
- (4) לאחר סיום הבחינה וטרם מסירתה למשגיח, בדוק אותה שנית.
- (5) בתום הבחינה החזר את השאלון למשגיח.

ההנחיות בשאלון זה מנוסחות בלשון זכר ומכוונות לנבחנות ולנבחנים כאחד.

ב ה צ ל ח ה !

השאלות

פרק ראשון — הבנת הנקרא, ידיעת הפועל ותחביר (44 נקודות)

בפרק זה עליך לבחור באחד משני קטעים:
קטע א — ערבית קלסית (שאלות 1-4)
או
קטע ב — ערבית מודרנית (שאלות 5-8)

קטע א — ערבית קלסית

אם בחרת בקטע זה, קרא אותו, וענה על ארבע השאלות 1-4.

- (1) قال "أبو هريرة" * رضي الله عنه: كنت أدعو أمي إلى الإسلام وهي مُشْرِكَةٌ* فَدَعَوْتُهَا يَوْمَما
(2) فَأَسْمَعَنِي فِي رَسُولِ اللَّهِ كَلَامًا أَكْرَهُهُ. فَأَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ وَأَنَا أَبْكِي وَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كُنْتُ
(3) أدعو أمي إلى الإسلام فَتَأْتِي عَلَيَّ فَدَعَوْتُهَا الْيَوْمَ فَأَسْمَعَنِي فِيكَ مَا أَكْرَهُ فَأَدْعُ اللَّهَ أَنْ يَهْدِيَ
(4) أمي. فقال رسول الله: اللَّهُمَّ اهْدِ أُمَّ أَبِي هُرَيْرَةَ.
فَلَمَّا أَتَيْتُ بَيْتَ أُمِّي قَالَتْ: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ. فَأَتَيْتُ
(5) النَّبِيَّ بَاكِئًا مِنَ الْفَرَحِ. وَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَدْ اسْتَجَابَ اللَّهُ دَعْوَتَكَ وَهَدَى أُمِّي.
(6)

* أَبُو هُرَيْرَةَ: (603-681) אחד מבני לווייתו של מוחמד (الصَّحَابَةُ). הוא היה מוסר חדי'ים חשוב.
** مُشْرِكٌ = كَافِر.

הבנת הנקרא (44 נקודות)

1. אם בחרת בשאלה זו, ענה על שבעה סעיפים:
על שישה מן הסעיפים (1)-(7) (לכל סעיף – 6 נקודות), ועל סעיף (8) (חובה) (8 נקודות).
שים לב: ניקוד אינו נדרש כלל.

(1) أكمل بالعربية / השלם בערבית.

دعا "أبو هريرة" _____ إلى الإسلام لأنها كانت _____ .

(2) ضع دائرة حول الحرف الذي يدلّ على التكملة الصحيحة / הקף במעגל את האות המציינת את ההשלמה הנכונה.

أسمعت أمّ أبي هريرة:

أ. كلاماً جميلاً عن النبيّ.

ب. كلاماً إيجابياً عن النبيّ.

ج. كلاماً سيّئاً عن النبيّ.

(3) ضع دائرة حول "صحيح" או "خطأ" / הקף במעגל: "נכון" ("صحيح") או "לא נכון" ("خطأ").

رفض النبيّ طلب أبي هريرة.

صحيح / خطأ

(4) أجب بالعربية / ענה בערבית.

ماذا أذى إلى دخول أمّ أبي هريرة في الإسلام؟

(5) ענה בערבית.

أُنْقِل (העתק) كلمات أمّ أبي هريرة التي تُثَبِّتُ أنها دخلت في الإسلام.

(6) ענה על שני התת־סעיפים.

- א. ضع دائرة حول التكملة الصحيحة / הקף במעגל את ההשלמה הנכונה מן האפשרויות שבסוגריים:
 يَرَى أبو هريرة أهميّة كبيرة في إسلام أمّه وهذا يشير إلى قيمة (حقوق الإنسان / الإيمان).
- ב. علّل جوابك بالعربيّة حسب النصّ / נמק את תשובתך בערבית לפי הטקסט.

(7) أكمل بالعربيّة / השלם בערבית.

- א. الضمير "ه" في الكلمة "أَكْرَهُهُ" (السطر 2) يعود إلى _____ .
- ב. الضمير "ك" في الكلمة "دَعَوْتُكَ" (السطر 6) يعود إلى _____ .

סעיף (8) חובה.

(8) أجب بالعربيّة أو بالعبريّة / ענה בערבית או בעברית:

حسب النصّ بكى أبو هريرة مرّتين لما أتى إلى النبيّ. أذكر السبب في كلّ مرّة.

- א. في المرّة الأولى: _____
- _____
- ב. في المرّة الثانية: _____
- _____

ידיעת הפועל (15 נקודות)

אם בחרת בקטע א, ענה על שתי השאלות 2-3.

2. בקטע שקראת (בעמוד 2) מסומנות חמש מילים במספרים (1)-(5).

בחר בארבע מן המילים, וכתוב בטבלה שלפניך את השורש, את הבניין, את הצורה הדקדוקית ואת הגוף של המילים שבחרת.

(את הבניין אפשר לבטא במשקל או במספר.)

(לכל מילה — 3 נקודות; סה"כ — 12 נקודות)

דוגמה:

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
لَا تَذْهَبْ	ذهب	فَعَلَ / 1	עתיד מג'זום	נוכח

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
(1) اَدْعُوْ				
(2) مُشْرِكَة				
(3) كُنْتُ				
(4) اَنْ يَهْدِيَ				
(5) اِسْتَجَابَ				

3. בחר באחד מן המשפטים (1)-(2). הקף במעגל את המילה הנבונה במשפט שבחרת.

(3 נקודות)

(1) لَمْ (يَبْكُ / يَبْكِي) أَبُو هُرَيْرَةَ أَمَامَ النَّبِيِّ.

(2) سَوْفَ (تُبْتُ / تَبْتُ) هَذِهِ الْأَنْبَاءُ فِي نَشْرَةِ الْأَخْبَارِ.

/המשך בעמוד 8/

תחביר (16 נקודות)

אם בחרת בקטע א, ענה על שאלה 4.

4. לפניך שישה סעיפים (1)-(6).

ענה על ארבעה מן הסעיפים, על פי ההוראות (לכל סעיף – 4 נקודות; סה"כ – 16 נקודות).

(1) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילים המסומנות בקו.

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ.

תרגום המשפט:

התופעה התחבירית:

(2) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילים המסומנות בקו.

سمع أبو هريرة من أمه كلامًا يكرهه.

תרגום המשפט:

התופעה התחבירית:

(3) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילה המסומנת בקו.

مِنْ دَقِّ الْبَابِ، سَمِعَ الْجَوَابَ.

תרגום המשפט:

התופעה התחבירית:

(4) נסח את החלק המסומן בקו באמצעות חל, כתוב את המשפט מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).

أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ وَأَنَا أَبْكِي.

(5) הפוך את המילה המסומנת בקו לרבים, כתוב את המשפט מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).

تَكَلَّمَ وزير التربية مع مستشاره الجديد عن البرامج الدراسية.

(6) שלול את המשפט באמצעות לیس, כתוב את המשפט מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).

إنَّ المتحف مفتوح.

/המשך בעמוד 10/

קטע ב – ערבית מודרנית

אם בחרת בקטע זה, קרא אותו וענה על ארבע השאלות 5-8.

حملة نساء في إيران ضدّ قانون الحجاب *

- (1) تَحْتِجُ نساءُ إيرانيّاتٍ ضدّ القانون الذي يُجْبِرُ المرأةَ على ارتداء الحجاب . وتقود الاحتجاج على
- (2) هذا القانون السيّدة "م.ن." – مؤسّسة موقع "حرّيتي المسلّوبة". وقد تَلَقَّى موقعها "حرّيتي
- (3) المسلّوبة" أكثر من ثلاثة آلاف صورة لنساء حاسرات الرؤوس، وهو حركة مُعارضة للحجاب عبّر
- (4) شبكات التواصل الاجتماعيّ.

- وقد كان الكثير من النساء الإيرانيّات يَرْتَدِينَ الملابس الغربيّة قبل الثورة الإسلاميّة في 1979
- (5) ولكن هذا الوضع قد تغيّر عندما تولّى "خميني" السلطة، حيث أُجْبِرَت النساء على ارتداء
- (6) الحجاب وليس العباءات الطويلة ووقّف استخدامهنّ للمكياج.

* الحجاب هو لباس يستر شعر المرأة.

הבנת הנקרא (44 נקודות)

אם בחרת בקטע ב, ענה על שאלה 5.

5. ענה על שבעה סעיפים:

על שישה מן הסעיפים (1)-(7) (לכל סעיף – 6 נקודות), ועל סעיף (8) (חובה) (8 נקודות).

שים לב: ניקוד אינו נדרש כלל.

(1) أكمل بالعربية / השלם בערבית.

حسب القانون الإيراني يجب على _____ الإيرانيات لبس _____ .

(2) أجب بالعربية أو بالعبرية / ענה בערבית או בעברית.

لماذا أسست السيدة "م.ن." موقع "حرّتي المسلوقة" ?

(3) ضع دائرة حول الحرف الذي يدلّ على المعنى الصحيح / הקף במעגל את האות המציינת את

המשמעות הנכונה.

معنى عبارة "حرّتي المسلوقة":

أ. أنا حرة.

ב. لا أريد الحرية.

ג. لا حرية لي.

(4) أكمل بالعربية / השלם בערבית.

א. الضمير "ها" في الكلمة "موقعها" (السطر 2) يعود إلى _____ .

ב. الضمير "هنّ" في الكلمة "استخدامهنّ" (السطر 7) يعود إلى _____ .

(5) أجب بالعربية / ענה בערבית.

كم صورة لنساء حاسرات الرؤوس توجد في موقع "حرّتي المسلوقة" ?

ערבית, קיץ תשע"ח, מס' 018381

(6) ענה על שני התת־סעיפים.

- א. ضع دائرة حول التكملة الصحيحة / הקף במעגל את ההשלמה הנכונה מן האפשרויות שבסוגריים:
 إنَّ هدف الاحتجاج على قانون الحجاب هو (حماية البيئة / حماية حقوق الإنسان).
- ב. علّل جوابك بالعربيّة حسب النصّ / נמוק את תשובתך בערבית לפי הטקסט.

(7) ضع دائرة حول "صحيح" أو "خطأ" / הקף במעגל: "נכון" ("صحيح") או "לא נכון" ("خطأ")

معنى عبارة "حاسرات الرؤوس" – نساء على رؤوسهنّ الحجاب.

صحيح / خطأ

סעיף (8) חובה.

(8) ענה על שני התת־סעיפים.

א. أكمل بالعربيّة / השלם בערבית.

تتمثّل حملة احتجاج _____ في إيران بتأسيس حركة معارضة للحجاب
 عن طريق _____ "حرّيتي المسلوية".

ב. أجب بالعربيّة / ענה בעברית.

هناك ثلاثة أمور فُرِضَتْ على النساء الإيرانيّات بعد الثورة الإسلاميّة. ما هي؟

1. _____
2. _____
3. _____

/המשך בעמוד 13/

ידיעת הפועל (15 נקודות)

אם בחרת בקטע ב, ענה על שתי השאלות 6-7.

6. בקטע שקראת (בעמוד 8) מסומנות חמש מילים במספרים (1)-(5).

בחר בארבע מן המילים, וכתוב בטבלה שלפניך את השורש, את הבניין, את הצורה הדקדוקית ואת הגוף של המילים שבחרת.

(את הבניין אפשר לבטא במשקל או במספר.)

(לכל מילה – 3 נקודות; סה"כ – 12 נקודות)

דוגמה:

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
لَمْ يَجْتَمِعُوا	جمع	إِفْتَعَلَ / 8	עתיד מג'ז'ם	נסתרים

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
(1) تَحْتَجُّ				
(2) يُجْبِرُ				
(3) مَسْلُوبَةٌ				
(4) تَلَقَّى				
(5) إِزْدَاءٌ				

7. בחר באחד מן המשפטים (1)-(2). הקף במעגל את המילה הנכונה במשפט שבחרת.

(3 נקודות)

(1) هل (تَلَقَّيْتُ / تَلَقَّيَ) هَدِيَّتِي، يا مريم؟

(2) (يُجِيبُ / يَجِبُ) على كلِّ إنسان احترام القانون.

/המשך בעמוד 14/

תחביר (16 נקודות)

אם בחרת בקטע ב, ענה על שאלה 8.

8. לפניך שישה סעיפים (1)-(6).

ענה על ארבעה מן הסעיפים על פי ההוראות (לכל סעיף – 4 נקודות; סה"כ – 16 נקודות).

(1) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילה המסומנת בקו.

تحتج النساء في إيران رفضاً لقانون الحجاب .

תרגום המשפט:

_____ התופעה התחבירית:

(2) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילים המסומנות בקו.

عينت الحكومة مندوبة تُمثِّلها في هيئة الأمم المتحدة .

תרגום המשפט:

_____ התופעה התחבירית:

(3) תרגם את המשפט לעברית, וכתוב מהי התופעה התחבירית במילה המסומנת בקו.

مَنْ دَقَّ الباب، سَمِعَ الجواب .

תרגום המשפט:

_____ התופעה התחבירית:

- (4) נסח את המילה המסומנת בקו באמצעות جملة حالية, כתוב אותו מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).

سمع الجمهور كلام الرئيس مؤيداً استخدام الحاسوب في المدارس.

- (5) הפוך את המילה המסומנת בקו ל**רבים**, כתוב את המשפט מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).
تكلّم وزير التربية مع مستشاره الجديد عن البرامج الدراسية.

- (6) שלול את המשפט באמצעות ليس, כתוב את המשפט מחדש, ונקד אותו ניקוד מלא (פנימי וסופי).
إنّ المتحف مفتوح.

/המשך בעמוד 16/

פרק שני – לשון העיתונות (15 נקודות)

בפרק זה חמש שאלות 9-13.

בחר בשלוש מן השאלות, וענה על פי ההוראות (לכל שאלה – 5 נקודות).

ניקוד אינו נדרש כלל.

בשאלות 9-10 יש להשלים את המילים החסרות מתוך רשימת המילים שבמסגרת למטה.

שים לב: ברשימה יש שתי מילים מיותרות.

9. فرضت السلطات الإيرانية _____ على الاستماع إلى أغاني _____ الإيراني.

10. للسياسة أهمية كبيرة في _____ الوضع _____ في الدولة.

רשימת המילים להשלמת המשפטים בשאלות 9-10:

الاقتصادي المطرب العلاقات حظراً شبكة تطوّر

11. ترجم الجملة التالية إلى العربية/ תרגם את המשפט לערבית. ניקוד אינו נדרש כלל.

הערבית היא שפתם של רוב תושבי המזרח התיכון.

12. أكتب جملة مكونة من ثماني كلمات على الأقل، تشمل العبارة "شاطئ البحر".

כתוב משפט בן שמונה מילים לפחות, ובו הצירוף: شاطئ البحر. ניקוד אינו נדרש כלל.

13. ترجم الإعلان التالي إلى العبرية / תרגם לעברית את המודעה שלפניך.

تُعَلِّنُ جريدة "الأيام" عن حاجتها
لتوظيف صحفيين في مختلف الأماكن
وعلى المهتمين إرسال سيرهم الذاتية
إلى البريد الإلكتروني الرسمي للجريدة.

/המשך בעמוד 18/

ערבית, קיץ תשע"ח, מס' 018381

פרק שלישי — הבעה בכתב (10 נקודות)

ענה על שאלה אחת בלבד מן השאלות 14-17.

כתוב תשובה, ובה 35 מילים לפחות.

ניקוד אינו נדרש כלל.

14. أكتب عن تصرف إيجابي أو سلبي لشخصية في قصة أو قصيدة عربية تعلمتها.

15. اختر قصة أو قصيدة عربية تعلمتها واكتب عن العلاقة بين عنوانها ومضمونها.

16. لأي أهداف تستعمل شبكات التواصل الاجتماعي؟

17. ماذا يميز المطرب الإيراني حسب المقال "مطرب إيراني يستغلّ موسيقى الراب لتوجيه الانتقادات الاجتماعية"؟

ציין את מספר השאלה שבחרת בה.

שאלה מספר: ____

/המשך בעמוד 19/

עמוד 18

בהצלחה!

זכות היוצרים שמורה למדינת ישראל
אין להעתיק או לפרסם אלא ברשות משרד החינוך

דגם תשובות לשאלון בערבית, 30%, מס' 018282, קיץ תשע"ח

פרק ראשון – הבנת הנקרא וידיעת הפועל

הבנת הנקרא

על התלמיד לענות על שש מן השאלות 1-7, ועל שאלה 8 (חובה).

1. مدرسة, كلبه.
2. خطأ.
3. أ.
4. (إنّ) الكلبة كانت لطيفة مع الأطفال منذ البداية.
5. (1) تغلبت/في تغلب التلميذة على خوفها / الخوف من الامتحانات.
(2) نجحت/في النجاح /نجاحها في الامتحانات.
6. إدخال كلبة / الكلبة / الحيوان إلى المدرسة / הכנסת כלב / הכלבה / בעלי חיים לבית הספר.
7. (1) الانفتاح في التربية.
(2) لأنّ (مديرة) المدرسة ترى أهميّة في استعمال طرق تربويّة متنوّعة.
8. (1) تقليل ضغوط الدراسة.
(2) التغلب على الخوف من الامتحانات.
(3) النجاح في الامتحانات.

ידיעת הפועל

על התלמיד לענות על שאלה 9.

9.

המילה	השורש	הבניין	צורה דקדוקית	גוף
(1) تَخَصَّصَ	خصص	فَعَّلَ / 2	المضارع / הווה - עתיד	נסתרת / היא / נוכח / אתה
(2) إِمْتِحَانَات	محن	إِفْتَعَلَ / 8	المصدر / שם פעולה	— (ריבוי)
(3) مُدِيرَة	دور	أَفْعَلَ / 4	اسم الفاعل / בינוני פועל	יחידה
(4) ضَغَطَ	ضغط	فَعَلَ / 1	المصدر / שם פעולה	— (יחיד)
(5) هَامَّ	همم	فَعَلَ / 1	اسم الفاعل / בינוני פועל	יחיד
(6) اِنْعَكَسَ	عكس	اِنْفَعَلَ / 7	الماضي / עבר	נסתר/ הוא

תחביר

10. תרגום המשפט:

הכלבה הייתה עדינה/ נעימה עם התלמידים.

תופעה תחבירית: خبر كان / נשוא كان / كان وأخواتها / كان ואחיותיה.

11. תרגום המשפט:

הכלבים משחקים/ממלאים תפקיד חשוב ביותר בחיי האנשים.

תופעה תחבירית: ערך ההפלה / أفعل التفضيل.

12. תרגום:

עולי הרגל המוסלמים עזבו את הארץ כשפניהם/כשהם פונים/בדרכם למכה (המכובדת).

תופעה התחבירית: حال / תיאור מצב/מצב.

13. תרגום המשפט:

אל תדבר על נושא אשר/ש- אינך יודע/מכיר.

תופעה תחבירית: משפט זיקה לא מקושר / לא מיודע / משפט זיקה / جملة صلة.

14. תרגום המשפט:

הלוואי ותוצאות הבחינות יתפרסמו/יפורסמו בקרוב.

תופעה תחבירית: נושא לیت / اسم لیت / נושא של إن وأخواتها / ואחיותיה.

פרק שני – לשון העיתונות

על התלמיד לענות על ארבע מן השאלות 15-20.

בשאלות 15-16 על התלמיד להשלים את המילים החסרות.

15. شركة، العمل .

16. الأنباء، الجديد .

בשאלות 17-18 על התלמיד לתרגם לערבית.

17. المأكولات / الأطعمة / الطعام في هذا المطعم ممتازة / ممتاز .

18. إشتري صاحبي / رفيقي / صديقي قميصا جديدا باللون الأحمر .

19. תרגום מודעה לעברית

למסעדה לבנונית ידועה / מפורסמת בכווית

דרוש מנהל מסעדה.

ניסיון של לא פחות משלוש שנים בניהול.

דרוש רשיון כוויתי לנהיגת מכונית / רישיון נהיגה כוויתי.

20. חיבור משפט

על התלמיד לכתוב משפט שאורכו שש מילים לפחות, ובו הפועל تَجَوَّلَ.

משרד החינוך
המוזכירות הפדגוגית
הפיקוח על הוראת הערבית

מכון הנרייטה סאלד
המרכז לבחינות בגרות

זגם תשובות לשאלון בערבית, מס' 018381, קיץ תשע"ח

פרק ראשון – הבנת הנקרא, ידיעת הפועל ותחביר

על התלמיד לבחור באחד משני קטעים: קטע א – ערבית קלסית או קטע ב – ערבית מודרנית.

קטע א – ערבית קלסית

הבנת הנקרא

על התלמיד לענות על אחת מן השאלות 1-2.

1. אם התלמיד בחר בשאלה זו, עליו לענות על שיעה מן הסעיפים (1)-(7), ועל סעיף (8) (חובה!).

(1) أُمّه، مشرّكة.

(2) ج.

(3) خطاً.

(4) פניית הנביא לאללה להנחות את אימו של אבו הרירה בדרך הישר / להצטרף לאסלאם.

(5) (يا أبا هريرة) أشهد أن لا إله إلا الله ومحمداً رسول الله.

(6) أ. الإيمان.

ב. (رأى أبو هريرة أهميّة في الإسلام) ولذلك دعا أمّه إلى الإسلام.

(7) א. كلام.

ב. النَّبِيّ / رسول الله / محمد.

(8) סעיף חובה!

א. بعد أن أسمعته أمّه / سمع من أمّه كلاماً يكرهه عن النَّبِيّ / رسول الله / אחרי ששמע את אימו אומרת

דברים שנואים על הנביא.

ב. بعد أن أسلمت أمّه / بعد أن استجاب الله النَّبِيّ وهدى أمّه /

בכי من الفرح بعد أن ... / בכה מרוב שמחה כיוון שאימו אמרה את השהאדה / כיוון שאללה נענה

לתפילות הנביא והנחה את אימו (בדרך הישר).

ידיעת הפועל

על התלמיד לענות על שתי השאלות 2-3.

2.

המילה	השורש	הבניין	הצורה הדקדוקית	הגוף
(1) أَدْعُو	دَعَو	فَعَلَ / 1	المضارع / הווה-עתיד	מדבר/אני
(2) مُشْرِكَة	شَرِك	أَفْعَلَ / 4	اسم الفاعل / בינוני פועל	יחידה
(3) كُنْتُ	כּוּן	فَعَلَ / 1	الماضي / עבר	מדבר/אני
(4) أَنْ يَهْدِيَ	הדי	فَعَلَ / 1	المضارع المنصوب / עתיד מנוצב	נסתר/הוא
(5) اسْتَجَابَ	جَوּב	اسْتَفْعَلَ / 10	الماضي / עבר	נסתר/הוא

3. על התלמיד לענות על אחד מן הסעיפים.

(1) يَبْكُ.

(2) تَبَّخُ.

תחביר

על התלמיד לענות על שאלה 4.

4. על התלמיד לענות על ארבעה מן הסעיפים (1)-(6).

(1) תרגום המשפט:

אין אל בלעדי אלה.

התופעה התחבירית: لا النافية للجنس / לא לשלילה מוחלטת / שלילה מוחלטת.

(2) תרגום המשפט:

אבו הרירה שמע מאימו דברים/דיבורים/מילים אשר/שהוא שונא/מתעב/לא אוהב (אותם).

התופעה התחבירית: משפט זיקה לא מקושר/משפט זיקה/ جملة صفة.

(3) תרגום המשפט:

מי ש-דופק/דפוק/ניקוש/ניקוש על הדלת/בדלת, שומע/ישמע תשובה.

התופעה התחבירית: משפט תנאי / جملة شرطية / شرط.

(4) أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ بِأَكْبَا.

(5) تَكَلَّمَ وَزِيرُ التَّربِيَةِ مَعَ مُسْتَشَارِيهِ الْجَدِيدِ عَنِ التَّرَامِجِ الدَّرَاسِيَّةِ.

(6) لَيْسَ الْمُتَحَفُّ / الْمُتَحَفُّ مُفْتَوَحًا.

קטע ב – ערבית מודרנית

על התלמיד לענות על ארבע השאלות 5-8.

הבנת הנקרא

5. על התלמיד לענות על שנייה מן הסעיפים (1)-(7), ועל סעיף (8) (חובה!).

(1) النساء, (ال) حجاب.

(2) للاحتجاج على قانون الحجاب / כדי למחות נגד חוק החג'אב.

(3) ج.

(4) أ. السيدة م. ن / مؤسسة الموقع.

ب. النساء (الإيرانيات).

(5) أكثر من ثلاثة آلاف / 3000 (صورة).

(6) أ. حماية حقوق الإنسان.

ب. يشير اسم موقع الاحتجاج وهو "حرّيتي المسلوبة" إلى هذا الهدف / لأن اسم الموقع هو "حرّيتي المسلوبة".

(7) خطأ.

(8) סעיף חובה!

א. (ال) نساء, (ال) موقع.

ב. לבשת חג'אב.

ג. לבשת בגד עליון ארוך/עבאיות ארוכות.

ד. איסור על שימוש באיפור.

ידיעת הפועל

6.

המילה	השורש	הבניין	הצורה הזקדוקית	הגוף
(1) نَحْتَجُّ	حجج	إِفْتَعَلَ / 8	المضارع / עתיד-הווה	נסתרת/היא נוכח/אתה
(2) يُجْبِرُ	גבר	أَفْعَلَ / 4	المضارع / עתיד-הווה	נסתר/הוא
(3) مَسْلُوبَةٌ	סלב	فَعَلَ / 1	اسم المفعول / בינוני פעול	יחידה
(4) تَلَقَّى	לקי	تَفَعَّلَ / 5	الماضي / עבר	נסתר/הוא
(5) إِرْدَاءٌ	רדי	إِفْتَعَلَ / 8	المصدر / מצדר/שם פעולה	—(יחידה)

7. על התלמיד לענות על אחד מן הסעיפים.

(1) تَلَقَّيْتُ.

(2) يَجِبُ.

תחביר

8. על התלמיד לענות על ארבעה מן הסעיפים (1)-(6).

(1) תרגום המשפט:

הנשים באיראן מוחות בסירוב/מתור סירוב לחוק החג'אב.

התופעה התחבירית: مفعول له / لأجله / תיאור סיבה/ תכלית

(2) תרגום המשפט:

הממשלה מינתה נציגה אשר/ש תייצג/מייצגת אותה בארגון האו"ם

התופעה התחבירית: משפט זיקה לא מקושר/לא מיודע/ جملة صفة / משפט זיקה.

(3) תרגום המשפט:

מי ש-דופק/ידפוק/נוקש/ינוקש על הדלת/ בדלת, שומע/ישמע תשובה.

התופעה התחבירית: משפט תנאי / جملة شرطية / شرط.

(4) سَمِعَ الْجُمْهُورُ كَلَامَ الرَّئِيسِ يُؤَيِّدُ / وَهُوَ يُؤَيِّدُ / وَهُوَ مُؤَيِّدٌ اسْتِخْدَامَ الْحَاسُوبِ فِي الْمَدَارِسِ .

(5) تَكَلَّمَ وَزِيرُ التَّرْبِيَةِ مَعَ مُسْتَشَارِيهِ الْجَدِيدِ عَنِ الْبَرَامِجِ الدَّرَاسِيَّةِ .

(6) لَيْسَ الْمُتَحَفُّ / الْمُتَحَفُّ مُفْتَوَحًا .

פרק שני – לשון העיתונות

על התלמיד לענות על שלוש מן השאלות 9-13.

השלמת משפטים – שאלות 9-10.

9. حظراً، المطرب.

10. تطوّر، الاقتصادي.

11. תרגום לערבית

(إن) (اللغة) العربية (هي) لغة معظم /أغلبية /أكثريّة سكان /مواطني الشرق الأوسط.

12. כתיבת משפט

13. תרגום מודעה לעברית

עתון "אלאיאם"/"הימים" מודיע/מכריז על הצורך בהעסקת/מינוי עיתונאים במקומות שונים.
על המעוניינים/המתעניינים/המעוניינים צריכים לשלוח קורות חיים לדואר האלקטרוני הרשמי של העיתון.

פרק שלישי – הבעה בכתב

על התלמיד לענות על אחת מן השאלות 14-17.

על התשובה להיות בת 35 מילים לפחות.

עולם הערבים והאסלאם

(לבתי ספר עבריים)

הוראות לנבחן

א. משך הבחינה: שתיים.

ב. מבנה השאלון ומפתח ההערכה: בשאלון זה ארבעה פרקים.

פרק ראשון	—	מבוא להכרת האסלאם	—	15x2	—	30 נקודות
פרק שני	—	מדינות האזור	—	15x2	—	30 נקודות
פרק שלישי	—	עידן האימפריות — מושגים	—	10x2	—	20 נקודות
פרק רביעי	—	סוריה ולבנון — מושגים				

או

ידן, ערב הסעודית ומדינות המפרץ — מושגים	—	10x2	—	20 נקודות
סה"כ	—	100 נקודות		

ג. חומר עזר מותר בשימוש: אין.

ד. הוראות מיוחדות: (1) הקפד על כתב יד ברור וקריא.

(2) לאחר סיום הבחינה וטרם מסירתה למשגיח, בדוק אותה שנית.

(3) המלצה לחלוקת זמן: שעה וחצי — לפרקים הראשון והשני

חצי שעה — לפרקים השלישי והרביעי

כתוב במחברת הבחינה בלבד, בעמודים נפרדים, כל מה שברצונך לכתוב כטיוטה (ראשי פרקים, חישובים וכדומה).
רשום "טיוטה" בראש כל עמוד טיוטה. רישום טיוטות כלשהן על דפים שמחוץ למחברת הבחינה עלול לגרום לפסילת הבחינה!

ההנחיות בשאלון זה מנוסחות בלשון זכר ומכוונות לנבחנות ולנבחנים כאחד.

בהצלחה!

השאלות

פרק ראשון — מבוא להכרת האסלאם (30 נקודות)

ענה על שתיים מן השאלות 1-4 (לכל שאלה — 15 נקודות).

מחמד וראשית האסלאם

1. חצי האי ערב לפני האסלאם

הסבר את המבנה החברתי של תושבי חצי האי ערב לפני הופעת האסלאם.
בתשובתך התייחס למבנה השבט ולמקומה של הדת בחברה וכן למושג עֶבְדָּה (נאמנות לשבט).

2. חיי מחמד

תאר את ההתגלות הראשונה שחוה הנביא מחמד (בשנת 610) ואת תגובתו של הנביא על ההתגלות.
הסבר את התרומה של ח'דיג'ה להצלחה של הנביא מחמד להפיץ את בשורתו לאחר ההתגלות.

התפתחות דת האסלאם

3. החדית'

(1) הסבר מדוע צמחה לאחר מות הנביא מחמד ספרות חדית' ענפה מאוד.

(2) קרא את החדית' שלפניך, וענה על השאלה שאחרי:

עאִיִּשָּׁה, אשתו של הנביא, סיפרה: פעם אחת באה אלי אישה עם שתי בנותיה וביקשה נדבה. לא מצאתי אצלי אלא תמר אחד ונתתי לה אותו. האישה חילקה את התמר ונתנה לשתי בנותיה, ואחרי כן קמה ויצאה. כאשר בא הנביא סיפרתי לו מה שאירע, והוא אמר: מי שיישא את סבלן של שתי הבנות האלה, אפילו במקצת, ויטיב עמהן – הן תהיינה לו למגן מאש הגיהנום.

(קופלביץ, ע' [עורך ומתרגם]. [2011]. עולמו של הנביא מחמד, חברה ודת על פי החדית'. ירושלים: כרמל, עמ' 178-179)

מהו הערך שהנביא מחמד מדגיש את חשיבותו בחדית' שלפניך? הסבר את מקומו של ערך זה באסלאם.

האם לדעתך ערך זה חשוב? נמק את דבריך.

4. הח'וארג'

מהי הח'וארג'ייה? תאר בקצרה את עקרונותיה המרכזיים.

תאר את נסיבות היווצרות הח'וארג'ייה, ואת ההשפעה של הח'וארג' על המאבק בין עלי ובין מעאווה.

פרק שני — מדינות האזור (30 נקודות)

ענה על שתיים מן השאלות 5-8 (לכל שאלה — 15 נקודות).

5. איראן

לפני המהפכה זכה ח'ומייני לתמיכה מקבוצות חברתיות רבות ומגוונות באיראן.

ציין שתי קבוצות שתמכו בח'ומייני, והסבר מדוע כל אחת מהן תמכה בו.

תאר אחת מן הרפורמות שנעשו לאחר המהפכה והסבר את מטרתה.

6. טורקיה

קרא את הכותרת שלפניך מתוך עיתון "הארץ", וענה על השאלה שאחריה.

אחרי משאל העם: ארדואן מאיים להרעיב את תושבי המחוז הכורדי בעירק

נשיא טורקיה הודיע שלא יהסס להשתמש בכל האמצעים כדי לסכל את עצמאות המחוז, כולל פעולה צבאית.

(פורסם באתר "הארץ" ב־26 בספטמבר, 2017. אוחר ב־4 בנובמבר, 2017)

על פי החומר שלמדת, הצג את יחס הממשל הטורקי כלפי המיעוט הכורדי בטורקיה במהלך השנים, והסבר מדוע הנשיא

ארדואן מתנגד להקמת חבל כורדי עצמאי בעירק.

7. מצרים — שלטונו של נאצר

הסבר מה הייתה "מהפכת הקצינים החופשיים" (1952), ותאר שתי מטרות של תנועת "הקצינים החופשיים".

תאר שלוש דרכים שבאמצעותן ביסס נאצר את כוחו לאחר שעלה לשלטון.

8. מצרים – מדיניות החוץ של סאדאת

- 4 -

עולם הערבים והאסלאם, קיץ תשע"ח, מס' 019281

(1) הסבר את הקשר בין מלחמת יום הכיפורים ובין העיתוי שבו החל סאדאת במגעים עם ישראל, שהובילו לחתימת הסכם השלום.

(2) קרא את הקטע שלפניך, והסבר מדוע החליט סאדאת לפתוח בתהליך השלום. בסס את דבריך על הקטע. בחר באחד הערכים שסאדאת מדבר עליהם בקטע, וכתוב אם אתה מזדהה עם ערך זה. הסבר את דבריך.

עכשיו תפסתי כי האחריות הרובצת עלי כלפי עמי – כלפי דורנו וכלפי הדורות הבאים – גוזרת עלי לעשות את חובתי בלי להתחשב בכהונה שבה אני מחזיק. [...] ולחסוך מן הדורות הבאים את הסבל שבו נוסינו אנחנו. [...]

קְשִׁבוּנִי הִיא שְׁמִיעִי לִירוּשָׁלַיִם יִשְׁבֹּר אֶת מַעְגַּל הַקְּסָמִים שֶׁבָּנוּ הַיֵּינוּ לְכוּדִים שָׁנִים עַל שָׁנִים. בְּכֵן נִמְצָאוּ חִשְׁבֹּנֵי מְדוּיָקִים לְמִדֵּי, שֶׁכֵּן מִמֶּשׁ כְּמוֹ שֶׁהִיִּיתָה קִבְּלַת הַפְּנִים מִצַּד עַמִּי מוֹפְלָאָה, אֲפִילוֹ מִדֵּהִימָה, כִּי גִילָה גַם הָעַם הַיִּשְׂרָאֵלִי [...] הִיעֲנִנָּה מוֹפְלָאָה וּמִדֵּהִימָה בְּאוֹתָהּ מִידָה. [...] מִדּוּעַ? אֲנִי סָבוֹר [...] שֶׁהֵם מַכְבִּידִים אֶדָם [...] [...] שֶׁיִּכּוֹל לָקוּם וְלֹאמֹר: "בְּסֻדֵּר. תִּשִּׁים מִלְחָמָה אוֹקְטוֹבֵר [מִלְחָמַת יוֹם הַכִּיּוֹפּוּרִים] קֶץ לְכָל הַמִּלְחָמוֹת! וְעַכְשִׁיו הִבֵּה נִשֵּׁב [...] כְּבִנֵּי תִרְבוֹת סָבִיב שׁוֹלְחַן הַדִּיּוּנִים".

(סאדאת, א' [1978]. סיפור חיי. ירושלים: עידנים, עמ' 233, 237)

פרק שלישי – עידן האימפריות – מושגים (20 נקודות)

כתוב בקצרה על שניים מן המושגים 9-13 (לכל מושג – 10 נקודות).

9. מְוֹאֲלִי

10. בית אל-חֶכְמָה

11. מִחְתָּסֵב

12. סֶלְטָאן

13. יִנְיַע'רִים

פרק רביעי – סוריה ולבנון

אֲוִי יִרְדֵּן, עֶרֶב הַסַּעֻדִּית וּמַדִּינֹת הַמִּפְרָץ – מושגים

(20 נקודות)

בחר באחד משני הנושאים שלפניך, וכתוב בקצרה על שניים מן המושגים בנושא שבחרת (אין לענות על מושגים משני הנושאים, לכל מושג – 10 נקודות).

נושא א': סוריה ולבנון

14. האחים המסלמים בסוריה

15. "סוריה הגדולה"

16. מלחמת שלום הגליל

17. מוסא אל-צדר

18. תנועת חזבאללה

נושא ב': ירדן, ערב הסעודית ומדינות המפרץ

19. ספטמבר השחור (1970)

20. המלך חוסיין

21. משבר הנפט (1974)

22. בעיית העובדים הזרים (במדינות המפרץ)

23. איחוד האמירויות הערביות

בהצלחה!

זכות היוצרים שמורה למדינת ישראל
אין להעתיק או לפרסם אלא ברשות משרד החינוך

מחווין לשאלון: עולם הערבים והאסלאם, מס' 019281, קיץ תשע"ח

פרק ראשון — מבוא להכרת האסלאם

על התלמיד לענות על שתי שאלות מפרק זה.

מחמד וראשית האסלאם

1. חצי האי ערב לפני האסלאם

על התלמיד להסביר את המבנה החברתי של תושבי חצי האי ערב לפני הופעת האסלאם.

בתשובתו עליו להתייחס למבנה השבט, לדת ולמושג: עֶצְבָּה.

המבנה החברתי

רוב האוכלוסייה בחצי האי ערב לפני הופעת האסלאם הייתה אוכלוסיית נוודים, וחיה בצד יישובי קבע מעטים שהתפתחו סביב נאות המדבר. יישובים אלה התבססו על חקלאות ועל מסחר, בעיקר מסחר אזורי. היחידה החברתית החשובה ביותר בחצי האי ערב הייתה השבט. השבט הורכב מבתי אב, ובראשו עמד השיח'. השיח' נבחר על פי ייחוס משפחתי (קשר דם לשיח'ים קרובים) ועל פי תכונותיו. חברי השבט ראו בעצמם צאצאים של אב קדמון משותף והתגאו בשייך זה. תחושת השייכות לשבט, האינטרס המשותף, הנאמנות ההדדית והנכונות להקריב למען השבט כונו "עֶצְבָּה".

עד הופעת האסלאם היו רוב ההתארגנויות הפוליטיות בחצי האי ערב רופפות למדי וזמניות בדרך כלל. בגלל החשיבות של קשרי דם, הייתה ברית פוליטית בין שבטים מלווה בדרך כלל בהכרה שהם מתייחסים לאב קדמון משותף. גם כאשר היה הייחוס הזה פרי הדמיון בלבד, הוא נחשב לאמת.

הדת הייתה משנית בחשיבותה לייחוס המשפחתי והשבטי (האמיתי או המיוחס) בחברה הערבית הקדומה. על פי העדויות, המעבר מאמונה באלים מסוימים לאמונה באלים אחרים ואימוץ דתות מונותאיסטיות התקבלו בקלות בחברה הערבית הקדומה. מרכזים דתיים, כמו המרכז שהיה במכה, היו חשובים לכלכלה ולחברה של היישוב שבו היו ולאזור שבו שכנו.

2. חיי מחמד

על התלמיד לתאר את ההתגלות הראשונה שחווה הנביא מחמד (בשנת 610) ואת תגובתו של הנביא על ההתגלות, ולהסביר את תרומתה של ח'דיג'ה להצלחתו של הנביא מחמד להפיץ את בשורתו לאחר ההתגלות.

ההתגלות ותגובת מחמד

על פי המסורת, כאשר התבודד מחמד על הר חירא, כפי שאנשי מכה האדוקים היו נוהגים לעשות מפעם לפעם, התגלה לו המלאך גבריאל. גבריאל דרש ממנו לקרוא משהו מאריג שהחזיק, אבל מחמד אמר שהוא אינו יודע קרוא וכתוב. באורח פלאי לימד אותו גבריאל לקרוא, ומחמד הצליח לקרוא את הכתוב על האריג. דברים אלה הם הפסוקים הראשונים של סורה 96 ("טיפת הדם"). מחמד היה בטוח שהוא השתגע, ואפילו שקל להתאבד.

תרומת ח'דיג'ה

ח'דיג'ה הביאה את מחמד לדודה, ורקה בן נופל, והוא הבין שמחמד זכה להתגלות אלוהית ושהוא נביא. מכיוון שח'דיג'ה הייתה סוחרת עשירה, היא יכלה לתמוך במחמד ולאפשר לו להפיץ את הדת החדשה בקרב ראשוני המאמינים שלו. בשעה שיצא עבודה למסעות מסחר הוא הפיץ את הנובאה שלו, ופגש נוצרים ויהודים שאישרו את היותו נביא.

התפתחות דת האסלאם

3. חדית'

- (1) על התלמיד להסביר מדוע צמחה לאחר מות הנביא מחמד ספרות חדית' ענפה מאוד. האסלאם הוא דת הלכה, ולכן כל עניין מענייני החיים הוא עניין הלכתי. כאשר היה הנביא בחיים, הוא פסק פסיקות באמצעות התגלות. לאחר מותו של הנביא לא היו עוד התגלויות, אבל ככל שהתפשט האסלאם היה צורך להתמודד עם עניינים שהנביא לא טיפל בהם מעולם. לכן התחילו להסתמך על מסורות (חדית') על אודות דברים שהנביא אמר ועשה בעודו בחיים, והן שימשו בסיס לפסיקה. בעקבות אינטרסים אישיים, חברתיים וכלכליים יוחסו לנביא שלל התבטאויות במגוון עצום של עניינים, שהוא לא עסק בהם מעולם.
- (2) על התלמיד לכתוב מהו הערך שהנביא מדגיש בחדית', להסביר את מקומו של הערך באסלאם, ולומר אם לדעתו ערך זה חשוב. הערך – צדקה. מקומו באסלאם – צדקה היא אחת מחמש מצוות היסוד של האסלאם, המצוות שעל כל המוסלמים להקפיד עליהן. הנביא מחמד הדגיש את חשיבות מתן הצדקה כבר בנבואותיו הראשונות, ואמר שזו דרך להינצל מהגינום, כפי שנאמר גם בחדית' עצמו.

4. הח'וארג'

על התלמיד להסביר מהי הח'וארג' ולתאר בקצרה את העקרונות המרכזיים שלה. על התלמיד לתאר את נסיבות היווצרות התנועה ואת ההשפעה של הח'וארג' על המאבק בין עלי ובין מעאווה. הח'וארג' — כיתה אסלאמית שצמחה בזמן המאבקים על הח'ליפות לאחר רצח עת'מאן בן עפאן (הפתנה הראשונה). מאבקים אלה הגיעו לשיאם במלחמה בין מעאווה ובין עלי.

עקרונות הח'וארג'

- על הח'ליף להיות הטוב שבמסלמים — הקריטריון היחיד לזכאות לעמוד בראש הח'ליפות הוא הדבקות באסלאם. למוצא, לבצע עור, למראה חיצוני או למצב הבריאות אין כל חשיבות בעניין זה.
- החובה לפעול — על כל מוסלם מוטלת חובה אישית לפעול להפלת שליט שאינו ראוי, כלומר שליט שאינו מסלם אדוק דיו, ולא חשוב מהו המחיר. [עיקרון זה מבוסס על הציווי "אל אמר באל-מערוף ואל (ל) נהי ען אל-מנכר" — החובה לפעול למען הטוב ולהתרחק מן המגונה].
- הדגשת המעשים, ולא רק הכוונה — על פי הח'וארג', מסלם טוב מקפיד על מילוי כל המצוות, קלה כחמורה.
- "תכפיר" — על פי הח'וארג', אפשר להכריז על מסלם שחטא שהוא כופר וחובה להילחם בו.
- העלאת הג'האד למעמד של אחד מעמודי האסלאם — מכיוון שהליחמה בכופרים כה חשובה עבור הח'וארג', הג'האד הוא מצווה אישית השווה במעמדה לחמשת "עמודי האסלאם" האחרים.

הרקע להיווצרות הח'וארג'

הח'וארג' נוצרה על רקע מלחמת האזרחים (פתנה) בין עלי ובין מעאווה. לאחר שהבינו אנשי מעאווה שהם עומדים להיות מובסים בקרב, הם הציעו בורות בעניין הזכות להיות השליטים בח'ליפות. עלי הסכים לבורות, אך הח'וארג' התנגדו לה. הם פרשו ממחנהו של עלי מכיוון שחשבו שיש להשאיר את ההחלטה בידי האל, וההחלטה תבוא לידי ביטוי בניצחון בקרב.

ההשפעה על המאבק

פרק שני – מדינות האזור

על התלמיד לענות על שתי שאלות מפרק זה.

איראן

5. על התלמיד לציין שתי קבוצות שתמכו בח'ומייני לפני המהפכה, ולהסביר מדוע כל אחת מהן תמכה בו.
 - אנשי דת – תמכו בח'ומייני מכיוון שהבטיח לבסס את המשטר על האסלאם.
 - בני השכבות הנמוכות – חשו שהשאה עושק אותם ומאפשר למעצמות זרות לנצל את העושר של איראן בלי לדאוג לאזרחי המדינה.
 - תומכי המסורת – התנגדו לניסיון של השאה לכפות עליהם ערכים ומנהגים מערביים.
 - ליברלים – חששו מפני הדיכוי והעריצות של השאה, וחשבו שיש להדיח אותו.
 - לאומנים איראנים – התנגדו לתרבות המערבית שהשאה ניסה להחדיר לאיראן, להעברת רווחי הנפט של איראן לידי חברות מערביות ולהשפעה הרבה שלהן על ממשלת איראן.

הרפורמות:

- ביטול הרפורמות של "המהפכה הלבנה".
- המטרה: החזרת המעמד של אנשי הדת וחזרה מניסיונות ההתמערבות והחילון.
- כינון משטר חדש.
- המטרה: חיסול משטר השאה, כינון משטר המבוסס על האסלאם והקניית לגיטימציה למשטר החדש.
- הלאמת נכסים ואוצרות טבע.
- המטרה: החזרת בארות הנפט ומקורות הכנסה אחרים לידי המדינה.
- רפורמה במערכת החינוך.
- המטרה: ביסוס מערכת החינוך על האסלאם ועל התורה המהפכנית.

טורקיה

6. על פי החומר שלמד, על התלמיד להציג את יחס הממשל הטורקי כלפי המיעוט הכורדי בטורקיה במהלך השנים ולהסביר מדוע הנשיא ארדואן מתנגד להקמת חבל כורדי עצמאי בעיראק.

יחס השלטון לכורדים

ניסיון לחסל את הלאומיות הכורדית הנפרדת ולהטמיע את המיעוט הכורדי במדינה. השלטונות בטורקיה אסרו על הכורדים ללבוש את הלבוש המסורתי, נאסר השימוש בשפה הכורדית, והכורדים כונו "טורקים מזרחיים". כפרים כורדיים נפגעו בעבודות פיתוח במזרח טורקיה ואוכלוסיות כורדיות נעקרו ממקומן. השלטון ניצל את פעולות הטרור של ה- PKK כדי לפגוע בהנהגה הפוליטית של הכורדים במדינה.

הסיבה להתנגדות

על פי הסכם סייקס-פיקו, היה אמור לקום חבל כורדי עצמאי במפגש הגבולות בין איראן, עירק וטורקיה, אך הוא מעולם לא הוקם. זהו הבסיס שהכורדים מסתמכים עליו עד היום בדרישתם למדינה, או לכל הפחות לאוטונומיה בתוך המדינות הקיימות. ארדואן חושש שהקמת חבל כורדי אוטונומי בעירק תביא בעקבותיה דרישה להקים חבל כורדי אוטונומי גם בטורקיה ותעורר את הכורדים בטורקיה לפעילות פוליטית.

מצרים

7. שלטונו של נאצר

על התלמיד להסביר מה הייתה "מהפכת הקצינים החופשיים" (1952), לתאר שתי מטרות של תנועת "הקצינים החופשיים" ולתאר שלוש דרכים שבאמצעותן ביסס נאצר את כוחו לאחר שעלה לשלטון.

"מהפכת הקצינים החופשיים"

מהפכה שהתרחשה בשנת 1952 (ב' 23 ביולי 1952), ובה תפסה קבוצת קצינים צעירים את השלטון במצרים. הם הדיחו את המלך, והכריזו על ביטול המלוכה והקמת רפובליקה. המהפכה הביאה לשינויים מרחיקי לכת במצרים, והשפיעה כמעט על כל מדינות ערב. חברים מפורסמים בתנועה היו: נגיב, נאצר, סאדאת.

מטרות תנועת "הקצינים החופשיים"

- לחסל את ההשפעה הבריטית על השלטון במצרים ולסלק את הכוחות הבריטיים ממצרים.
- להפיל את המלך.
- להעביר לידיים מצריות חלק מן הנכסים שהיו בידי חברות מערביות או ממשלות מערביות.
- להגן על כלכלת מצרים מפני השפעה זרה.

הדרכים של נאצר לביסוס שלטונו

- דחיקת נגיב מתפקידים ביצועיים ולאחר מכן מעצרו במעצר בית.
- מינוי קצינים מקורבים לנאצר למשרות בממשלה ובשירות הציבורי.
- מינוי עאמר למפקד הצבא והרחקת הצבא מן הפוליטיקה באמצעות הגדלה מתמדת של תקציב הביטחון.
- הוצאת "האחים המסלמים" מחוץ לחוק, מאסר מנהיגי התנועה והוצאה להורג של אחדים מהם.
- העברת סמכויות מרחיקות לכת לידי הנשיא באמצעות החוקה שנחקקה ב־1956 ובהסדרים חוקתיים אחרים.
- הקמת מפלגות המונים שנועדו לגייס מצביעים שיצביעו עבור מפלגת השלטון כדי להבטיח בחירה של מועמדים מועדפים על נאצר והמנגנון.
- הרחבה רבה מאוד של המנגנון הממשלתי כדי לספק משרות לאוהדי המשטר.
- הקמת חברות ממשלתיות והלאמה של נכסים וחברות כדי לשלוט בכלכלה של המדינה וכדי לספק משרות.
- הבטחת משרות בשירות הציבורי לכל בוגרי בתי הספר התיכוניים.
- רפורמת קרקעות, שנועדה להבטיח את התמיכה של החקלאים.

8. מדיניות החוץ של סאדאת

(1) הקשר בין מלחמת יום הכיפורים לעיתוי של תחילת תהליך השלום

ההישגים של מצרים בראשית מלחמת יום הכיפורים הוכיחו את עוצמתו של הצבא המצרי, ונסכו במצרים תחושות של עוצמה וביטחון עצמי (תחושות אלה נעלמו לאחר התבוסה שלהם במלחמת ששת הימים). שיקול נוסף היה שהאבדות הכבדות שספגה ישראל במלחמת יום הכיפורים יגרמו לה להיות מוכנה לשאת ולתת יותר משהייתה קודם לכן.

(2) על התלמיד לתאר על פי הקטע מדוע החליט הנשיא סאדאת לפתוח בתהליך השלום, לבחור באחד מן הערכים שסאדאת מדבר עליהם בקטע, ולהסביר אם הוא מזדהה עם ערך זה.

סיבות לפתוח בתהליך השלום:

- תחושת חובה כלפי בני עמו וכלפי הדורות הבאים.
- למנוע את הסבל שגורמת המלחמה.
- לשבור את מעגל הקסמים של מלחמות חוזרות.
- לקדם הסכם שלום.

הערכים

- שלום עדיף ממלחמה.
- נכונות להסתכן למען השלום.
- נכונות לכרות שלום עם אויב מר.

פרק שלישי – עידן האימפריות – מושגים

על התלמיד לענות על שני מושגים מפרק זה.

9. מואלי

מתאסלמים חדשים, לא ערבים.

בראשית התפשטות האסלאם הייתה ההתאסלמות אפסרית רק אם המצטרף הוא במעמד "מולא", נספח, לאחד השבטים הערביים. הכינוי הזה הוחל אחר כך גם על מתאסלמים חדשים שלא היו במעמד "מולא". זמן רב נחשבו המואלי למסלמים מדרגה שנייה, והיו מקופחים לעומת הערבים. מעמד זה הניע אותם להיות אחד הכוחות העיקריים שתמכו במדידות השיעיות ובמרד העבאסי.

המואלי היו ערוץ חשוב לשילוב התרבויות של האזורים הכבושים בתרבות המסלמית. לכמה מאנשי המואלי היו תפקידי שלטון באימפריות הקודמות. לניסיונם זה היה ערך רב בניהול האימפריה המסלמית, והם תפסו עמדות מפתח במנהל הח'ליפות.

10. בית אל-חכמה

האקדמיה למדעים שייסד הח'ליפה אל-מאמון.

אל-מאמון אחד את המחקר המדעי והעיון הפילוסופי, ולכן הקים בבגדאד מוסד ממלכתי למדעים. בבית אל-חכמה התרכזו מתרגמים שעסקו בתרגום כתבים יווניים ואחרים לערבית, ומלומדים שהמשיכו ופיתחו את המחקר המדעי על בסיס התרגומים האלה. מפעל התרגומים הזה היה הבסיס להתפתחות מהירה ונרחבת של המדעים בעולם האסלאם. התרגומים שימרו מידע רב מאוד של התרבות היוונית הקלאסית שהיה עלול להיעלם. ההתפתחויות המדעיות בעולם האסלאם היו הבסיס להתפתחות המדעית שחלה לאחר מכן באירופה.

11. מחתסב

המפקח על השווקים.

תחילה (בתקופה האמאית) היה אמור המחתסב לפקח על המסחר ההוגן בשווקים, אבל עם הזמן (בתקופה העבאסית) התרחב התפקיד, והמחתסב היה למעין מפקח על המוסר ועל ההתנהגות בציבור. על המחתסב להיות מסלמי ולפקח על שמירת כללי האסלאם בציבור. מקור התפקיד היה כנראה בבעלי תפקידים דומים של פיקוח על המסחר בשווקים, שהיו באימפריה הסאסאנית ובאימפריה הביזנטית.

12. סולטאן

"שליט", הכינוי של שליט האימפריה העת'מאנית.

הסולטאן היה בן למשפחת עת'מאן (עוסמאן באיות הטורקי), תחילה היה נהוג שאחד מבניו של הסולטאן שמת יורש את השלטון. בתקופות מאוחרות יותר היה נהוג שבן המשפחה המורחבת המבוגר ביותר הוא היורש. לשירות הסולטאן עמד משק בית עצום. הוא היה ראש המערכת השלטונית והצבאית. עוצמת הסולטאן הייתה תלויה ביחסי הכוחות בינו ובין אנשי משק הבית, המנהל והצבא.

13. יניצ'רים

חיילי עילית של האימפריה העת'מאנית, גויסו כשהיו נערים, רובם היו נוצרים מן הבלקן.

היניצ'רים היו חיילים שגויסו כשהיו נערים (בדרך כלל). רובם היו נוצרים מאזור הבלקן. הם אוסלמו וחונכו להיות חיילים נאמנים אישית לסולטאן. מאות שנים הם היו הכוח הלוחם הנאמן והמיומן ביותר של האימפריה העת'מאנית. הם צברו עוצמה, והתנגדו לרפורמות של התנטי'מאט כאשר ניסה הסולטאן להחיל אותן עליהם. ב-1826 הופגזו היחידות של היניצ'רים שהיו מוצבות באיסנטבול ורבים מהם נהרגו. יחידות אחרות של יניצ'רים שהיו פוזרות ברחבי האימפריה פורקו.

פרק רביעי – מושגים – סוריה ולבנון או ירדן, ערב הסעודית ומדינות המפרץ

על התלמיד לענות על שתי שאלות מאחד מן הנושאים.

נושא א': סוריה ולבנון**14. האחים המסלמים בסוריה**

הארגון המקומי בסוריה של תנועת "האחים המסלמים". ארגון זה הוא גורם מרכזי במאבק בשלטון בסוריה בעשרות השנים האחרונות. בעיני "האחים המוסלמים" העלויים אינם מסלמים. החל ב-1976 עמדה התנועה בראש אופוזיציה שניסתה להפיל את המשטר של חאפז אל-אסד באמצעות פעולות טרור והתנקשות באישי מפתח. חברי הארגון רצחו אישים חשובים במשטר ובצבא, ובשנת 1979 השתלטו על בית הספר לקצינים בחלב ורצחו 80 פרחי קצונה. המטרה של פעולות אלה הייתה לחולל משבר בסוריה, ואולי אפילו מלחמת אזרחים, וכך לגרום לסילוק העלויים מן השלטון. הם דוכאו ביד קשה בידי חאפז אל-אסד בשנות השמונים של המאה ה-20, אבל בשנים האחרונות יש להם שוב תפקיד חשוב במלחמת האזרחים בסוריה.

15. "סוריה הגדולה"

אידאולוגיה סורית ולפיה על סוריה לשלוט בשטחי א(ל)-שאם, שכללו את סוריה, לבנון, ארץ-ישראל ועבר הירדן המזרחי. האידאולוגיה הזאת הובילה את הסורים לנסות להתערב בענייני המדינות באזורים האלה במשך כל המאה ה-20. המטרה העיקרית הייתה לבנון. במדינה זו הייתה לסורים השפעה רבה ביותר. מאז הוזמנו הסורים להתערב במלחמת האזרחים בלבנון בשנות השבעים, הם נהיו אחד הכוחות החזקים ביותר בלבנון, והשפעתם בלבנון רבה עד היום.

16. מלחמת שלום הגליל

מלחמה שראשיתה בלחימה בין ישראל ובין ארגונים פלסטיניים וצבא סוריה בשטח לבנון בחודשים יוני-ספטמבר בשנת 1982. לאחר מלחמה זו שהה צה"ל שנים רבות בדרום לבנון. המלחמה החלה כמבצע ("מבצע שלום הגליל" או "מבצע של"ג") שנועד לבסס רצועת ביטחון בדרום לבנון, מצפון לגבולה הצפוני של ישראל. המלחמה פרצה בעקבות ההתנקשות בשגריר ישראל בלונדון (שלמה ארגוב). צה"ל נלחם בארגונים הפלסטיניים ובצבא סוריה בדרום לבנון מ-4 ביוני עד 12 ביוני, ולאחר מכן הושג הסכם הפסקת אש. מאמצע יוני ועד ספטמבר התקדמו כוחות צה"ל לאט צפונה, לכיוון ביירות. הכוחות הפלסטיניים והסוריים נסוגו באופן מסודר למדי מביירות, עד שהעיר נכבשה באמצע אוגוסט. המלחמה הסתיימה רשמית לאחר שכוחות צה"ל נסוגו מביירות בסוף ספטמבר (29 בספטמבר 1982). כוחות צה"ל נשארו בלבנון עד מאי 2000 ומפעם לפעם נסוגו לקווים דרומיים יותר. המלחמה והשהייה בלבנון לאחר מכן היו שנויות במחלוקת בחברה הישראלית בשנים האחרונות של המאה ה-20. מחד גיסא נטען שהמלחמה והשהייה בלבנון היו הכרחיות כדי להגן על יישובי הצפון. מאידך גיסא נטען שהמטרות לא הוגדרו כראוי, ששר הביטחון אריאל שרון שיקר לממשלה בנוגע למטרותיה האמיתיות של המלחמה, שהייתה כרוכה בפגיעה באוכלוסייה אזרחית ובהעלמת עין מפגיעה כזאת (כמו באירועי סברה ושתילה) ושלא היה צורך בפעולה כה נרחבת ובשהייה כה ארוכה ועקובה מדם בלבנון.

17. מוסא אל-צדר

איש דת שיעי ממוצא פרסי שפעל בלבנון בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20. צאדק היה אחד המנהיגים החשובים ביותר של השיעים בלבנון בתקופה זו, ופעל בהשראת ח'ומייני. צאדק קידם תאולוגיה שדגלה באקטיביזם שיעי (למשל התקרבות יזומה לסוריה), שלא כמו המסורת השיעית, שהדגישה פסיביות פוליטית, והאמין בקידוש המתים ובמלחמת קודש. הוא הקים בקרב השיעים בלבנון את הארגון שנקרא "אל-מחרומין" (המקופחים), ולאחר מכן שונה שמו ל"אמל" (תקווה), כדי לקדם את האינטרסים של השיעים בלבנון. הוא נעלם לאחר ביקור בלוב בשנת 1978, ולמרות הצהרות של הלובים שהוא עלה על טיסה לרומא, התגלה קברו באחד מבתי הכלא בלוב לאחר נפילת קדאפי.

18. תנועת חזבאללה

מילולית – עדת האל או מפלגת האל. תנועה שיעית אסלאמית בלבנון, אחד הכוחות החשובים ביותר בלבנון. בראשית שנות השמונים נוצרו בלבנון מליציות שיעיות. רבות מהן קמו בתמיכה של איראן. אחת המליציות הייתה חזבאללה, והיא נהפכה לתנועה השיעית החשובה ביותר בלבנון. היא הוקמה בברכתו של איש הדת חסן פדל אללה, ומנהיגה בראשיתה היה עבאס מוסווי. לאחר הריגתו של מוסווי החל חסן נסראללה להנהיג את התנועה, והוא מנהיג אותה עד היום. בהנהגתו הקצינה חזבאללה את העמדות שלה, וצברה כוח רב. כיום יש לה ארגון צבאי נרחב ורב עוצמה בדרום לבנון, והיא האיום העיקרי על ישראל מלבנון. התנועה עדיין מקבלת מימון ונשק מאיראן. לוחמים של חזבאללה נלחמים בסוריה, ופעילי טרור שלה פעלו בארצות שונות בעולם (בעיקר נגד מטרות ישראליות). לחזבאללה יש נציגות בפרלמנט הלבנוני.

נושא ב': ירדן, ערב הסעודית ומדינות המפרץ

19. ספטמבר השחור (1970)

הכינוי להבסת הפלסטינים בירדן בידי כוחות הצבא של הממלכה בקיץ 1970. ב-1948 לאחר המלחמה, הגיעו לירדן פליטים פלסטינים רבים, ורובם התיישבו במחנות פליטים. לאחר 1967 נוספו אליהם עוד פליטים חדשים רבים. ירדן התקשתה לשלב את האוכלוסייה הגדולה הזאת במדינה. בסוף שנות השישים של המאה ה-20 נהפכה ירדן למרכז הפעילות של פת"ח, והוא היה על סף יצירת מדינה בתוך מדינה בירדן. לפת"ח היו מוסדות משלו ומספר רב מאוד של לוחמים חמושים. המלך חוסיין חשש שהם יאיימו על שלטונו. בקיץ 1970 שלח נגדם את צבאו, וניצל הזדמנות זו כדי להביס ולגרש את שרידי הכוחות הסוריים שנשארו בירדן לאחר ניסיון ההפיכה. המתקפה הזאת חיסלה את בסיס הכוח של פת"ח בירדן, ולאחר מכן פעל הארגון מלבנון.

20. המלך חוסיין

מלך ירדן בשנים 1952-1999. הצליח לייצב את ירדן במהלך משברים רבים ולהוריש את השלטון לבנו. אביו של חוסיין, טלאל, היה סכיזופרן, לכן סבו של המלך חוסיין, המלך עבדאללה הראשון, הוא שלמעשה חניך את חוסיין. ביולי 1951, בעת שהתפללו חוסיין וסבו במסגד אל-אקצא, נרצח עבדאללה. אחרי כשנה, שבמהלכה התברר שטלאל אינו כשיר למלוך, מונה חוסיין למלך ב-1952. בשנים הראשונות לשלטונו, הצליח חוסיין לתמוך בין עליית הכוח של מצרים וסוריה בעולם הערבי ובין ירידת כוחה של בריטניה, שעליה נסמך המשטר ההאשמי בראשיתו. הוא הצליח לשרוד ניסיונות הפיכה ולחצים של הצבא ("קשר זרקא") ולבסס את שלטונו וסמכותו.

אחד האתגרים הגדולים של חוסיין היה ההתמודדות עם האוכלוסייה הפלסטינית הגדולה בירדן. אחרי מלחמת ששת הימים נוספו על הפליטים הפלסטינים שישבו בירדן פליטים רבים נוספים, ועליית כוחו של אש"ף איימה על שלטונו של חוסיין. בספטמבר 1970 ("ספטמבר השחור") הוא ניצח את הכוחות הפלסטיניים בירדן. ישראל סייעה לו באמצעות כוחות שלה שנוכחו בגולן ומנעו את הסורים מלסייע לפלסטינים. בשנים שלאחר מכן, הצליח חוסיין במידה רבה לשלב את הפלסטינים בחברה ובמנגנונים של ירדן.

מאז ומעולם היה חוסיין אחד המנהיגים הערבים הידועים ביותר לישראל, ועמד בקשרים עם הנהגת ישראל. לפני מלחמת ששת הימים היה ניסיון ישראלי למנוע את הצטרפותו למלחמה, ולפני מלחמת יום הכיפורים הזהיר חוסיין את ההנהגה הישראלית מפני המתקפה הסורית (במסגרת ניסיונותיו להשיב לירדן את שטחי הגדה המערבית במשא ומתן). חוסיין היה המנהיג הערבי השני שחתם על הסכם שלום עם ישראל (בשנת 1994) והתאמץ בדרך כלל לשמור על השלום ועל יחסים טובים עם ישראל.

הוא הוריש לבנו, עבדאללה השני, ממלכה יציבה למדי.

21. משבר הנפט (1974)

משבר אנרגיה שהתחולל בעולם בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בשנות השישים והשבעים נשלט שוק הנפט העולמי בידי ארגון המדינות המפיקות נפט (אופ"ק), ובהן בין השאר המדינות הערביות מפיקות הנפט ואיראן. מלחמת יום הכיפורים הביאה להתפרצות המתיחות בין מדינות ערב ובין מדינות המערב. המדינות המפיקות נפט ניסו להשתמש בכוחן כדי לכפות על מדינות המערב שינוי מדיניות. הן העלו את מחיר הנפט משני דולרים לחבית ל-40 דולר לחבית. עלייה דרמטית זו הובילה לשיתוק התחבורה ומפעלי תעשייה באירופה ובארצות הברית. המשבר הוביל לשינויים גדולים בתעשיית המכוניות ולשינויים במדיניות האנרגיה של מדינות המערב.

22. בעיית העובדים הזרים (במדינות המפרץ)

הקשיים המתעוררים במדינות המפרץ עקב הנוכחות של עובדים זרים רבים. הכסף הרב והשגשוג הכלכלי במדינות המפרץ עשו אותן ליעד שעובדים רבים מהגרים אליו מארצות אחרות. העובדים הזרים מועסקים בענפי השירותים, שבהם אזורי מדינות המפרץ אינם רוצים לעבוד, ויש בהם גם מומחים המועסקים בתחומים שבהם אין לאזורי מדינות המפרץ מומחיות. הנוכחות של מספר גדול של עובדים זרים במדינות המפרץ גורמת למתחים חברתיים. המתחים נובעים מן ההבדלים בין המהגרים ובין המקומיים מבחינת הדת והתרבות, מפער כלכלי בין העובדים העניים מאוד ובין אזורי מדינות המפרץ, שנהנים מזכויות שנמנעות מן העובדים הזרים. לעיתים השלטונות רואים בעובדים הזרים פוטנציאל לביצוע פעולות טרור.

23. איחוד האמירויות הערביות

איחוד של שבע שיח'יות (נסיכויות) עשירות בנפט בדרום-מזרח חצי האי ערב. הגדולה והידועה שבהן היא אבו דאבי. ראשיתו של איחוד האמירויות היה בהסכמי שיתוף פעולה מסוימים שכפו הבריטים על שיח'יות באזור כדי להפסיק את השוד הימי במאה ה-19. כאשר התחילו הבריטים להסיג את כוחותיהם מן האזור בשנות השישים של המאה ה-20, היו ניסיונות ליצור איחוד של השיח'יות האלה כדי לעמוד מול הכוחות האזוריים הגדולים, כמו איראן וערב הסעודית. קטאר ובחריין פרשו מן המשא ומתן על הקמת האיחוד והכריזו על עצמאות. ב-1971 הכריזו שאר השיח'יות על הקמת האיחוד. בענייני חוץ יש ביניהן שיתוף פעולה, אך בענייני פנים, בעיקר בתחום הזכויות להפקת מחצבים, כל חברה באיחוד שומרת על זכויותיה. מדינות האיחוד עשירות בנפט, לכן הן משגשגות מבחינה כלכלית, ומעסיקות שיעור גבוה של פועלים זרים.

List of Writers

Dr. Alon Shlomo	Former chief inspector of Arabic and Islam studies in the ministry of education
Dr. Ben-Ami Naama	Lecturer and researcher of Arabic language and literature and Arabic teachers' training
Prof. (emeritus) Erlich Haggai	Department of Middle Eastern and African History, Tel Aviv University
Dr. Fragman Alon	Teacher, researcher, translator and lecturer at the Arabic teachers' training program at the School of Education, Tel Aviv University
The late Gabai Zvi	Ambassador, expert in middle eastern affairs and translator of Arabic poetry
Gabai-Kapua Orna	Lawyer, Zvi Gabai's daughter
Prof. Hussein Ali Ahmad	Associate professor at the Department of Arabic Language and Literature ,University of Haifa
Dr. Mahamid Hatim	Lecturer at the College of Sakhnin for Teacher's Education and supervisor at the Department of History at the Open University
Dr. Nissim Chaim	Lecturer at the Department of History, Philosophy and Judaic studies at the Open University and head of the establishing team of the "Ayalon-Shinar" online dictionary (Milson's Dictionary) at the Hebrew University of Jerusalem
Dr. Peled-Shapira Hilla	Lecturer and researcher of Arabic literature at Bar Ilan University and Ariel University
Revivo Rachel	Teacher at "Ort Henry Ronson" high school in Ashkelon
Schwartz Rinat	Teacher at "Makif Dalet" High school in Ashkelon
Shoshan Sigalit	Chief inspector of Arabic and Islam studies in the ministry of education
Prof. Zisser Eyal	The vice rector of Tel Aviv University

The Ministry of Education
The Pedagogical Secretariat
The Supervision of Teaching
Arabic and Islam

Journal of the Teachers of Arabic and Islam

47

Jerusalem, 2019